

Victor Hugo
MIZERABILI

FANTINE

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA ÎNTÂI

FANTINE

Traducere de LUCIA DEMETRIUS
și TUDOR MĂINESCU

București, 1985
Editura Univers

Note de N. N. CONDEESCU
Cuvânt înainte de ANGELA ION
Coperta colecției de Vasile Socoliuc

CENTENAR VICTOR HUGO

1802 – 1885

Omagierea *Centenarului VICTOR HUGO* prin reeditarea romanului *Les Misérables* în versiune românească are valoarea unei recunoașteri: fidelitatea nedezmintită a cititorilor de pretutindeni față de generozitatea reconfortantă a acestei cărți despre care Victor Hugo scria, cu zece zile înainte de publicarea primei părți: „Convingerea mea este că această carte va fi una din principalele culmi ale operei mele dacă nu principala.”¹

În anul 1862 când apărea la Paris romanul *Les Misérables*, Victor Hugo devenise, pentru conștiința literară a Europei, imaginea emblematică, a *Poetului* interogând *misterul vieții*, gânditorul solitar de pe insula Guernesey în conversație cu valurile și vânturile Oceanului și rivalizând cu vocea lui puternică, „statuia Meditației în mers”, cum îl vedea Baudelaire. Geniu universal, capabil să zugrăvească totul, palatele și colibele, sentimentele de tandrețe și cele de cruzime, afecțiunile limitate ale familiei și mila universală, grația vegetalului și miracolele arhitecturii, tot ce e mai blând și tot ce există mai oribil, „un geniu fără frontiere”, Victor Hugo manifesta în marile sale creații din anii exilului „curiozitatea unui Oedip obsedat de nenumărați Sfincși”, scria cu excepțională penetrație Baudelaire în 1861, într-un celebru și mereu actual articol publicat în *Revue fantaisiste*².

Trecuse peste un sfert de secol de la apariția primelor romane ale lui Victor Hugo. *Le Dernier Jour d'un condamné* apăruse în 1829, *Notre-Dame de Paris* în 1831, *Claude Gueux* în 1834. În acest răstimp avusese loc marea revoluție romanească balzaciană, romanul modern își afirmase cu autoritate noua sa demnitate poetică, de gen proteic apt să reprezinte realitatea contemporană în complexitatea ei. Balzac, Stendhal și Flaubert îi stabiliseră natura, forma și structura, tra-

¹ Jean Pommier, *Premiers pas dans l'étude des „Misérables”*, în *Hommage à Victor Hugo*, Faculté des lettres de Strasbourg, 1962, p. 37.

² Charles Baudelaire, *Réflexions sur quelques-uns de mes contemporains. Victor Hugo*, în *Oeuvres complètes*, Coll. „Bibliothèque de la Pléiade”, NRF, Paris, Gallimard, 1961, pp. 701–713.

sând și căile evoluției lui viitoare.

După ce își exprimase superlativ, încă din cele patru „livres-frères” din deceniul al patrulea (*Les Feuilles d'automne*, *Les Chants du crépuscule*, *Les Voix intérieures*, *Les Rayons et les Ombres*), și mai ales în capodoperele poetice ale exilului (*Châtiments*, *Les Contemplations*, *La Légende des Siècles*), vocația esențială de poet, după viu contestata carieră de autor dramatic, înscrisă între zgomotoasa bătălie pentru *Hernani* din anul fierbinte 1830 și eșecul dramei *Les Burgraves* (1843), Victor Hugo se întorcea la roman cu grandiosul edificiu romanesc *Les Misérables*, „poem mai degrabă decât roman”, „un roman construit în maniera unui poem”, oferind „într-o fuziune indefinisibilă bogatele elemente consacrate în general unor opere speciale (sensul liric, sensul epic, sensul filozofic)”, cum scria tot Baudelaire în cronica despre roman³, operă romantică prin excelență, dar încărcată de realitate și puternic ancorată în epocă: în 1862, umbra lui Balzac, dispărut în 1850, „plana asupra romanului francez”⁴.

Impregnat de filosofie ca toate operele scrise după marea criză provocată de pierderea fiicei sale preferate Léopoldine, înecată în Sena împreună cu soțul ei în 1843, și de dureroasa experiență a exilului, în „vremea contemplației”⁵, vremea marilor întrebări despre destinul omului în lume, despre viață și moarte, despre bine și rău, romanul *Les Misérables* era traversat de același suflu umanitar ca poemele milei universale, *Melancholia* sau *Pauvres gens*, scrise în acei ani de intensă meditație, de încredere generoasă în bunătatea nativă a omului și în posibilitatea de a se înălța în demnitate pe care o mărturiseau poemele filosofice din „marea piramidă” poetică hugoliană, volumul liric *Les Contemplations*, de credința profetică în progres pe care o proclama volumul epic *La Légende des Siècles*.

Vastă frescă socială începută încă din 1845, sub titlul *Les Misères*, și elaborată printr-un îndelungat efort creator, „poem al conștiinței umane”, cum îl numea însuși Victor Hugo în capitolul din roman intitulat *Une tempête sous un crâne*, epopee umanitară și spiritualistă având ca subiect regenerarea unei conștiințe care urcă din tenebre la lumină, pledoarie pentru nefericiții care suferă de mizerie și pe

³ Ibidem. pp. 789–790.

⁴ Michel Raimond, *Le Roman depuis la Révolution*, Collection U, Paris, Armand Colin, 1967, p. 75.

⁵ Cf. Jean Gaudon, *Le Temps de la contemplation*, Paris, Flammarion, 1969.

care mizeria îi dezonoarează, *Les Misérables* a cunoscut încă de la apariție un succes imens, fiind opera care a contribuit cel mai mult la gloria populară, imediată și durabilă, a lui Victor Hugo, în ciuda rezervei deferente a romancierilor din filiația realistă, Flaubert, frații Goncourt, Zola, sau a esteților „artei pentru artă”⁶.

Succes care a trecut de îndată granițele Franței, romanul fiind tradus, la scurt timp de la publicarea lui la Paris, în multe țări din lume, printre care țara noastră, unde versiunea românească a început să apară în 1862⁷. Traducerea unei opere literare chiar în anul apariției ei în original este un fapt literar cu multiple semnificații, el arată nu numai renumele de care se bucura Victor Hugo printre intelectualii români, intensitatea cu care continua să se desfășoare dialogul dintre culturile română și franceză, dar și natura „așteptării” publicului, receptivitatea față de roman, indiciu neîndoielnic al maturizării condițiilor pentru apariția romanului românesc constituit în forme specifice.

În anii când apărea la București prima traducere a romanului *Les Misérables*, Victor Hugo era de multă vreme cunoscut publicului românesc. Romantismul, prima mișcare literară modernă, cu vocație de universalitate, purtătoare a unei estetici deschise, favorizase, încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, circulația ideilor, temelor și motivelor, procedeele literare, stimulând puternic relațiile literare româno-franceze. Împreună cu Lamartine, Victor Hugo era poetul romantic francez cel mai prezent în spațiul literar românesc.

Care Victor Hugo? După cum scrie Henri Guillemin, reputat specialist hugolian, cele patru silabe ale acestui nume propriu suscită o colecție de ființe disparate⁸, evocând o creație atât de vastă și atât de diversă încât s-a putut vorbi despre o interogație privind identitatea creatorului ei, comparabilă cu disputa privind identitatea lui Shakespeare⁹. Care dintre imaginile lui Victor Hugo s-au impus de-a lungul timpului, simultan sau succesiv, în conștiința literară românească

⁶ Claude Gély, *Hugo et sa fortune littéraire*, Coll. „Tels qu'en eux-mêmes”, Paris, Ducros, 1970, pp. 55–58.

⁷ Victor Hugo, *Miserabilii*. Traducere de Dimitrie Bolintineanu, Alexandru Zanne și Meltiade Costiescu. București, librar-editor Hristu Ioanin, 10 vol., 1862–1864.

⁸ Henri Guillemin, *Victor Hugo par lui-même*, Paris, Éditions du Seuil, 1951, p.5.

⁹ Claude Roy, *Les Soleils du Romantisme*, Paris, Gallimard, 1977, p. 217.

că? Șeful școlii romantice franceze al cărui *Cenaclu* a pregătit, în tumult, efervescentă și entuziasm, triumful primei revoluții artistice a secolului? Poetul efuziunilor lirice care a celebrat într-un elan de exaltare femeia, dragostea, natura, bucuriile tandre ale familiei și copilăriei? Autorul dramatic cel mai celebru și cel mai turbulent? „Ecou sonore” al timpului său, care a conferit poeziei nobila și generoasa misiune de a lumina și ghida, popoarele spre un viitor luminos, de dreptate și libertate, armonie și pace universală? Proscrisul care a înfruntat un împărat, apărând ideile liberale și republicane? Romancierul cu cea mai mare popularitate? Creatorul epopeii moderne, care a dat literaturii franceze capodopera genului? „Contemplatorul” atras de abisuri, poetul neliniștii filosofice, gânditorul aplecat asupra misterului vieții și al morții, al infinitului și eternității?

La început, în primele decenii ale secolului trecut, cititorii români l-au descoperit pe Victor Hugo în versiune originală, ca de altfel pe cei mai mulți dintre scriitorii francezi. Cunoașterea limbii franceze de către un număr mare de români instruiți, dintre care mulți studiaseră sau călătoriseră în Franța, facilita accesul direct la literatura franceză, clasică și contemporană, bogat reprezentată în bibliotecile publice și private, ca și în cabinetele de lectură ale epocii. Tipărit în 1838, catalogul librăriei lui Frédéric Walbaum din București (*Catalogue des livres français qui se donnent en lecture à la librairie de la cour de Frédéric Walbaum*, Bucarest, 1838), indica totalitatea operelor scriitorilor romantici francezi (Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Musset, Charles Nodier, George Sand etc.), importate îndată după apariția lor. Victor Hugo figurează în acest catalog cu dramele *Cromwell* și *Marion de Lorme*, precum și cu volumul de versuri *Les Feuilles d'automne* care apăruse în 1831. Catalogul publicat de Adolphe Hennig la Iași în 1843 (*Catalogue des ouvrages qui se trouvent dans le cabinet de lecture de la librairie d'Adolphe Hennig*) conținea douăzeci de titluri de opere ale lui Victor Hugo¹⁰, aproape toate volumele de versuri, piese de teatru și romane pe care le publicase până în acel an. Catalogul publicat în 1847 de librăria C. A. Rosetti și Winterhalder din București (*Catalogue général des livres qui se*

¹⁰ *Ruy Blas*, *Les Voix intérieures*, *La Esmeralda*, *Angelo*, *Hernani*, *Marion de Lorme*, *Le Roi s'amuse*, *Lucrèce Borgia*, *Marie Tudor*, *Les Feuilles d'automne*, *Han d'Islande*, *Bug-Jargal*, *Le Dernier Jour d'un condamné*, *Littérature et philosophie mêlées*, *Notre-Dame de Paris*, *Les Orientales et les Ballades*, *Les Chants du crépuscule*, *Odes et Ballades*, *Le Rhin*, *Lettres à un ami*.

trouvent au magasin de C. A. Rosetti et Winterhalder à Bucarest) menționa, de asemenea, un mare număr de titluri din opera lui Victor Hugo¹¹.

În 1858, în biblioteca lui Alexandru Odobescu, în care se aflau, după catalogul întocmit de el însuși, vreo 1500 de volume, numai „texte solide de clasici în bune ediții și câțiva moderni severi”, cum o apreciază G. Călinescu¹², Victor Hugo era prezent cu titlurile *Théâtre*, *Notre-Dame de Paris*, *Les Orientales*, *Odes et Ballades*, *Les Feuilles d'automne* etc.

Este neîndoielnic că și operele de mai târziu ale lui Victor Hugo au ajuns cu aceeași rapiditate în mâna cititorilor români, de vreme ce în bibliotecile din țara noastră se găsesc edițiile originale ale marilor creații din anii exilului, *Châtiments*, *Les Contemplations*, *La Légende des Siècles*, *Les Misérables*, *William Shakespeare* și celelalte, care au descoperit iubitorilor de literatură multiplele înfățișări ale acestui geniu titanic.

Lectura, traducerea, comentariul critic, influența (sau imitația), principalele căi prin care o operă literară intră în contact cu o altă cultură, au funcționat sincron sau decalat și în privința lui Victor Hugo, potrivit cu „orizontul de așteptare” al publicului (cititori, critici literari, scriitori), cu receptivitatea față de un gen literar, o temă, un motiv sau un procedeu, o manieră de creație într-o vreme când în cultura românească romantismul era orientarea literară predominantă, când se traducea mult din literatura franceză, din operele clasicilor dar și, din ce în ce mai insistent, din operele scriitorilor romantici (Lamartine, care deține primul loc, Chateaubriand, George Sand ș.a.), Victor Hugo intră în circuitul traducerilor în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, sub impulsul mișcării favorabile traducerilor din literaturile străine inițiată de Ion Heliade Rădulescu. Se traduc simultan dramele, poeziile și romanele sale, uneori de către același traducător, el însuși scriitor de cele mai multe ori. Astfel, Costache Negruzzi publică în *Curierul de ambe sexe* (Periodul I, 1836-18-38), poezia *Dervişul*, traducerea poeziei *Le Derviche* din volumul *Les Orientales* publicat de Victor Hugo în 1829.

Avântul mișcării teatrale din perioada Societății Filarmonice, înfi-

¹¹ *Les Orientales*, *Les Feuilles d'automne*, *Les Chants du crépuscule*, *Les Voix intérieures*, *Les Rayons et les Ombres*, *Théâtre*, 2 volume, *Han d'Islande*, *Le Dernier Jour d'un condamné*, *Odes et Ballades*.

¹² G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Editura Minerva, 1982, p. 354.

înțată în 1833, climatul favorabil constituirii unui repertoriu pentru teatrul național, care au stimulat creația dramatică originală, au determinat și un larg curent de traduceri din teatrul universal, în special francez. Dramele romantice ale lui Victor Hugo, precedate de zgomotoasa reputație creată de bățăioasa prefată la *Cromwell*, de interzicerea de către cenzură a reprezentării piesei *Marion de Lorme* și de „bătălia” pentru *Hernani*, de fapt pentru triumful romantismului, ofereau oamenilor de cultură români modelul unui teatru care-și asuma deschis misiunea filosofică și socială, un teatru al marelui patos, scris într-un limbaj a cărui splendoare părea să-l facă nepieritor, un teatru animat de suflul libertății, generozității și iubirii, care făcea să nu se observe neverosimilul situațiilor și schematismul personajelor.

Atras probabil și de subiectul istoric, Costache Negruzzi publică în 1837 traducerea dramelor hugoliene *Angelo, tiranul Padovei*¹³ și *Maria Tudor*¹⁴, aceasta din urmă precedată de o scrisoare a lui Heliade către Negruzzi și de o prefată a traducătorului, primele comentarii despre Hugo apărute în țara noastră. În scrisoarea lui, Heliade amintește de școala romantică franceză și de „geniul” lui Victor Hugo: „Ca să vorbesc ceva despre Victor Hugo, e prea puțin pana mea când de atâția ani se ocupă tiparul Europei de școala lui și când chiar și din bătrânii urmași ai școalei cei vechi, cu toate prejudețele lor, au început a recunoaște geniul și adevărul autorului acesta. Atâta zic că la ideile și geniul lui limba franțuzească cea de acum pe el nu-l încap; și îl vezi a croi singur vorbe nouă, a-și numi ideile, și a-și face un drum nou, a-și face un loc și o limbă a sa.” Recunoscând în Victor Hugo un novator în domeniul ideilor și al limbajului poetic, Heliade laudă traducerea lui Negruzzi, care pentru a exprima „ideile cele nouă și stilul lui Hugo”, și-a ales vorbele, frazele și chipul de a se exprima, folosind limba vorbită și în Țara Românească și în Moldova, făcând „un amestec fericit” prin care a putut „cu atâta justete și înnemerire” să prezinte românilor pe autorul tradus. Cu acest prilej, Heliade pledează pentru folosirea unei limbi comune tuturor românilor, „căci acela e rumân și moldovean care e și rumân și moldovean.”

În prefata sa, Costache Negruzzi susține că „sistema” lui Hugo era

¹³ *Angelo, tiranul Padovei*. Tradusă de D. K. Negruzzi. București. În Tipografia lui Eliad, 1837. (Din operele lui Victor Hugo.)

¹⁴ *Maria Tudor* (Dramă în trei zile). Tradusă de D. K. Negruzzi. București. În Tipografia lui Eliad, 1837.

împrumutată de la Shakespeare, Schiller și Goethe și constă în predilecția pentru scenele „grandioase, mărețe și mai ales adevărate”.

Familiarizat desigur cu universul creației hugoliene, Costache Negruzzi continuă să traducă din opera lui Victor Hugo, de data aceasta din poezie, publicând în 1839 în *Albina Românească* și în *Curierul Românesc* traducerea baladelor din volumul *Odes et Ballades* publicat de Victor Hugo în 1826. Poeziile aveau să fie reunite în 1845 în volumul *Ballade* tipărit la Iași¹⁵. Apărut în condiții grafice remarcabile, cu o frumoasă pagină de frontispiciu simbolizând poezia, volumul cuprinde toate cele cincisprezece balade hugoliene (*O ziuă; Silful; Bunica; La Trilbi sburătorul d'Argail; Urieașul; Logodnica Trumbeașului; Resboiul; Amândoi Arcașii; Mărturisirea Castelanului; La un trecător; Vânătoarea Burgrafului; Pasul de arme a lui Riga Ioan; Casania Călugăriței; Hora Sabașului; Zina și Peri*).

Alegând baladele hugoliene, Negruzzi fusese desigur atras de inspirația folclorică, de basmele și legendele povestite de Hugo, dar și de fanteziile verbale, de această poezie strălucitoare și pitorească, făcută din culori, evocări plastice și cuvinte sonore, căreia s-a străduit să-i dea un echivalent corespunzător, ca de pildă această strofă din *Silful*:

„O tu care-n cele ziduri ca Silfidele frumoase
Astă sticlă te arată la vederile-mi fricoase
Jună fată, oh, deschide-mi! Eată noaptea, și mă tem
Nu cumva să mă-ntâlnească năluci rele, fioroase
În întunericul acesta; căci le-aud cum țip și gem.”

Sau versuri ca acestea din *Pasul de arme a lui Riga Ioan*:

„Hai la treabă
Și degrabă
Să-mi înșele calul meu!

Premelege!
S-a alege
Ce pot face eu când vreau!...

Cea cetate
Ce-așa late

¹⁵ *Ballade* de VICTOR HUGO. Traducere de C. Negruzzi, Iași. La Cantora Foiei Sătești, 1845.

Porțile mi le-a deschis

Cu mari case

Turnuri groase

Și frumoase, e Paris.”

Tot din această perioadă, probabil din deceniul al patrulea, datează și traduceri ale lui Cezar Bolliac (*Lucreția Borgia* și *Angelo, tiranul Padovei*, nepublicate), precum și proiectul lui de a traduce întreaga operă a lui Victor Hugo, entuziasmat de ideile generoase ale liberalismului. Amintind de acest proiect, G. Bogdan-Duică¹⁶ citează o scrisoare a lui Bolliac către I. Voinescu II, în care sunt expuse motivele care-l îndemneau pe Bolliac să-l traducă pe Hugo: „Lăsând criticii la o parte, o să îndrăznesc să declam puțin pentru geniul autorului. Categoria cea mai mare cu care îl fac tot-d’auna obiect gâlcevilor literale, este că e sal; nu văz nici de cum cuvintele cu care îi lipesc ăst ponos. Numai pentru că a găsit mai multe vițiuni decât virtuți în istoria omului? E adevărat. Pentru că nu menajează monstruozitatea gânzilor? Nu e dator. Pentru că arată în miniatură tablourile cele întinse de diformități? Este o vrednicie. Pentru că arată adevărul? E postul tău. Pentru că e infernal? A zugrăvit el un iad ce nu s-a văzut în om? A arătat el o crimă ce nu era cunoscută? ... Ia de la cel mai dulce și până la cel mai crunt rând al lui Hugo și n-ai găsi o Fedră nici o Medie, ce nu s-a sfiit a arăta poezii cei dulci ai veacului lor. [...] Hugo n-a vrut să fie fantastic, n-a vrut nici să învieze virtuți ce sunt moarte pentru om, nici să afunde cu totul vițiurile ce și-au legat atâtea privilegii prin trecut în prezent și prin prezent în viitor.”

Apariția primului roman hugolian tradus în limba română, *Zioa dupe urmă a unui osândit* (*Le Dernier Jour d'un condamné*), publicat la București, în 1839, de căpitanul Șt. Stoica, nu trezește deocamdată interesul pe care-l suscitau dramele și poeziile lui Victor Hugo.

Poezia hugoliană, ca și elegiile lamartinienne, de altfel, trebuie să fi exercitat de pe atunci o asemenea atracție încât în 1843, laudându-l pe Alecsandri pentru inspirația din tradițiile naționale, Mihail Kogălniceanu condamnă în *Almanahul de învățătură și petrecere* efectele nefericite ale imitației scriitorilor străini: „Toți poezii și poetașii noștri în versurile lor imitează, unul pe Petrarca, altul pe Tasso, un

¹⁶ G. Bogdan-Duică, *Ludovic Daus: Eglé*, poem dramatic. București. 1901 (recenzie), în *Convorbiri literare*, XXXVII (1903). nr.12, p. 1163–1164.

al triele pe Lamartine, acesta pe Victor Hugo, celălalt pe Șiler, și de aceea mai nici unul nu compune poezii românești: ci ne dă numai niște neînsemnate copii a unor maiștrii carii, dacă sunt numiți poeți mari, au meritat acest nume tocma pentru că n-au imitat pre nimene, ci au urmat numa impulsa geniului lor.”

Generația pașoptistă va rămâne fidelă lui Victor Hugo pentru ideile sale generoase de libertate și progres, pentru suflul mesianic din poeziile sale. Aflat la Paris prin 1850, Heliade Rădulescu amintea de operele lui Victor Hugo publicate în românește, mărturisind motivele entuziasmului său și al generației sale pentru creația hugoliană:

„Când l’aud secuii, nații întregi
Când, ca un geniu, ceruri străbate
Și’n frunte-ațintă diva Dreptate,
Știe să vadă Egalitate...”

În *Curs întreg de poezie generală* din 1863, Heliade, primul traducător al lui Lamartine în limba română (*Meditații poetice dintr’ale lui A. De la Martin. Traduse și alăturate, cu alte bucăți originale prin d. I. Eliade*, 1830), publică o nouă versiune de *Lamartiniane* și câteva *Imitațiuni*, între care *Danubiul în mânia* „după Victor Hugo” (*Le Danube en colere*, din volumul *Les Orientales*) și oda în onoarea poetului francez, *Traducătorul la V. Hugo*.

În același an 1868, Constantin Stamati publică, în volumul *Musa românească*, traduceri din Lamartine și din Victor Hugo: *Două insule* (*Les Deux Îles*) și *Zburătorul la zăbie* (*Le Sylphe*) din volumul *Odes et Ballades* și *Pentru săraci* (*Pour les pauvres*) din volumul *Les Feuilles d’automne*.

Prestigioasa revistă *Convorbiri literare*, care începuse să apară în 1867, publică în 1879 două poezii de Victor Hugo traduse de scriitorul N. Gane, *În cimitirul de la...* (*Dans l’affreux cimetière*, din volumul *Châtiments*) și *Gloria când...*¹⁷

Odată cu sporirea interesului scriitorilor și cititorilor pentru roman, oglindit și în structura traducerilor după 1850, unde încep să predomine hotărât romanele și povestirile, în timp ce numărul volumelor de poezie și de teatru scade vertiginos¹⁸, Victor Hugo apare pe lista traducerilor cu capodopera sa romanescă *Les Misérables*,

¹⁷ *Convorbiri literare*, 1889, nr.13.

¹⁸ Cf. Paul Cornea, *Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *De la Alecsandrescu la Eminescu*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 49.

roman publicat, în zece volume, în anii 1862–1864. În presa timpului (*Românul* din București), traducerea este anunțată ca un eveniment editorial.

Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, traducătorii se opresc cu precădere tot asupra teatrului hugolian. În 1878, se reprezintă la Teatrul Național din București drama *Ruy-Blas*, tradusă în versuri de D. Ollănescu. Ample cronici dramatice despre acest spectacol publică Frederic Damé¹⁹ și Stemill (Ștefan C. Michăilescu)²⁰, care analizează ideile, structura piesei și personajele.

Spectacolul este elogios comentat în *Timpul* de Mihai Eminescu, care arată că opera „genialului autor francez” a prilejuit actorilor români interpretări remarcabile, mai ales marele monolog al lui Ruy Blas din actul III²¹. Cititor asiduu al operei lui Victor Hugo, din care la Berlin își copia versuri, ca *Sacer esto* (din *Châtiments*), după cum arată G. Călinescu²², Eminescu îl recomandă pe Hugo ca model pentru scriitorii români: „El știe a pune în scenă poporul, și numai el”... „Adorator al poporului și al libertății, el le reflectă pe amândouă în contururi mari, gigantice.”²³

Într-un entuziast articolăș publicat în *Timpul* la 21 februarie 1881, Eminescu citează din discursul în care Victor Hugo făcuse elogiuul Parisului, într-un alt articol din același ziar, apărut la 17 septembrie 1882, salută admirativ ideile lui Victor Hugo despre pacea universală și eternă, dovedindu-se astfel un atent cititor al operei poetului francez.

În acest răstimp, imaginea despre Victor Hugo se întregește cu date biografice publicate în presă²⁴ cu articole omagiale cu ocazia aniversării sale în 1881²⁵ marcată în Franța printr-o sărbătoare populară sub ferestrele locuinței lui de pe Avenue d'Eylau, cu evocări ale

¹⁹ *Românul*, București, XXII (1878), 24, 25, 26, 27, 29 octombrie, 2 noiembrie.

²⁰ *România liberă*, București, II (1878), nr. 436, 437, 438, 439.

²¹ *Timpul*, III (1878), nr. 231.

²² G. Călinescu, *Viața lui Eminescu*, București, Editura pentru literatură, 1968, pp. 170–171.

²³ Apud I. M. Rașcu, *Eminescu și cultura franceză*, București, Editura Minerva, 1976, p. 171.

²⁴ Iosif Vulcan, *Victor Hugo*, în *Familia*, I (1865), nr. 16.

²⁵ Maria Flechtenmacher, *Victor Hugo*, în *Femeia română*. București, IV (1881), nr. 227.

poetului prilejuite de moartea sa²⁶, survenită la 22 mai 1885 și onorată prin funeraliile naționale din 1 iunie 1885, când o mulțime imensă însoțise sicriul lui Victor Hugo de la Arcul de Triumf la Panthéon, unde a fost înhumat.

Disparația poetului, după o îndelungată și tumultuoasă existență de optzeci și trei de ani, pare să-l fi scos din zona contestărilor și controverselor, plasându-l în familia „clasicilor literaturii universale” acceptați de opinia literară românească drept valori spirituale autentificate de posteritate. Cu statutul recunoscut de „cel mai mare poet francez”, apelativ care pare să nu mai aibă nevoie de explicații și justificări, Victor Hugo a devenit un autor mult tradus, dar mai puțin comentat, și deloc urmat. Apariția numărului unic al publicației *VICTOR HUGO*²⁷, tipărită la Botoșani de B. Lăzăreanu în 1902, cu prilejul centenarului nașterii poetului, este un act de venerație emoționant dar solitar. Admirator al lui Victor Hugo, redactorul publică un articol despre biografia acestuia, reproduce din *Convorbiri literare* poezia *Serenada* semnată de Mihai Eminescu (fragment din drama *Maria Tudor*)²⁸ și fragmentul din articolul *Artiștii-cetățeni* de C. Dobrogeanu-Gherea referitor la Victor Hugo, în care criticul scria: „Cel mai mare poet al veacului nostru e Victor Hugo, – și desigur numai Victor Hugo nu poate să fie socotit între oamenii cărora le sunt indiferente idealurile sociale, luptele sociale. Ca deputat, ca membru al camerelor constitutive după revoluția de la 1848, ca scriitor, dar mai ales ca poet, el a fost în avangardă.” Comentând într-un articol traduceri din Victor Hugo realizate de Negruzzi (*Ballade, Angelo, Maria Tudor*), Naum (*Copilăria, La o femeie*), Bolintineanu (*Mizerabilii*), redactorul acestui unic număr publică în revistă poezia *Jos arta!* și un fragment din *Les Misérables* intitulat *Jean Valjean* (traducere nesemnată).

Înainte de primul război mondial și în perioada interbelică au continuat să fie traduse romanele²⁹ și dramele³⁰, dar nu a apărut

²⁶ Iacob Negruzzi, *Victor Hugo*, în *Convorbiri literare*, XIX (1885), nr. 3.

²⁷ VICTOR HUGO. Număr unic, Botoșani, 26 februarie 1902.

²⁸ *Convorbiri literare*, XXV (1892), nr. 25.

²⁹ *Cea din urmă zi a unui condamnat*, trad. Horațiu și Virgiliu Z., 1908; *Sclavul iubirei (Bug-jargal)*, trad. Const. A. I. Ghica, 1916; *Flămândul (Claude Gueux)*, trad. Ion Trottuș, 1918; *Notre-Dame din Paris*, trad. Dr. George A. Dumitrescu, 1919–1920; *Mizerabilii*, trad. George B. Rareș, 1927.

³⁰ *Regele petrece*, trad. Ludovic Dauș, 1907; *Torquemada*, trad. A. Steuerman, 1922; *Ernani*, trad. Harlamb G. Lecca, 1924.

niciun volum de poezii hugoliene în versiune românească. După al doilea război mondial au apărut noi traduceri, calitativ superioare, ale romanelor³¹ și dramelor³², a fost alcătuit un volum din textele teoretice ale lui Victor Hugo³³.

Fenomenul caracteristic ultimelor trei decenii este însă apariția unor volume de versuri din creația poetică hugoliană³⁴, de la primele poezii, nedesprinse încă de presiunea imitației, până la marile capodopere – satirică, lirică, epică – din anii exilului și la poeziile seninătății și fanteziei scrise în ultimii ani, versuri traduse de cunoscuți poeți și traducători români: Romulus Vulpescu (*Ploaie de vară, Cântec*), Veronica Porumbacu (*Copilul*), Petre Solomon (*Prieteni, încă-o vorbă*), Mihnea Gheorghiu (*Bal la primărie*), Miron Radu Paraschivescu (*Nox*), Demostene Botez (*Arta și poporul*), Eugen Jebeleanu (*Vesela viață*), Al. Philippide (*Împăratul petrece*), Mihnea Gheorghiu (*Ispășirea*), Al. Dimitriu-Păușești (*Partidul crimei*), Vlaicu Bârna (*Lui Juvenal, Ultima verba*), Tudor Măinescu (*Lux*), Virgil Teodorescu (*Melancholia; Ce-am văzut într-o zi de primăvară; Scrisă în 1846*), Dan Ion Nasta (*Eviradnus*), Nina Cassian (*Sărmanii*), Radu Bourean (*În largul cerului*) ș.a.

Receptarea critică a lui Victor Hugo înscrie pentru această perioadă studii și articole (Mihail Sadoveanu, Tudor Vianu, Ion Pillat. N. N. Condeescu, Valentin Lipatti, Ion Brăescu, Angela Ion, Dan Ion Nasta etc.), prefete însoțind traduceri (Theodosia Ioachimescu, Zoe Dumitrescu-Bușulenga, Paul Cornea, Al. Hanță, Constantin Ciopraga

³¹ *Gavroche*, trad. Olga Manta, 1950, numeroase reeditări până în 1979; *Cosette*, trad. Olga Manta, 1952, numeroase reeditări până în 1979; *Mizerebiii*, trad. Lucia Demetrius și Tudor Măinescu, 1954–1955, 1960, 1962, 1969, 1971, 1981; *Oamenii mării*, trad. Ion Frunzetti, 1955, 1968, 1975; *Omul care râde*, trad. Gellu Naum, 1961; *Notre-Dame de Paris*, trad. Gellu Naum, 1967, 1970, 1972; *Ultima zi a unui condamnat la moarte*, trad. Mihai Rădulescu, 1971; *Anul 93*, trad. Ovidiu Constantinescu, 1972; *Han din Islanda*, trad. Mihaela Slăvescu, 1976.

³² *Regele petrece*, *Ruy-Blas*, trad. V. Stoicovici, 1956, 1959; *Marion Delorme*, trad. Tudor Măinescu, 1957; *Hernani*, trad. V. Stoicovici, 1957.

³³ *Despre literatură*. Traducere, prezentare și note de Valentin Lipatti, 1957.

³⁴ *Versuri*, București, ESPLA, 1952; *Versuri*, București, Editura Tineretului, 1958; *Versuri*, București, „Biblioteca școlarului”, 1963; *Legenda secolelor. Versuri alese*, București, „Biblioteca pentru toți”, 1969; *Legenda secolelor, Antologie* de Dan Ion Nasta, București, Albatros, 1981.

etc.), texte care oferă, în ansamblu, imaginea complexă a operei hugoliene, imensă, excesivă, proteiformă, tumultuoasă, torent de poezie neîntreruptă, aflată sub semnul nemăsuratului, al acelei *démessure* pe care Victor Hugo a considerat-o el însuși definitorie pentru imaginația sa creatoare.

Astfel s-a impus în conștiința cititorilor români statuia uriașă a celui care, în insolita sa carte *William Shakespeare* (1864), pe care a vrut-o „manifestul literar al secolului al XIX-lea”, s-a înscris el însuși cu superbie în seria privilegiată a „geniilor aparținând poporului”, alături de Homer, Eschil, Dante, Michelangelo și Shakespeare, genii diverse, variate, antitetice, puternice, profunde și misterioase ca Oceanul: „Există într-adevăr oameni ocean. Aceste valuri, acest flux și acest reflux, acest du-te-vino teribil, acest zgomot al tuturor suflurilor, aceste întunecimi și aceste transparente, această vegetație specifică haurilor, această agitație a norilor în plin uragan, acești vulturi în valurile înspumate, aceste minunate răsărituri ale astrilor răsfărânte în nu se știe ce misterios tumult de către milioane de creste luminoase, capete nedeslușite ale nenumăratului, aceste mari fulgere rătăcitoare care par să pândească, aceste hohote de râs enorme, acești monștri întrezăriți, aceste nopți întunecoase întretăiate de răcnete, aceste furii, aceste frenezii, aceste vijelii, aceste stânci, aceste naufragii, aceste flote care se ciocnesc, aceste tunete omenești amestecate cu tunetele divine, acest sânge în abis; apoi aceste grații, aceste desfătări, aceste sărbători, aceste vesele pânze albe, aceste vase de pescuit, aceste cântece pline de tumult, aceste porturi splendide, acești aburi ai pământului, aceste orașe la orizont, acest albastru profund al apei și al cerului, această asprime folositoare, această amărăciune care asanează universul, această sare aspră fără de care totul ar putrezi; aceste mâini și aceste alintări, acest tot în unul, acest neașteptat în imuabil, această vastă minune a monotoniei inepuizabil de variată, această nivelare după răsturnare, aceste infernuri și aceste paradisuri ale imensității veșnic mișcătoare, acest infinit, acest insondabil, toate acestea se pot afla într-o minte, și atunci cea minte se numește geniu...”

ANGELA ION

PARTEA ÎNTÂI

FANTINE

Atâta vreme cât va exista, din pricina legilor și a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizație, adevărate iaduri, agravând cu o fatalitate omenească destinul, care e de esență divină; atâta vreme cât cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foamă, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate; atâta vreme cât în anume pături constrângerile sociale vor fi cu putință; cu alte cuvinte, și într-un sens mai larg, atâta vreme cât pe pământ vor dăinui ignoranța și mizeria – cărți de felul celei de față nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

CARTEA ÎNTÂI

UN OM DREPT

I – Domnul Myriel

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrân de vreo șaptezeci și cinci de ani și ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nicio legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos – spre a fi cât mai exacti – să amintim aici zvonurile și vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea când a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viață și mai ales în destinul lor tot atâta loc cât și faptele pe care le săvârșesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curții de justiție din Aix; viță de magistrați. Se povestește că tatăl lui, hărăzindu-i moștenirea postului său, îl însurase foarte de tânăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspândit în familiile magistraților. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel făcuse, zice-se, să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deși cam mic de statură, elegant, distins, spiritual; tinerețea lui fusese închinată în întregime vieții mondene și aventurilor galante.

Odată cu revoluția, evenimentele se precipitară; familiile magistraților, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluției, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferise mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viața domnului Myriel? Năruirea vechii societăți franceze, prăbușirea propriei lui familii, întâmplările tragice de la '93¹ – mult mai groaznice poate

¹ Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluției burgheze din Franța (1793–1794), când fracțiunea condusă de Robespierre și Saint-Just ia

pentru cei emigrați, care le priveau de departe cu exagerarea spai-meii – au făcut oare toate acestea să încolțească în mintea lui gândul renunțării și al singurătății? În ameteala desfătărilor și a legăturilor care-i umpleau viața, să fi primit el oare pe neașteptate una din acele lovituri misterioase și grozave, care câteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar și pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici când îl lovesc în existența și avutul său? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se știa numai că se întorsese din Italia preoțit.

În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrânise și trăia în cea mai mare singurătate.

Pe vremea încoronării, o chestiune mărunță a parohiei sale, nu se mai știe ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriașii săi, era și domnul cardinal Fesch. Într-o zi, când împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot – care aștepta în anticameră – se pomeni față în față cu majestatea sa. Napoleon, văzându-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrân, se întoarse și spuse dintr-odată:

— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită așa la mine?

— Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitați la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de câștigat.

În aceeași seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot și, puțin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinerețea domnului Myriel? Nimeni nu știa. Înainte de revoluție prea puține familii cunoscuseră familia Myriel.

Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un tângușor unde nu lipsesc guri care flecăresc și sunt prea puține capete care gândesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop și tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în care se pomenea numele său nu erau poate decât flecăreli, zvonuri, vorbe, trâncăneli, chiar mai puțin decât atât: „palavre”, cum se spune în graiul energetic din miazăzi.

Oricum, după vreo nouă ani de episcopat și de ședere la Digne, toate aceste bârfeli, prilej de discuții care preocupă la început orășe-

o serie de măsuri antifeudale și chiar anticapitaliste menite a desăvârși revoluția burghezo-democratică. Lovitura de stat din iulie 1794, înfăptuită de elementele moderate și reacționare din marea burghezie franceză, a pus capăt acestei culmi a revoluției numite de ei „teroare”.

lele mici și pe oamenii mărunți, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să și le aducă aminte.

La Digne domnul Myriel venise însoțit de o fată bătrână, domnișoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tânără decât el.

N-aveau în slujba lor decât o femeie de vârsta domnișoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot”, purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnișoarei și de menajeră a monseniorului.

Domnișoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blândă: întruchipa idealul cuprins în cuvântul „respectabilă”, deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viața ei toată, care nu fusese decât un șir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat și luminos; odată cu bătrânețea, dobândise ceea ce s-ar putea numi frumusețea bunătății. Fusese slabă în tinerețe și ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparența aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decât o fecioară. Întreaga ei ființă părea alcătuită din umbră; doar atât trup cât să mai fie femeie; o fărâmă de materie, închizând într-însa o lumină; ochi mari, pururea plecați; pretext pentru ca un suflet să rămână pe pământ.

Doamna Magloire era o bătrânică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gâfâia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Când venise în oraș, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l așezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul și președintele curții îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rândul său prima vizită generalului și prefectului.

După instalare, orașul așteptă să-l vadă pe episcop la lucru.

II – Domnul Myriel devine Monseniorul Bienvenu²

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare și frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul

² Binevenit.

era o adevărată locuință seniorială. Totul era măreț: apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. În sala de mâncare, o lungă și splendidă galerie care se afla la parter și care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la 29 iulie 1714 monseniorilor Charles Brûlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin³, episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului și abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop și baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève și Jean Soanen, preot al congregației, predicator obișnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor șapte cucernice personalități decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strâmtă și joasă, cu un singur cat și cu o grădiniță.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, îl rugă pe director să binevoiască a veni la el.

— Domnule director al spitalului, îi spuse el, câți bolnavi aveți în clipa de față?

— Douăzeci și șase, monseniore.

— Atâția număraseram și eu.

— Paturile, reluă directorul, sunt cam înghesuite unele într-altele.

— Am băgat și eu de seamă.

— Sălile nu-s decât niște odăi, iar aerul se primenește greu.

— Așa mi se pare și mie.

— Și pe urmă, când e nițel soare, grădina e prea mică pentru convalescenți.

— Așa-mi spuneam și eu.

— Iar când sunt molime (anul acesta am avut tifos, acum doi ani am avut friguri palustre) avem și o sută de bolnavi deodată; nu știm cum s-o scoatem la capăt.

— La asta mă gândesc și eu.

— Ce să facem, monseniore? zise directorul. Trebuie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mâncare de la parter.

³ Călugăr din ordinul catolic al franciscanilor, întemeiat la începutul secolului al XIII-lea de italianul Francisc din Assisi; propovăduia mila față de animale.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.

— Domnule, spuse el, câte paturi credeți c-ar încăpea în sala asta?

— În sala de mâncare a monseniorului? rosti speriat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea și părea că socotește și măsoară cu ochii.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca și cum ar fi vorbit cu sine însuși; apoi adăugă cu glas tare: Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greșeală la mijloc. Sunteți douăzeci și șase de persoane în cinci sau șase odăițe. Aici suntem trei și avem loc pentru șaiszeci. E o greșeală, vă spun eu. Stați în locuința mea, iar eu într-a dumneavoastră. Dați-mi casa mea. Asta e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci și șase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.

Domnul Myriel nu avea niciun fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluție. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la prezbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua când se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuințată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mâna lui:

Notă pentru orânduirea cheltuielilor casei mele:

Pentru micul seminar... o mie cinci sute franci

Congregația misiunii... o sută franci

Pentru lazariștii⁴ din Montdidier... o sută franci

Seminarul misiunilor străine din Paris... două sute franci

Congregația sfântului duh... o sută cincizeci franci

Instituții religioase din locurile sfinte... o sută franci

Societăți de caritate maternă... trei sute franci

Supliment pentru cea din Arles... cincizeci franci

Danie pentru îmbunătățirea întreținerii închisorilor... patru sute franci

Pentru eliberarea șefilor de familii închiși pentru datorii... o mie franci

Danie pentru ajutorarea și eliberarea celor închiși... cinci sute

⁴ Misionari ai congregației sfântului Lazăr.

franci

Supliment la salariul profesorilor săraci ai eparhiei... două mii franci

Hambarele de rezervă⁵ din Alpii de Sus... o sută franci

Congregația doamnelor din Digne, din Manosque și din Sisteron, pentru învățământul gratuit al fetelor sărace... o mie cinci sute franci

Pentru săraci... șase mii franci

Cheltuieli personale... o mie franci

Total cincisprezece mii franci

Cât timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orânduirea „cheltuielilor casei sale”.

Această rânduială a fost primită cu supunere desăvârșită de către domnișoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în același timp frate și episcop, prieten firesc și superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea și-l venera totodată. Când spunea el ceva, ea se înclina: când făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puțin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-și păstrase sieși decât o mie de franci, care, adăugați la pensia domnișoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu acești o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrâne și episcopul.

Iar când vreun preot de la țară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulțumită economiilor crunte ale doamnei Magloire și administrației iscusite a domnișoarei Baptistine.

Într-o zi – se afla la Digne de vreo trei luni – episcopul spuse:

— Cu toate astea, sunt destul de strâmtorat!

— Cred și eu! izbucni doamna Magloire. Monseniorul nici măcar nu și-a cerut indemnizația pe care i-o datorează județul pentru cheltuielile de transport în oraș și pentru vizitele pe care le face în eparhie. Așa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

— Așa e! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Magloire.

Și făcu cererea.

Puțin după aceea, consiliul general, luând în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizație anuală de trei mii de franci intitulă-

⁵ Magazii publice organizate în timpul revoluției din 1789, unde se păstrau rezerve de grâne pentru anii secetoși.

tă „Alocăția domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poștă și cheltuieli pentru vizite pastorale”.

Faptul stârni multă vâlvă în rândul burgheziei locale și, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar⁶, înzestrat pe lângă orașul Digne cu niște fonduri colosale, îi scrisese ministrului cultelor, domnului Bigot de Préameneu, o scrisoare furioasă și confidențială din care vom extrage următoarele rânduri autentice:

„Cheltuieli de trăsură? De ce ar fi necesare într-un oraș cu mai puțin de patru mii de locuitori? Cheltuieli de poștă și pentru vizite pastorale? Mai întâi, de ce trebuie să facă vizite? Pe urmă, cum să circule poșta într-o regiune muntoasă? Nu sunt drumuri. Nu se merge decât călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să țină căruțele cu boi. Așa sunt toți popii. Lacomii zgârciți. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toți ceilalți. Îi trebuie trăsură și diligentă. Are nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decât atunci când împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa! (În acel moment se iviseră complicații cu Roma.) În ce mă privește, sunt numai pentru Cezar...” etc... etc...

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

— Bravo! îi spuse ea domnișoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alții, dar a trebuit în cele din urmă să se gândească și la el. Și-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfârșit, și pentru noi trei mii de franci.

În aceeași seară, episcopul scrisese și dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins:

Cheltuieli de trăsură și vizite pastorale:

Pentru a se putea da bolnavilor din spital supă de carne... o mie cinci sute franci

Pentru societatea de caritate maternă din Aix... două sute cincizeci

⁶ Consiliul celor cinci sute constituia Camera deputaților sub Directoriu (1795–1799), regim republican instituit de marea burghezie franceză pentru lichidarea revoluției după răsturnarea dictaturii lui Robespierre. Lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte din 18 Brumar (noiembrie 1799) a pus capăt Directoriului, înlocuit cu o dictatură mai prielnică intereselor marii burghezii.

franci

Pentru societatea de caritate maternă din Draguignan... două sute cincizeci franci

Pentru copii găsiți... cinci sute franci

Pentru orfani... cinci sute franci

Total trei mii franci

Acesta era bugetul domnului Myriel.

Cât despre veniturile întâmplătoare ale episcopiei: strigări, dispenze, botezuri, predici, binecuvântări, căsătorii etc., episcopul le încasa de la bogați cu aceeași strășnicie cu care le împărțea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Și cei avuți și cei lipsiți băteau la ușa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alții veneau s-o aducă. Nu trecuse niciun an de zile și episcopul ajunsese vistiernicul tuturor binefacerilor și casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mâna lui; dar nimic nu-l putu face să-și schimbe cât de cât felul de viață și să adauge cât de puțin la strictul său necesar.

Nici gând de așa ceva. Așa cum se întâmplă totdeauna, ca jos să fie încă și mai multă mizerie, decât este sus înfrățire, totul era dat – ca să zicem așa – mai înainte chiar de a fi fost primit; totul era sorbit ca apa de un pământ uscat; oricât de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Și atunci se despuia pe sine.

Întrucât era obiceiul ca episcopii să-și pună numele de botez în fruntea ordonanțelor și scrisorilor pastorale, oamenii nevoiași ai ținutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele și prenumele episcopului, pe cel care avea un tâlc pentru dânșii, așa că nu-i mai spuneau decât monseniorul Bienvenu. Vom face ca și ei și-l vom numi și noi la fel. De altminteri, îi plăcea și lui să i se spună așa.

— Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenția ca portretul pe care-l facem aci să fie verosimil; ne mulțumim a spune că e asemănător.

III – Episcop bun, episcopie grea

Deși transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puține vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puține șesuri și prea mulți munți; drumuri aproape nu

există, cum am mai spus: sunt treizeci și două de parohii, patruzeci și unu de vicariate și două sute optzeci și cinci de biserițe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Când se ducea prin vecinătăți, mergea pe jos, la șes cu trăsurica, și la munte pe catări. Cele două bătrâne îl întovărășeau. Când drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraș episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul orașului îl întâmpină la poarta episcopiei și privirea lui păru scandalizată când îl văzu cum coboară de pe măgar. Câțiva târgoveți râdeau pe de lături.

— Domnule primar și domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără; socotiți că e mare cutezanță ca un biet preot să călătorească pe același animal de care s-a slujit și Isus Hristos. Vă rog să mă credeți că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blând și mai bucuros sta de vorbă decât predica. Nu așeza nicio virtute la înălțimi de care nu te poți apropia. Nu-și căuta niciodată prea departe argumentele și pildele. Locuitorilor dintr-un ținut le da drept pildă ținutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiași, spunea:

— Uitați-vă la oamenii din Briangon. Au dat voie săracilor, văduvelor și orfanilor să-și cosească fânețele cu trei zile înaintea celorlalți. Le dreg gratuit casele când sunt dărăpănate. De aceea e un ținut binecuvântat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo niciun singur ucigaș.

În satele lacome după câștig și recoltă, spunea:

— Uitați-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie își are feciorii în armată și fetele la lucru în oraș, și dacă e bolnav, sau nu poate munci, preotul, în predica sa, face apel la obște; iar duminica, după slujbă, toți oamenii din sat, bărbați, femei, copii, se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta și să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini bănești și de moștenire le spunea:

— Uitați-vă la muntenii din Devolny, ținut atât de sălbatic încât nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, când într-o familie moare tatăl, băieții pornesc în lume să-și caute norocul și lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plasele unde oamenilor le plac procesele și unde gospodarii se ruinează cu acte și timbre, spunea:

— Uitați-vă la țăranii de treabă din valea Queyras. Sunt acolo trei

mii de suflete. Doamne! E un fel de mică republică. Nu se știe nici de judecător, nici de portărel. Primarul orânduiește totul. El stabilește dările, impune cinstiți pe fiecare, judecă fără nicio plată pricinile, împarte moștenirile fără să ceară nimic, dă sentințe fără cheltuieli de judecată și e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învățător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras:

— Știți cum fac ei? spunea. De vreme ce un cătun cu douăsprezece până la cincisprezece cămine nu poate să-și țină totdeauna un dascăl, au învățători pe care-i plătește toată valea și care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, și învățând pe oameni carte. Dascălii ăștia vin pe la iarmaroace, unde i-am întâlnit și eu. Îi recunoști după condeiul din pană de gâscă pe care-l poartă la șnurul pălăriei. Cei care dau numai lecții de citit – au o singură pană; cei care predau cititul și socotitul – au două pene; iar cei care dau lecții de citit, de socotit și de latină – au trei pene. Aceștia din urmă sunt marii învățați. Dar ce rușine e să fii neștiutor de carte! Faceți și voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea așa, cu gravitate, părintește; când nu avea pilde la îndemână, născocea parabole, mergând drept la țintă, cu puține cuvinte, dar cu belșug de imagini, cu elocința lui Hristos, convins și convingător.

IV – Faptele asemănătoare vorbelor

Vorbea cu blândețe și cu voieșie. Căuta să fie pe înțelesul celor două bătrâne care-și petreceau viața lângă el – când râdea, râdea ca un școlar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălțimea-voastră”. Într-o zi, el se ridică din fotoliu și se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă până la ea.

— Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălțimea mea nu ajunge până la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lô, nu scăpa aproape niciun prilej de-a înșira în prezența lui ceea ce numea ea „speranțele” celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte bătrâne, care nu mai aveau mult de trăit, și pe care copiii ei trebuiau să le moștenească de drept. Cel mai tânăr dintre ei urma să primeas-

că de la o mătușă un venit frumușel, de o sută de mii de franci; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său; cel mai mare urma să moștenească titlul de pair⁷ al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate și scuzabile îngâmări materne. O dată, pe când doamna de Lô îi înșira din nou, cu de-amănuntul, toate moștenirile și toate „speranțele” ei, părăsise totuși mai îngândurat decât de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare:

— Doamne, dragă vere, dar unde ți-s gândurile?

— Mă gândesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfântului Augustin: „Puneți-vă speranțele în cel pe care nu-l moșteniți”.

Altă dată, primind înștiințarea de deces a unui nobil din localitate, în care se înșirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale și de noblețe ale tuturor înaintașilor săi, exclamă:

— Ce rezistentă-i moartea! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare și câtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormântul în slujba deșertăciunii!

Știa, la nevoie, să glumească cu blândețe, și gluma lui ascundea aproape totdeauna un tâlc serios. În timpul unui post, un tânăr vicar veni la Digne și ținu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogați să-i ajute pe nevoiași, pentru ca astfel să scape de focul iadului pe care-l zugrăvi cât putu de înfricoșător, și să ajungă în raiul pe care-l înfățișă ispititor de încântător. Printre cei de față se afla și un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcând încă puțină cămătărie, anume domnul Géborand, și care agonisise o jumătate de milion fabricând postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De când cu predica asta, s-a băgat însă de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrânelor cerșetoare din fața catedralei. Erau șase la număr ca să-și împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dând de pomană și-i spuse zâmbind surorii sale:

— Uite-l pe domnul Géborand cum își cumpără rai de un ban!

Când era vorba de o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în fața unui refuz și găsea atunci cuvinte care dădeau de gândit. O dată

⁷ Titlul membrilor ereditari ai Camerei înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franța (1815–1848); în perioada restaurației Bourbonilor (1815–1830), demnitatea se acorda numai aristocraților credincioși dinastiei.

strângea bani pentru săraci într-un salon din oraș. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrân, bogat și zgârcit, care izbutea să fie în același timp ultraregalist și ultravoltairian. Au existat și inși de soiul ăsta. Ajungând lângă el, episcopul îi atinse brațul:

— Domnule marchiz, trebuie să-mi dați și dumneavoastră ceva!

Marchizul se întoarse și răspunse scurt:

— Monsenior, am săracii mei!

— Dați-mi-i mie! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică:

— Preaiubiții mei frați, bunii mei prieteni! Sunt în Franța un milion trei sute douăzeci de mii de case țărănești care n-au decât trei deschizături, un milion opt sute șaptesprezece mii cu două deschizături, ușa și o fereastră, și, în sfârșit, trei sute patruzeci și șase de mii de colibe care n-au decât o singură deschizătură: ușa. Și asta numai din cauză că există un impozit pe uși și pe ferestre. Gândiți-vă la familiile nevoiaș, la bătrânele, la copilașii care trăiesc în locuințele astea și veți înțelege de ce-s bolnavi de friguri și de alte multe boli. Vai, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, și legea li-l vinde! Nu acuz legea, dar îl binecuvântează pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus și cei de Jos, țăranii nu au nici măcar roabe; cară îngrășăminte cu spinarea; n-au lumânări și ard făclii de rășină și bucăți de sfoară muiată în rășină. Așa-i în tot ținutul de sus al Dauphiné-ului. Își fac pâinea pe șase luni o dată și o coc la foc de tizic. Iarna sparg pâinea cu toporul și o țin muiată în apă douăzeci și patru de ore ca s-o poată mânca... Fraților, fie-vă milă! Vedeți câtă suferință este în jurul vostru!...

Născut în Provența, se obișnuise repede cu toate dialectele din sud. Spunea: „*Eh, bé! moussou, sès sagé?*” ca în Languedocul de Jos. „*Onté anaras passasa?*” ca în Alpii de Jos. „*Puerte un bouen mouton embe un bouen fromage grase!*” ca în Dauphiné-ul de Sus. Asta plăcea poporului și a contribuit în bună măsură să câștige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simțea ca la el acasă. Știa să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus ca și cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă și fără să țină seama de împrejurările respective. Spunea:

— Să vedem mai întâi de unde vine răul!

Fiind, cum își spunea singur zâmbind, un „fost păcătos”, n-avea nimic din asprimea moralistului și propovăduia pe față – fără în-

cruntarea din sprâncene a virtușilor crânceni – o doctrină care s-ar putea rezuma astfel: „Omul își poartă pe el carnea, care e în același timp povară și ispită. O târăște după el și i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrâneze, să i se împotrivescă și să nu i se supună decât atunci când nu mai are încotro. Dându-i ascultare, săvârșim totuși o greșeală, dar o greșeală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfârși cu o rugăciune. Să fii sfânt e un lucru rar; să fii drept e firesc. Puteți greși, puteți avea slăbiciuni, puteți păcătui, dar fiți drepti. Cât mai puține păcate – iată datoria omului. Niciun păcat – e visul îngerului. Tot ce-i pământesc e supus greșelii. Păcatul are puterea gravitației”.

Când vedea că lumea strigă prea tare și se indignează prea repede, spunea cu zâmbetul pe buze:

— O! O! S-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvârșește oricine. Iată, ipocriziile speriate sunt gata să protesteze și să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile și cu săracii, care duc povara societății omenești. Spunea:

— Greșelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiașilor și ale neștiutorilor sunt din vina bărbaților, a părinților, a stăpânilor, a celor puternici, a bogaților și a învățaților.

Mai spunea:

— Pe cei ce nu știu, învățați-i cât mai multe lucruri puteți; societatea e vinovată că învățământul nu e gratuit; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menține. Acolo unde domnește întunericul, încolțește păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuiește, ci acela care-l ține în întuneric.

Precum vedeți, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucție și urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase niște bani, din dragoste pentru o femeie și pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe când încerca să pună în circulație prima monedă falsificată de dânsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decât împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei și să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistratii stăruiră. Ea se încăpățână să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Însenă o infidelitate a amantului și, cu crâmpie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o

convingă pe nefericita femeie că avea o rivală și că omul o înșela. Atunci, întărâtată de gelozie, își denunță amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curând la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, și lumea era încântată de dibăcia magistratului. Speculând gelozia, el făcuse să tâșnească adevărul din mânie, justiția din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă:

— Unde vor fi judecați bărbatul și femeia aceasta?

— La curtea cu juri.

Adăugă apoi:

— Și unde va fi judecat domnul procuror regal?

La Digne se petrecu odată o întâmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învățat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bâlciuri și jălbar. Procesul făcu multă vâlvă în oraș. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osândit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicând:

— Asta nu mă privește pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc; și eu sunt bolnav; de altminteri nici nu intră în atribuțiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoștința episcopului, care spuse:

— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo; mă duc eu.

Se duse numaidecât la închisoare, coborî în celula „saltimbancului”, îi spuse pe nume, îi luă mâna și-i vorbi. Petrecu toată ziua și toată noaptea lângă el, uitând de masă și de somn, rugându-se lui Dumnezeu pentru iertarea sufletului condamnatului și rugându-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sunt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten; episcop, numai pentru a-l binecuvânta. Îi vorbi despre toate, liniștindu-l și alintându-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurând pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atât de ignorant ca să rămână cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adânc, fărâmasese pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor și pe care noi îl numim viață. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale și nu vedea decât întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, când veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăși. Apăru în fața mulțimii în pelerina-i liliachie și cu

crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frânghii.

Se urcă în căruță cu el, se sui cu el pe eșafod. Osânditul, atât de abătut și copleșit în ajun, era acum transfigurat. Își simțea sufletul împăcat și avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrățișă, și, în clipa în care cuțitul sta să cadă, îi spuse:

— Pe cel ucis de mâna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de frații săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viața veșnică! Acolo este Domnul.

Când coborî de pe eșafod, avea în privire ceva care făcu mulțimea să se dea la o parte. Nu știa ce să admiri mai mult: paloarea ori seninătatea sa. Întorcându-se în locuința modestă, pe care o numea, zâmbind, „palatul său”, îi spuse surorii lui:

— Am slujit ca un pontif!

Și, cum lucrurile cele mai sublime sunt adesea cele mai puțin înțelese, s-au găsit în oraș oameni care, comentând purtarea episcopului, să spună: „Paradă”. Dar, la urma urmei, asta n-a fost decât flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioșă și-l admiră.

Cât despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui și-i trebui multă vreme ca să-și vină în fire.

Într-adevăr, când îl vezi aieveja, înălțat și drept, eșafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători față de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atâta vreme cât n-am văzut cu ochii noștri o ghilotină; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice; trebuie să ne hotărâm și să spunem răspicat dacă suntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre⁸; alții o detestă, ca Beccaria⁹. Ghilotina este întruchiparea legii; se numește *vindicta*¹⁰; nu e neutră și nu-ți îngăduie să rămâi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satâr semnul lor de întrebare. Eșafodul e o vedenie. Eșafodul nu-i o simplă schelărie; eșafodul nu-i o mașină; eșafodul nu-i un aparat țeapăn, făcut din lemn, din fier și din frânghii. Pare un fel de ființă, care are nu știu ce inițiativă întunecată;

⁸ Scriitor politic francez (1754–1821), teoretician reacționar al monarhiei zise „de drept divin”, dușman al revoluției de la 1789.

⁹ Jurist italian (1737–1784), a răspândit în patria sa ideile iluminiștilor francezi. În cartea *Despre crime și pedepse* a cerut desființarea pedepsei cu moartea.

¹⁰ Pedeapsă.

s-ar spune că schelăria asta vede, că mașina asta aude, că aparatul ăsta înțelege, că lemnul, fierul și frânghiile astea au voința lor. În visul înspăimântător, în care prezența lui cufundă sufletul, eșafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eșafodul este complicele călăului; devorează; înghite carne; bea sânge. Eșafodul este un fel de monstru, făurit de judecător și dulgher, un strigoi, care pare că trăiește o viață cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită și adâncă; a doua zi după execuție, și multe zile după aceea, episcopul păru copleșit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse; stafia justiției sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvârșea cu o satisfacție atât de luminoasă, părea acum că-și face muștrări. Uneori vorbea cu el însuși, îngăimând cu jumătate glas monologuri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit și l-a ținut minte: „Nu credeam să fie atât de groaznic. E o greșală să ne cufundăm atât de adânc în legea divină, încât să nu mai ținem seamă de legile omenești. Moartea nu ne-o poate trimite decât Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut?”

Cu vremea, aceste impresii slăbiră și probabil se șterseră. S-a băgat de seamă totuși că episcopul se ferea să mai treacă prin piața execuțiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricând la căpătâiul bolnavilor și al muribunzilor. Știa că aceasta este datoria lui cea mai mare și adevăratul său rost. Familiile văduvelor și orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme; se ducea el singur. Știa să stea și să tacă îndelung lângă bărbatul care-și pierduse soția iubită, lângă mama care-și pierduse copilul. Așa cum știa să tacă, știa și când să vorbească. Minunat fel de-a mângâia! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalțe și s-o înnobileze prin speranță. Spunea: „Luați seama când vă îndreptați gândul spre cei morți. Nu vă gândiți la ceea ce putrezește. Priviți drept înainte. Veți zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului.” Știa cât de sănătoasă e credința. Se străduia să povățuiască și să-l liniștească pe omul cuprins de deznădejde, arătându-i cu degetul pe cel ce se resemnează și să prefacă durerea care privește spre groapă, în durerea care privește către o stea.

V – Monseniorul Bienvenu își purta prea mult anteriele

Viața lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleași gânduri ca

și viața lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav și încântător.

Ca toți bătrânii și ca cei mai mulți dintre cugetători, dormea puțin. Somnul lui era scurt și adânc. Dimineața își îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu. După liturghie mânca o bucată de pâine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, și mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregațiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărți de rugăciune, catehisme diocezan¹¹, ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviințeze predici, să-i împace pe preoți și pe primari; apoi corespondența clericală, corespondența administrativă; de o parte statul, de alta sfântul scaun; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcțiile și breviarul, îl dăruia în primul rând nevoiașilor, bolnavilor și celor năpăstuiți; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiții, bolnavii și nevoiașii, îl dăruia muncii. Săpa pământul în grădină sau citea și scria. N-avea decât un cuvânt pentru amândouă felurile de munci: le numea „grădinărit”. „Spiritul e o grădină!” spunea el.

La prânz mânca la fel ca și dimineața. Pe la ora două, când vremea era frumoasă, ieșea și se plimba pe jos, pe câmp sau prin oraș, intrând adesea prin cocioabe. Era văzut mergând singur, îngândurat, cu ochii în pământ, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită și caldă, purtând ciorapi liliachii și niște pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colțuri, de care atârnavă trei ciucuri de aur cu franjuri deși.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald și luminos. Copiii și bătrânii ieșeau în pragul porților, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvânta, și-l binecuvântau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici și colo, sta de vorbă cu băieții și cu fetele și zâmbea mamelor. Când mai avea un ban, se ducea pe la săraci, când nu mai avea, se ducea la cei bogați.

¹¹ Cărți de propagandă religioasă publicate de episcopii pentru a servi drept manuale școlare de religie: un catehism definea, sub formă de întrebări și răspunsuri, principalele dogme.

Deoarece purta prea mult anteriele și nu voia să se bage de seamă lucrul ăsta, nu ieșea niciodată în oraș decât cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt și jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, și-i servea. Era o masă mai mult decât cumpătată. Dacă totuși episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun pește gustos, de lac, sau vreun vânat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decât din legume fierte în apă și din supă de post. De aceea se și spunea în oraș: „Când episcopul nu se ospătează popește, se ospătează călugărește”.

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnișoara Baptistine și cu doamna Magloire; se întorcea apoi din nou în camera sa și începea iarăși să scrie, când pe foi volante, când pe marginea vreunui *in-folio*. Era un om cult și întrucâtva savant. A lăsat vreo cinci-șase manuscrise destul de ciudate; printre altele o dizertație asupra versetului din geneză: *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape*. Confruntă cu acest verset alte trei texte: versiunea arabă, care spune: *Vânturile Domnului suflau*; pe Flavius Josefus¹², care zice: *Un vânt de sus se năpusti asupra pământului*; și, în sfârșit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos¹³, care sună astfel: *Un vânt venind de la Dumnezeu sufla pe fața apelor*. Într-altă dizertație analizează operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolémaïs, strămoș al celui ce scrie cartea de față, precizând că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broșuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Câteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mână, cădea dintr-odată într-o meditație adâncă, din care nu mai ieșea decât pentru a scrie câteva rânduri chiar pe marginile volumului respectiv. Adesea, rândurile acestea nu au nicio legătură cu cartea pe care sunt scrise. Avem în fața ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat: *Corespondența lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis și cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor*.

¹² Istoric evreu din secolul I.

¹³ Autor al unei traduceri în limba greacă a *Vechiului Testament* (secolul al II-lea).

Iată această notă:

O, tu cel care ești!

Eclesiastul te numește Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efesieni îți spune Libertate, Barunch te numește Nemărginire, Psalmii te numesc Înțelepciune și Adevăr, Ioan te numește Lumină, Regii îți spun Domnul, Exodul te numește Providență, Leviticul – Sfințenie, Esdras – Dreptate, creațiunea îți spune Dumnezeu, omul te numește Tată, dar Solomon îți spune Îndurare și acesta e cel mai frumos dintre toate, numele tale...

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau și se urcau în camerele lor de la etajul întâi, lăsându-l singur, la parter, până dimineața.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinței domnului episcop din Digne.

VI – Cine-i păzea casa

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter și un singur etaj; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei – o grădiniță de un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieși din oratoriu fără să treci prin camera de culcare, și nu puteai ieși din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ținea acest pat pentru preoții de la țară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei și care dădea spre grădină, fusese transformată în bucătărie și cămară.

În grădină mai era și un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ținea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineață bolnavilor din spital. „Îmi dau dijma!” spunea el.

Camera lui era destul de mare și destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărțitură închisă cu un perete de scânduri. Acolo-și petrecea serile când era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă”.

Ca și în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decât o masă de lemn, albă, pătrată, și patru scaune de pai. Sala de mâncare mai era împodobită și cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu șervețele albe și cu imitație de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobeia oratoriul.

Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, și femeile evlavioase din Digne strânseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului; de fiecare dată însă el luase banii și-i împărțise la săraci. „Cel mai frumos altar, spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulțumește lui Dumnezeu.”

În oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Când se întâmpla să primească șapte sau opt persoane o dată – pe prefect, pe general, sau statul-major al regimentului din garnizoană, sau câțiva elevi ai micului seminar – era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune și din dormitor fotoliul; în felul acesta puteau să se adune până la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea câte o încăpere.

Se întâmpla uneori să fie douăsprezece persoane; atunci episcopul ieșea din încurcătura stând în picioare lângă sobă, dacă era iarnă, sau propunând o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun și în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat și nu se ținea decât pe trei picioare, așa că nu putea fi folosit decât rezemându-l de zid. Domnișoara Baptistine avea și dânsa în odaie un jilț mare, de lemn, odinioară aurit și îmbrăcat cu mătase înflorată, dar jilțul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucât scara era foarte îngustă; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiția domnișoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gâtul de lebădă, și cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puțin cinci sute de franci și, dându-și seama că – în cinci ani – nu putuse să strângă în acest scop decât patruzeci și doi de franci și zece centime, sfârșise prin a renunța. De altminteri cine-și atinge idealul?

Nimic mai simplu de închipuit decât dormitorul episcopului. O ușă cu geamuri dând spre grădină, drept în fața patului; un pat de spital, din fier, cu polog de mătase verde; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădând încă vechile deprinderi elegan-

te ale omului de lume; două uși: una lângă sobă, dând spre oratoriu, cealaltă lângă bibliotecă, dând în sufragerie; biblioteca, un dulap mare cu uși de sticlă, plin cu cărți, căminul, din lemn imitând marmura, de obicei fără foc; în fața căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande și ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, așezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lângă ușa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulțime de hârtii răvășite și cu volume groase. În fața mesei, fotoliul de pai. În fața patului, un scăunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atârinate pe perete, de cele două părți ale patului. Niște inscripții mici, aurite, pe fondul neutru al pânzei, lângă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfățișează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Cîteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsisse aceste portrete și le lăsase pe loc. Erau preoți și, probabil, donatori: două motive ca să-i inspire respect. Tot ce știa despre amândoi e că fuseseră numiți de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeași zi, la 27 aprilie 1785. Când doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le șteargă de praf, episcopul găsisse datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hârtie îngălbenit de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lână, care se învechise atât de tare, încât, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cârpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenția asupra ei. „Ce mult îmi place!” spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca și la etaj, fără excepție, erau văruițe în alb, ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var niște zugrăveli care împodobeau apartamentul domnișoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întâlnire al cetățenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roșii, care erau spălate în fiecare săptămână; în fața paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, – de la un capăt la altul,

de o curătenie desăvârșită. Era singurul lux pe care și-l îngăduia episcopul. Spunea: „Asta nu le răpește nimic săracilor!”

Trebuie totuși să recunoaștem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră șase tacâmuri de argint și o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scânteietor pe fața de masă albă. Și, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne așa cum era, trebuie să adăugăm că de câteva ori fusese auzit spunând: „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mânânc cu tacâmuri de argint”.

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeșnice de argint masiv, pe care le moștenise de la o mătușă. Sfeșnicile aveau două lumânări de ceară și erau așezate de obicei pe căminul episcopului. Când avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumânări și punea amândouă sfeșnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătâiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele șase tacâmuri de argint și lingura mare. Trebuie să menționăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urâte despre care am vorbit, avea patru alei încrucișate, șerpuiind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergând de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merișori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici și colo erau câțiva pomi fructiferi.

O dată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blândă: „Monsenior, dumneavoastră, care trageți foloase din orice, țineți totuși pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decât flori”. „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înșeli. Frumosul e tot atât de folositor ca și utilul”. Iar după o clipă de tăcere, adăugă: „Poate chiar mai mult”.

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atâtă timp cât și cărțile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două tăind, plivind, și făcând ici și colo câte o gaură în pământ, unde punea semințe. Nu era atât de potrivit insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenția că e botanist; habar n-avea de grupe și de specii; nu căuta cătuși de puțin să hotărască între Tournefort¹⁴ și metoda naturalistă¹⁵; nu lua nici par-

¹⁴ Naturalist francez din secolul al XVII-lea.

tea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu¹⁶ în contra lui Linné. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanți, dar îi respecta și mai mult pe cei neștiutori și, fără să se abată vreodată de la aceste norme de respect, își stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nicio ușă a casei nu se încuia cu cheia. Ușa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în fața catedralei, avusese pe vremuri broaște și zăvoare, ca o ușă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, așa încât, ziua și noaptea, ușa nu era închisă decât cu clanța. Orice trecător, la orice oră, n-avea decât să apese pe clanță ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că ușa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreți, n-aveți decât să puneți zăvoarele la camerale voastre”. Sfârșiseră împărțășind încrederea lui, sau, cel puțin, lăsând să se creadă că o împărțășesc. Numai doamna Magloire trecea din când în când prin clipe de spaimă. Cât despre episcop, ceea ce gândea el se poate explica, sau cel puțin se poate ghici, din aceste trei rânduri scrise pe marginea unei biblii: „*Iată deosebirea: ușa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; ușa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă*”. Pe o altă carte, intitulată *Filosofia științei medicale*, scrisese altădată: „*Oare nu sunt și eu medic ca și dâșii? Am, și eu bolnavii mei; mai întâi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi, și-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociți*”. Într-altă parte scrisese de asemenea: „*Nu-l întrebați cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil*”.

Se întâmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai știu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredințat că nu face oarecum o imprudență lăsând zi și noapte ușa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, și dacă, în sfârșit, nu se teme că se va întâmplă vreo nenorocire într-o casă atât de puțin păzită. Episcopul îl bătu cu blândețe și seriozitate pe umăr și-i spuse: *Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt*

¹⁵ Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (vezi nota urm.) nu empiric cum se făcea mai înainte.

¹⁶ Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné, cunoscut naturalist suedez (1707–1778), care a stabilit clasificarea plantelor după structura florilor.

eam”¹⁷. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea: „*Există o vitejie a preotului, așa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăuga el, a noastră trebuie să fie liniștită.*”

VII – Cravatte

Aici trebuie să povestim neapărat o întâmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bès, care năpădisese strâmtorile Olhoules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munți. Se ascunsese câțeva vreme cu tâlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bès, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont și apăru din nou pe neașteptate în Franța, la Barce-Ionette. Fu zărit mai întâi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l’Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune și sate prin râpile Ubaye și Ubayette. Se încumeta chiar să ajungă până la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală și jefui paraclisul. Tâlhăriile lui înfricoșaseră ținutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ținea piept cu îndârjire. Era un ticălos plin de îndrăzneală. În toiul spaimei generale, sosi și episcopul. Își făcea vizita sa obișnuită. La Chastelar primarul îi ieși în întâmpinare și-l sfătui să facă cale întoarsă. Cravatte aținea drumul în munte până la Arche și mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă, însemna să expui degeaba viața câtorva bieți jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sunteți hotărât să faceți una ca asta, monseniore? exclamă primarul.

— Sunt atât de hotărât încât mă lipsesc cu desăvârșire de jandarmi și plec peste un ceas.

— Plecați?

— Plec!

— Singur?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceți așa ceva!

— E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuț, atâtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini și cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc,

¹⁷ Dacă Dumnezeu nu păzește casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

una e a lor. Fac brâuri de lână foarte drăguțe, colorate în tot felul și cântă cântece de munte din fluierașe cu șase găuri. Au nevoie să li se vorbească din când în când despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică? Ce-ar spune ei dacă nu m-aș duce?

— Dar tâlharii, monseniore? Dacă vă întâlniți cu tâlharii?

— Știi, spuse episcopul, mă gândesc și la asta. Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur și ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

— Dar, monseniore, sunt o bandă! O haită de lupi!

— Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaște căile Domnului?

— Monseniore, au să vă jefuiască.

— N-au ce să-mi ia.

— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrân, care trece mormăindu-și rugăciunile? Hm! De ce-ar face-o?

— O, Doamne! Dacă o să vă întâlniți cu ei?

— Am să le cer pomană pentru săracii mei.

— Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceți! Vă puneți viața în primejdie.

— Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot? Eu nu sunt aici ca să-mi păzesc viața, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărașit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stârni vâlvă și spaimă în ținut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoțească. Trecu muntele călare pe un catâr, fără să întâlnească pe nimeni și ajunse teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicând, dând sfânta împărtășanie, sfaturi și învățăminte. Când fu aproape de plecare, se hotărî să officieze cu toată solemnitatea un tedeum¹⁸. Stătu de vorbă cu preotul. Dar cum să-l officieze? N-avea niciun fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziție decât un biet paraclis de țară și niște patrafire vechi de damasc ros, împodobite cu o imitație de galoane.

— Nu-i nimic, părinte! spuse episcopul. Să vestim totuși la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele

¹⁸ Prescurtare din lat. *te deum laudamus* (pe tine, Doamne, te lăudăm), cântare bisericească de mulțumire.

acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveșmânte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe când se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă și așezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreți necunoscuți, care se făcură numaidecât nevăzuți. Deschiseră lada; conținea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cârjă minunată, toate veșmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odoarele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla și un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte: „*Cravatte, monseniorului Bienvenu*”.

— Când vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt! spuse episcopul. Apoi adăugă zâmbind: Celui care se mulțumește cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhieru.

— Monsenior, murmură preotul dând din cap cu un zâmbet, Dumnezeu sau diavolul!

Episcopul se uită ținând la preot și repetă autoritar:

— Dumnezeu!

Când se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnișoara Baptistine și pe doamna Magloire, care-l așteptau. Se adresă surorii sale:

— Ei, am avut dreptate? Bietul preot s-a dus la bieții săi munteni cu mâinile goale și se întoarce cu ele pline. Plecasem numai cu credința mea în Dumnezeu și aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse: Să nu ne temem niciodată de hoți și de ucigași. Acestea sunt numai primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înșine. Prejudecățile – iată hoții; viciile – iată ucigașii! Primejdiile mari sunt înlăuntrul nostru. Ceea ce ne amenință viața sau punga n-are nicio importanță. Să nu ne gândim decât la ceea ce ne amenință sufletul. Apoi, întorcându-se spre sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci când ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întâmplările deosebite erau destul de rare în viața sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaștem. De obicei, însă, își petrecea viața făcând totdeauna aceleași lucruri, la aceleași ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cât despre ceea ce se întâmplase cu „odoarele” catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare și foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au și fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat; nu mai rămânea decât să dea alt rost furtului, îndrumându-l către săraci. Nu facem nicio afirmație în această privință. Numai că prin hârtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întâmplarea asta și care e concepută astfel: *„Rămâne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital”*.

VIII – Filozofie la un pahar de vin

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă față de anumite împrejurări, care pot fi piedici, și pe care le numim conștiință, jurământ, dreptate, datorie; mersese drept la țintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării și al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfățat de succese, făcând fiilor, ginerilor, rudelor și chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, știind să ia din viață părțile bune, să se folosească de privilegii și chilipiruri. Restul i se părea fără nicio importanță. Era spiritual și cultivat tocmai atât cât trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur, nefiind poate decât un produs al lui Pigault-Lebrun¹⁹. Râdea cu chef și drăgălășie de lucrurile mari și eterne și de „năzbâțiile bietului episcop”. Râdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în fața domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu știu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim), și domnul Myriel trebuiră să ia masa la prefect. La sfârșitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrându-și ținuta demnă, senatorul spuse:

— Nu zău, domnule episcop, să stăm puțin de vorbă. E foarte greu pentru un senator și pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-și face cu ochiul. Suntem doi auguri. Țin să vă fac o mărturisire. Am și eu filosofia mea.

— Și cu drept cuvânt, răspunse episcopul. Cum filosofăm, așa ne așternem! Dormiți într-un pat de purpură, domnule senator.

¹⁹ Autor dramatic și romancier francez de pe vremea revoluției burgheze și a primului imperiu, ale cărui scrieri sunt pline de vervă populară.

Senatorul urmă încurajat:

— Să fim oameni de treabă!

— Chiar și niște pișcheri! spuse episcopul.

— După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens²⁰, Pyrrhon²¹, Hobbes²² și domnul Naigeon²³ nu sunt niște caraghioși. Am în biblioteca mea pe toți filosofii, în tomuri poleite.

— Ca și dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă:

— Nu-l pot suferi pe Diderot; e un ideolog, un declamator și un revoluționar, care crede totuși în Dumnezeu și e mai bine decât Voltaire. Voltaire și-a bătut joc de Needham²⁴ și n-a avut dreptate; căci ți-parii lui Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oțet într-o lingură de aluat ține loc de *fiat lux*²⁵. Închipuiți-vă picătura mai mare și lingura de asemenea, și aveți lumea. Omul e ți-parul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă obosește. Nu-i bună decât să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sâcăie! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace! Între dumneavoastră și mine – ca să spun tot ce am pe inimă, și ca să mă spovedesc pastorului meu așa cum se cuvine – vă mărturisesc că bunul simț este de partea mea. N-aș putea spune că mă prăpădesc după mântuitorul vostru, care propovăduiește la tot pasul renunțarea și sacrificiul. Povață de avar dată calicilor. Renunțare? De ce, mă rog? Sacrificiu? Cu ce scop? N-am văzut niciun lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură! Ne aflăm pe culme; să avem o filosofie superioară. Ce folos că ești sus, dacă ești dus de nas de alții? Să trăim bine! Viața e totul! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viață, aiurea – sus, jos, undeva. A! Mi se vorbește de sacrificiu și de renunțare; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sunt silit să-mi bat capul pe tema binelui și a răului, cu ce e drept și cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit și cu ce nu-i îngăduit. De ce? Pentru că va trebui să răspund de faptele

²⁰ Filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea.

²¹ Filozof sceptic din Grecia antică (secolul al IV-lea î.e.n.).

²² Filozof materialist englez (1588–1679).

²³ Filozof materialist francez, secretar al lui Diderot, și colaborator la *Enciclopedia*.

²⁴ Fizician englez din sec. al XVIII-lea. După o teorie neștiințifică a lui, materia anorganică în anumite condițiuni (prin fermentație) poate genera organisme vii – niște corpi în formă de ți-pari.

²⁵ Să se facă lumină! (lat.). Aluzie la legenda biblică a creației divine.

mele. Când? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă poți! Ia un pumn de cenușă cu o mână nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei inițiați și care cunoaștem și dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai vegetare. Să privim lucrurile în față. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba! Să mergem în adâncul lor. Trebuie să știm să dibuim adevărul, să scormonim pământul și să-l descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simți tare și ești fericit. Eu sunt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încântătoare făgăduință! Vă încredeți în ea. Ce noroc pe Adam! Ești om și vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneți, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian²⁶ cel care spune că fericirii întru Domnul vor pluti de la un astru la altul? Bun! Vor fi lăcustele stelelor. Și pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în Monitor, vezi bine, dar o pot șopti între prieteni. *Inter pocula*²⁷. Să dai pământul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mână pentru cioara de pe gard. Să te lași amăgit de infinit. Nu-s așa de prost. Eu sunt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naște? Nu. Am să mai exist după moarte? Nu. Ce sunt eu? Un pumn de țărână închegat într-un trup. Ce rost am pe pământ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferința? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea? În neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănânci ori să fii mâncat. Eu mănânc. E mai bine să fii dinte decât iarbă. Asta-i înțelepciunea mea. Și pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noiăștia ne așteaptă Pantheonul²⁸, totul cade în groapa cea mare. Sfârșitul *Finis*. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să râd la gândul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogorițe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mâine e noaptea. Dincolo de mormânt nu mai e decât neantul și iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal²⁹, fie că ai fost Vincent de Paul³⁰, e același nimic. Iată adevă-

²⁶ Scriitor latin din secolele II-III, apologet al creștinismului.

²⁷ La un pahar de vin (lat.).

²⁸ Literal, în antichitate: templul tuturor zeilor; la francezi, monument în care se păstrează resturile unor oameni de seamă (Voltaire, Rousseau); aici: într-un sens larg de mausoleu, mormânt.

²⁹ Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrânat.

rul. Deci, trăiți-vă viața, mai presus de toate! Folosiți-vă de eul vostru atâta vreme cât vă aparține! Nu, zău, cum vedeți, domnule episcop, eu am filosofia mea și filosofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva și celor de jos, descuților, modeștilor, săracilor. Sunt îndopați cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pâinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E și asta ceva. N-am nimic împotriva, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

— Bine zis! exclamă el. Minunat lucru și cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orișicine! O! Când îl ai, nu mai poți fi păcălit – nu te mai lași exilat prostește, cum a făcut Caton³¹, nici bătut cu pietre ca Ștefan³², nici ars de viu ca Jeanne d’Arc. Cei care au izbutit să-și însușească acest materialism admirabil au satisfacția de a se simți fără nicio răspundere și de a-și închipui că pot înghiți totul, fără nicio grijă: slujbe, sinecure, demnități, putere dobândită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conștiință, și că vor intra în mormânt cu digestia făcută. Ce bine-i așa! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuși nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveți, precum spuneți, o filosofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemâna numai a celor bogați, gătită cu toate sosurile, dând gust și mai bun tuturor desfătărilor vieții. Filosofia asta e smulsă din adâncuri și dezgropată de cercetători deosebiți. Dar dumneavoastră sunteți stăpâni mărinimoși și nu socotiți că e rău ca filosofia poporului să fie credința în Dumnezeu, așa cum tocana e curcanul cu ciuperca al săracului.

IX – Un frate descris de sora sa

Pentru a da o idee asupra vieții din casa domnului episcop din Digne și asupra felului în care cele două suflete cuvioase își legau faptele, gândurile și chiar instinctele lor de femei lesne sperioase, de

³⁰ Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

³¹ Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar. După înfrângerea de la Thapsus, s-a refugiat la Utica, lângă Cartagina, unde s-a sinucis.

³² După legendă, cel dintâi discipol al lui Isus, ucis pentru credința lui.

obiceiurile și de gândurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a le exprima, n-avem decât să transcriem aici o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18...

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem și un motiv în plus. Închipuiți-vă că, spălând și ștergând tavanul și pereții, doamna Magloire a făcut unele descoperiri: acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hârtie veche, spoită cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nicio mobilă, și de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălțime de cincisprezece picioare, o lățime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche și cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu pânză, de pe vremea când aici fusese spital. În sfârșit, cu brâie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeți camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rânduri de tapete niște picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfățișează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva³³. Și din nou pe el, în grădini-le... nu mai știu cum le spune; în sfârșit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun? Bărbați romani și femei romane (aici e un cuvânt necitit) și așa mai departe. Doamna Magloire le-a curățit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou și camera mea va fi un adevărat muzeu.

A găsit, de asemeni, într-un colț al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăștia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sunt tare urâte și mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sunt foarte fericită. Fratele meu e atât de bun! Dă tot ce are săracilor și bolnavilor. Suntem foarte strâmtorați. Iarna aici e foarte aspră și trebuie să facem ceva pentru cei nevoiași. De bine, de rău, noi avem căldură și lumină. Astea-s marile noastre mulțumiri.

Fratele meu își are obiceiurile lui. Când vorbește despre asta, spune că așa trebuie să fie un episcop. Închipuiți-vă că ușa casei nu se încuie

³³ Episod din romanul mitologic *Aventurile lui Telemac*, fiul lui Ulise de Fénelon (1699), în care se arată că Minerva, zeița înțelepciunii în mitologia antică, l-a însoțit pe Telemac în peregrinările sale, sub chipul bătrânului Mentor.

niciodată. Intră oricine pofteste, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor și nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să știi să-l înțelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deocheate, de întâlnirile primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin niște locuri bântuite de hoți. N-a vrut să ne ia cu dânsul. A lipsit cincisprezece zile; când s-a întors, nu i se întâmplase nimic; îl credeam mort și el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au jefuit”. Și a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoții i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieșisem în întâmpinare la vreo două leghe împreună cu alți prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc puțin, având însă grijă să-i vorbesc numai când trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă și altcineva.

La început îmi ziceam: nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfârșit, m-am deprins. Îi fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Își pune viața în primejdie ori de câte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el și adorm. Sunt liniștită pentru că știu că dacă i s-ar întâmpla vreo nenorocire, asta ar însemna și sfârșitul meu. M-aș înfățișa înaintea Domnului odată cu fratele și cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decât mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudențele lui. Acum însă s-a obișnuit. Ne rugăm amândouă, ne e frică amândurora și adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta? Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălășluiește cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici-un cuvânt. Îl înțeleg fără să vorbească și ne lăsăm în grija Domnului.

Așa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privința lămuririlor pe care mi le cereți despre familia de Faux. Știți cum le știe el pe toate, și câte amintiri are, a rămas și acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux și un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel și nu știu mai ce în cava-

leria ușoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franței, colonel în regimentul de gardă și locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq și Faocq.

Dragă doamnă, rugați pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât privește pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu și-a răpit din timpul atât de scurt pe care și-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile și se gândește cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea și totuși slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hârtie și sunt nevoită să închei. Toate cele bune. Baptistine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepotelul dumneavoastră e încântător. Știți că împlinește în curând cinci ani? Ieri a văzut un cal cu genunchere și a întrebat: „Ce are la genunchi?” E atât de drăguț, mititelul! Frățiorul lui târăște o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură și strigă: „Hi!...”

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei știau să se supună felului de viață al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înțelege pe bărbat mai bine decât se poate înțelege el însuși. Cu înfățișarea sa blândă și nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvârșea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-și dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o muștrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvârșirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, când poate nici el însuși nu-și dădea seama, atât de desăvârșită era simplitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decât două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere și, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Își dădeau seama, ca o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stânjeni. De aceea, chiar când îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gândul, cel puțin firea lui și nu-l mai sâcâiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfârșitul fratelui ei va fi și sfârșitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o știa.

X – Episcopul în fața unei lumi necunoscute

La puțină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvârși – de-ar fi să dăm crezare spuselor orașului – o faptă mult mai primejdioasă decât plimbarea prin munții împânziți de bandiți.

Lângă Digne, la țară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convențional³⁴. Se numea G.

Mica populație din Digne, vorbea despre convenționalul G. cu un fel de groază: „Un convențional! Vă dați seama ce-i asta?” Ăștia existau pe vremea când lumea se tutuia și-și zicea: „Cetățene!” Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase chiar pentru moartea regelui, dar aproape. Era *quasi* regicid. Fusesse un ins cumplit. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta nu fusesse dat pe mâna justiției? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vrei; trebuie să fim miloși, fie; dar măcar exilul pe viață! O pildă, în sfârșit! Etc., etc. De altfel, mai era și ateu, ca toți cei de teapa lui.

Flecăreli de găște pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G.? Da, dacă ținem seama de înspăimântătoarea lui singurătate. De vreme ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusesse trecut pe lista celor exilați și putuse să rămână în Franța.

Locuia la trei sferturi de oră de oraș, departe de orice așezare omenească, departe de orice drum, în nu știu ce adâncitură pierdută într-o vâlcea sălbatică. Se spunea că avea acolo un petec de pământ, o văgăună, o vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De când se adăpostea în vâlceaua lui, poteca ce ducea într-acolo fusesse năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.

Totuși, episcopul se gândea și, din când în când, privea în zare spre locul în care un pâlcc de arbori arăta unde e vâlceaua bătrânului convențional, și-și spunea: „Acolo se află un suflet stingher”. Iar în sinea lui adăuga: „Trebuie să mă duc să-l văd”. Dar trebuie, să mărturisim că gândul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat și imposibil, aproape respingător. Căci, de fapt, el împărtășea părerea generală și convenționalul îi inspira, fără să-și dea prea bine seama, acel sentiment care este un fel de hotar al urii și pe care-l exprimă atât de bine cuvântul „dezgust”. Totuși, o oaie râioasă îl poate oare speria pe păstor? Nu. Dar ce oaie! Bunul

³⁴ Membru al Convențiunii Naționale din timpul Revoluției Franceze.

episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Într-o zi, în sfârșit, se răspândi zvonul în oraș că un fel de ciobănaș, care-l slujea pe convenționalul G. în bârlogul său, venise să caute un doctor, că bătrânul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizaze și că nu avea să mai apuce ziua de mâine. „Slavă Domnului!” spuneau unii.

Episcopul își luă toiagul, își puse mantia, din pricina anteriorului prea uzat, cum am mai spus, dar și din cauza vântului de seară care începea să sufle, și porni.

Soarele apunea, atingând aproape zarea, când episcopul ajunsese la locul blestemat. Își dădu seama, cu oarecare emoție, că se află lângă vizuină. Sări un șanț, trecu printr-un gard de mărăcini, sări un pârleaz, intră într-o grădiniță păraginită, înaintă câțiva pași cu destulă îndrăzneală și deodată, în fundul paraginii, după niște mărăcinișuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, săracăcioasă, micuță și curată, acoperită cu viță de vie.

În fața ușii, într-un scaun vechi cu roți – care e jilțul țăranului – ședea un om cu părul alb, care zâmbea la soare. Lângă bătrân stătea în picioare un băiețaș – ciobănașul. Tocmai îi întindea bătrânului o strachină cu lapte.

Pe când episcopul se uita la el, bătrânul glăsuî:

— Mulțumesc, zise, nu mai am nevoie de nimic. Și zâmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrânul întoarse capul și pe fața lui se întipări toată uimirea pe care o mai poți încerca după ce-ai trăit o viață întreagă.

— De când sunt aici, zise el, pentru întâia dată vine cineva la mine. Cine sunteți dumneavoastră, domnule?

Episcopul răspunse:

— Mă numesc Bienvenu Myriel.

— Bienvenu Myriel? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu?

— Mie.

Bătrânul spuse din nou, schițând un zâmbet:

— În cazul acesta, îmi sunteți episcop?

— Întrucâtva.

— Pofțiți, domnule.

Convenționalul îi întinse episcopului mâna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună:

— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreți deloc bolnav.

— Domnule, răspunse bătrânul, sunt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse: Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă: Sunt nițel doctor; știu când se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erău reci numai labele picioarelor; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi; acuma îl simt urcând până la brâu; când va ajunge la inimă, mă voi sfârși. Ce frumos e soarele, nu-i așa? Am cerut să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteți să-mi vorbiți; nu mă obosește deloc. Ați făcut bine venind să vedeți un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toții avem manii; aș fi vrut să apuc răsăritul. Știu însă că nu mai am decât trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanță are? Să sfârșești nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziua. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrânul se întoarse spre ciobănaș: Tu, du-te de te culcă! Ai stat de veghe toată noaptea. Ești obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrânul îl urmări cu privirea și adăugă, ca și cum ar fi vorbit singur:

— Pe când el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atât de mișcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezența lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind – pentru că micile contradicții ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală – el, care cu alt prilej râdea cu atâta poftă când i se spunea „înălțimea sa”, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore” și era cât pe ce să spună și el „cetățene”. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obișnuită la medici și la preoți, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenționalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic; pentru întâia dată, poate, în viața lui, episcopul se simți pornit să fie aspru.

Convenționalul îl privea totuși cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilința celui ce se află în pragul morții.

La rândul său, episcopul, deși de obicei se ferea să se lase mânat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convențional cu o atenție care, nefiind izvorâtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conștiința sa, dacă s-ar fi aflat în fața oricărui alt om. Un convențional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar și din legea milei.

Liniștit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stârnesc uimirea fiziologului. Revoluția a

avut mulți oameni dintr-ăștia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrân un om încercat. Deși atât de aproape de moarte, își păstrase înfățișarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mișcarea vâjnoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morții, s-ar fi întors din drum, crezând c-a greșit ușa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau țepene. Pe acolo îl încheștau umbrele. Picioarele îi erau moarte și reci, iar capul trăia cu toată puterea vieții și părea învăluit în lumină. G. se-măna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lângă el era o piatră. Episcopul se așează. Îi vorbi fără înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-ați votat totuși pentru moartea regelui.

Convenționalul păru că nu bagă de seamă subînțelesul amar al cuvântului „totuși”. Răspunse. Zâmbetul îi pierise cu totul de pe față.

— Nu vă grăbiți să mă felicitați, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, față-n față cu un glas aspru.

— Ce vreți să spuneți? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului: ignoranța. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpânirea dobândită prin fals, pe când știința e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decât de știință.

— Și de conștiință, adăugă episcopul.

— E același lucru. Conștiința e cantitatea de știință înăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenționalul urmă:

— Cât despre Ludovic al XVI-lea, am spus nu. Nu mă cred îndreptățit să ucid un om; dar mă simt dator să stârpesc răul. Am votat sfârșitul tiranului. Adică sfârșitul prostituției pentru femeie, sfârșitul sclaviei pentru bărbat, sfârșitul întunericii pentru copil. Votând pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbușirea prejudecăților și a greșelilor. Năruirea greșelilor și a prejudecăților aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hârdău plin de mizerii, revărsându-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Ați putea spune fericire tulburată; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numește 1814, fericire apusă. Vai! N-am știut să mergem până la capăt, recunosc; am dărmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desființa cu totul în gândurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbușim abuzurile; trebuie să schimbăm moravurile. Moara nu mai este, dar vântul tot mai suflă.

— Ați dărmat. A dărâma poate fi de folos; dar nu mă încred într-o dărâmare pornită din mânie.

— Dreptul nu e străin de mânie, domnule episcop, iar mânia dreptului e un element de progres. Orice s-ar spune, Revoluția Franceză e cel mai mare pas înainte al omenirii. Imperfectă, poate, dar sublimă. A scos la iveală toate problemele sociale. A îmblânzit spiritele; a liniștit, a potolit, a luminat; a făcut să se reverse pe pământ valuri de civilizație. A fost bună. Revoluția Franceză e încoronarea omenirii.

Episcopul nu se putu opri de-a murmura:

— Da? '93!

Convenționalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră și, atât cât poate striga un muribund, strigă:

— Aha! '93! Aici e aici! Mă așteptam la asta. Un nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani. După cincisprezece veacuri s-a revărsat. Faceți procesul trăsnetului.

Episcopul simți, fără să-și mărturisească poate, că fusese atins. Toți se stăpâni. Răspunse:

— Judecătorul vorbește în numele justiției; preotul vorbește în numele milei, care nu-i altceva decât o justiție mai nobilă. Trăsnetul nu poate greși. Și adăugă, privindu-l țintă pe Convențional: Ludovic al XVII-lea³⁵?

Convenționalul întinse mâna și-l apucă pe episcop de braț:

— Ludovic al XVII-lea! Poftim! După cine plângeți! După un copil nevinovat? Atunci, fie! Plâng și eu împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal? Dați-mi voie să mă gândesc. Pentru mine, fratele lui Cartouche³⁶, copil nevinovat, spânzurat de subsuori în Piața Grève, până ce și-a dat sufletul, pentru singura crimă că a fost fratele lui Cartouche, nu e mai puțin vrednic de compătimire decât nepotul

³⁵ Fiul lui Ludovic al XVI-lea, dispărut în condiții misterioase după executarea părinților săi. Regaliști, dușmani ai revoluției burgheze, l-au socotit rege „legitim” după moartea tatălui său.

³⁶ Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.

lui Ludovic al XV-lea, copil nevinovat, martirizat în turnul Templului pentru singură crimă de-a fi fost nepotul lui Ludovic al XV-lea.

Domnule, spuse episcopul, nu-mi plac aceste apropieri de nume.

— Cartouche? Ludovic al XV-lea? Pentru care dintre ei protestați?

Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise și totuși ceva de neînțeles îl făcea să se simtă ușor zdruncinat.

Convenționalul adăugă:

— O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi plăcea. Punea mâna pe bici și curăța templul. Biciul lui plin de fulgere știa să spună cele mai crunte adevăruri. Când striga: *Sinite parvulos*³⁷...nu făcea nicio deosebire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moștenitorul lui Barabbas³⁸ pe moștenitorul lui Irod³⁹. Domnule, nevinovăția e ea însăși propria-i cunună. Nevinovăția n-are nevoie să fie princiară. E tot atât de augustă în zdrențe, ca și împodobită cu crini.

— Așa e! spuse episcopul cu o voce înceată.

— Mai departe, urmă convenționalul G., ați pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înțelegem. Îi plângem pe toți nevinovații, pe toți martirii, pe toți copiii, pe cei de jos, ca și pe cei de sus? Sunt de aceeași părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de '93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plânge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiția ca și dumneavoastră să plângeți cu mine vlăstarele poporului.

— Îi plâng pe toți, spuse episcopul.

— Deopotrivă! exclamă G., și dacă balanța trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenționalul. Se ridică într-un cot, își prinse obrazul între degete, așa cum facem fără să vrem atunci când punem întrebări sau când ne gândim, și se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie:

— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Și-n definitiv, de asta ați venit aici, ca să mă descoaseți și să-mi vorbiți de Ludovic al

³⁷ Lăsați copiii...(lat.)

³⁸ După legenda evanghelică, criminal contemporan cu Isus, eliberat din închisoare în cinstea paștelui evreiesc, fariseii preferând ca el să fie salvat de la moarte pentru a obține de la Ponțiu Pilat condamnarea lui Isus.

³⁹ Numele a doi regi ai Iudeii. Lui Irod, zise cel Mare, evangheliile îi atribuie uciderea pruncilor din Bethleem; Irod Antipas, fiul lui, ar fi avut – după legenda biblică – un rol activ în crucificarea lui Isus.

XVII-lea? Eu nu vă cunosc. De când mă aflu prin părțile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decât pe băiatul care mă îngrijește. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedeslușit până la mine și, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemânatici au atâtea mijloace de-a câștiga încrederea celor simpli! Dar, fiindcă veni vorba, n-am auzit hurea trăsorii dumneavoastră; ați lăsat-o, desigur, dincolo de tufiș, la răspântie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-ați spus că sunteți episcopul, dar asta nu mă lămurește câtuși de puțin asupra dumneavoastră. Într-un cuvânt, vă repet întrebarea: cine sunteți? Un episcop, adică un prinț al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere și cu venituri însemnate – episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci și zece mii de franci din venituri întâmplătoare, în total douăzeci și cinci de mii de franci – cu bucătării și cu servitorime în livrea; sunteți unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănâncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în față și la spate, care stau în palate și merg numai pe sus, în numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sunteți un prelat; aveți venituri, palate, cai, valeți, masă îmbelșugată, toate desfătărilor vieții; le aveți toate astea ca și alții și, ca și alții, vă bucurați de ele; foarte bine; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale și adevărate, asupra dumneavoastră care veniți probabil cu gândul de a-mi aduce mântuirea. Cu cine stau de vorbă? Cine sunteți?

Episcopul lăsa capul în jos și răspunse:

— *Vermis sum*⁴⁰!

— Vierme cu trăsură! mormăi convenționalul.

Era rândul convenționalului să fie trufaș și al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blândețe:

— Domnule, fie și-așa! Dar lămurește-mă: întrucât trăsura mea, care e la doi pași dincolo de copaci, întrucât masa mea îmbelșugată și păsările pe care le mănânc vineri, întrucât veniturile mele de douăzeci și cinci de mii de franci, întrucât palatul meu și lacheii pe care-i am, dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie și că '93 n-a fost cumplit?

Convenționalul își trecu mâna pe frunte ca pentru a alunga un

⁴⁰ Sunt un vierme (lat.).

nor.

— Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog, să mă iertați. Am greșit, domnule. Vă aflați la mine, sunteți oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutați ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raționamentele dumneavoastră. Bogățiile și desfătările dumneavoastră sunt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuție, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

— Vă mulțumesc, spuse episcopul.

G. continuă:

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereți. Unde am rămas? Ce spuneți? Că '93 a fost cumplit?

— Da, cumplit! zise episcopul. Ce credeți despre Marat, care bătea din palme în fața ghilotinei?

— Ce credeți despre Bossuet care binecuvânta persecuțiile religioase?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la țintă, cu siguranța unei săgeți. Episcopul tresări; nu-i veni în minte nicio ripostă, dar se simțea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar și spiritele superioare au idolii lor și uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenționalul începuse să gâfâie; respirația agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul; privirea însă îi era cu desăvârșire lucidă. Continuă:

— Aș vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluție – care, privită în întregul ei, este o uriașă afirmație omenească – '93, vai! e o replică. Îl găsiți cumplit, dar toată monarhia, domnule? Carrier⁴¹ e un bandit; dar ce nume îi dați lui Montrevel⁴²? Fouquier-Tinville⁴³ e un ticălos, dar ce părere aveți despre Lamoignon-Bâville⁴⁴? Miallard⁴⁵ groaznic, dar Salux Tavannes⁴⁶, mă rog? Moș Duchesne⁴⁷ e

⁴¹ Deputat în Convențiunea Națională, trimis la Nantes cu puteri discreționare pentru a lua măsuri împotriva revoltei vandeene, i-a nimicit pe contrarevoluționari.

⁴² Mareșal sub Ludovic al XIV-lea; a participat la persecuțiile împotriva protestanților.

⁴³ Acuzator public al Tribunalului revoluționar în 1792–1794.

⁴⁴ Guvernator civil al Languedocului; intendat sub Ludovic al XIV-lea; a instituit teroarea împotriva comisarșilor, țărani calviniști revoltați în munții Ceveni.

⁴⁵ Luptător în vremea revoluției burgheze din Franța. A participat la lu-

feroce, dar ce epitet îmi veți găsi pentru moș Letellier⁴⁸? Jordan-Coupe-Tête⁴⁹ e un monstru, dar mai mic decât domnul marchiz de Louvois⁵⁰. Domnule, domnule, o plâng pe Marie-Antoinette, arhducesă și regină, dar o plâng și pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe când își alăpta copilul, a fost legată, goală până la brâu, de un stâlp, și copilul ținut la distanță; sânul i se umplea de lapte și inima de spaimă; micuțul, galben și flămând, vedea sânul, trăgea să moară și țipa; iar călăul îi spunea femeii, care era și mamă și doică: „Leapădă-te!”, punând-o să aleagă între moartea copilului și moartea conștiinței. Ce spuneți de acest chin al lui Tantal⁵¹ aplicat unei mame? Domnule, țineți minte lucrul acesta: Revoluția Franceză a avut rosturile ei. Înverșunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mângâiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc; prea am dreptate. De altfel, mă sfârșesc. Și, fără să se mai uite la episcop, convenționalul își încheie gândul cu aceste cuvinte liniștite: Da, brutalitățile progresului se numesc revoluții. Când li se pune capăt, recunoaștem că neamul omenesc a fost zgâlțâit, dar a înaintat.

Convenționalul nu-și dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuși una, și de pe această ultimă poziție de rezistență a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început:

area Bastiliei.

⁴⁶ Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franța (secolul al XVI-lea). Persecutor crunt al protestanților, a fost unul din sfetnicii Caterinei de Medicis care au îndemnat-o la măcelul calviniștilor din noaptea Sfântului Bartholomeu (1572).

⁴⁷ Poreclă a lui Jacques Hibert (după titlul ziarului său *Le Père Duchesne*), iacobin, unul dintre revoluționarii cei mai consecvenți.

⁴⁸ Iezuit, confesor al lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuții religioase.

⁴⁹ Revoluționar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.

⁵⁰ Ministru de război al lui Ludovic al XIV-lea, cunoscut prin cruzimile sale; organizatorul persecuțiilor crunte împotriva, calviniștilor.

⁵¹ Aluzie la o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame și sete, fără a și le putea potoli, fiindcă apa și fructele spre care își întindea mâinile se retrăgeau la apropierea lor.

— Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuți. Ateul e un rău cârmuitor de oameni.

Bătrânul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer și o lacrimă se ivi încetișor în umbra genelor.

Când pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pământiu și el spuse, aproape bâiguind, încet, ca și cum și-ar fi vorbit lui însuși, cu ochii pierduți în gol!

— O, tu, ideal, numai tu ești!

Episcopul simți un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrânul ridică un deget spre cer și spuse:

— Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său; n-ar mai fi infinit: cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare și cu înfiorarea extazului, ca și cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sfortărea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele câteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înțelese; trebuia să se grăbească; venise ca preot; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoția cea mai adâncă; se uită la ochii închiși, luă mâna bătrână, zbârcită și înghețată, și se plecă asupra muribundului.

— Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeți c-ar fi păcat să ne fi întâlnit în zadar?

Convenționalul deschise din nou ochii. Pe fața lui se întipărise o expresie gravă și întunecată.

— Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mândriei sufletești decât slăbirii puterilor, mi-am petrecut viața în meditație, studiu și contemplare. Aveam șaiszeci de ani când țara m-a chemat și mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri; le-am combătut. Existau tiranii; le-am nimicit. Existau drepturi și principii; le-am proclamat și propovăduit. Teritoriul era cotropit; l-am apărat. Franța era amenințată; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat; sunt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului; pivnițele Tezaurului erau atât de pline, încât a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului și argintului; eu luam masă cu un franc și zece centime în strada l'Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiți, i-am alinat pe suferinzi. Am sfâșiat pânza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susținut întotdeauna mer-

sul înainte al omenirii spre lumină și m-am împotrivit adesea progresului necruțător. Când s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni își aveau palatele de vară, o mănăstire a urbaniștilor, mănăstirea Sainte-Claire din Beaulieu; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele și am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărțuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptățiți să mă disprețuiască; pentru mulțimea neștiutoare am înfățișarea unui blestemat și, fără să dușmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci și șase de ani; mor. Ce vreți de la mine?

— Binecuvântarea! spuse episcopul.

Și îngenunche.

Când episcopul ridică privirea, fața convenționalului se însenina-se. Își dăduse sfârșitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleșit de nu se știe ce gânduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, câțiva curioși încercară să-i vorbească despre convenționalul G.; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea și mila lui față de nevoiași și de suferinzi spori. Orice aluzie la „bătrânul sclerată G.” îl făcea să cadă într-o tulburare neobișnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin fața spiritului său și răsfrângerea acestei mari conștiințe într-a sa nu-l ajutaseră întrucâtva să se apropie de desăvârșire. Fi-rește, această „vizită duhovnicească” fu un bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la căpătâiul unui astfel de muribund? De bună seamă, nu putea fi vorba de o convertire. Toți revoluționarii sunt niște eretici. Atunci de ce s-a dus? Ce-a căutat acolo? S-a dus numai din curiozitate, împins de diavol.”

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de duh:

— Monsenior, lumea se întreabă când veți purta și înălțimea-voastră boneta roșie.

— O! O! Iată o culoare buclucașă, răspunse episcopul. Din fericire, cei care o disprețuiesc la bonetă, o venerază la pălărie!...

XI – O rezervă

Am risca foarte mult să ne înșelăm dacă am deduce de-aici că

monsensiorul Bienvenu era un „episcop filosof” sau un „preot patriot”. Întâlnirea, sau ceea ce s-ar putea numi apropierea lui de convenționalul G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse și mai blajin. Atâta tot.

Deși monseniorul Bienvenu n-a fost cătuși de puțin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe scurt, atitudinea lui față de evenimentele de pe atunci, presupunând că monseniorul Bienvenu se va fi gândit vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem, deci, cu câțiva ani în urmă. Puțin după înălțarea domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulți alți episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se știe, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franța și din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ținut la Notre-Dame și s-a întrunit pentru întâia dată la 15 iunie 1811 sub președinția domnului cardinal Fesch⁵². Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci și cinci de episcopi care răspuseseră inițiativei. Dar n-a luat parte decât la o singură ședință și la trei sau patru conferințe restrânse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în simplitate rustică și lipsuri, părea să aducă, printre aceste eminente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarce în grabă la Digne. Fu discusut asupra acestei întoarceri pripite și el răspunse:

— Îi stingheream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uși deschise.

Altă dată spuse:

— Ce vreți? Monsensiorii ăștia sunt prinți. Eu nu-s decât un episcop de țară.

Adevărul e că displicuse. Printre alte ciudățenii, într-o seară, pe când se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse până acolo încât spuse:

— Frumoase pendule! Frumoase covoare! Frumoase livrele! Grozav trebuie să stingherească. O! Eu n-aș vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi strige mereu în urechi: „Sunt oameni care mor de foame! Sunt oameni care îngheață de frig! Sunt săraci! Sunt atâția săraci!”...

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă și ura împotriva artelor. Totuși, pentru

⁵² Un unchi al lui Napoleon I, care l-a folosit ca diplomat și l-a făcut arhiepiscop de Lyon.

oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare și de ceremonii, luxul e o greșeală. Pare că dovedește deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cât mai aproape de săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi și noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaște prin el însuși, cât de cât, sfânta mizerie, ca praful stărnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lângă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-nctare la un cuptor și care să n-aibă niciun fir de păr ars, nicio unghie înnegrită, niciun strop de sudoare, nicio urmă de fum pe față? Cea dintâi dovadă a milei la un preot, și mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gândea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtășea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului”. Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei și trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica și statul; dar dacă cineva și-ar fi dat osteneala, ar fi descoperit că era mai mult *ultramontan* decât *galican*⁵³. Întrucât facem un portret și nu vrem să ascundem nimic, suntem nevoiți să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbușirea lui Napoleon. Începând din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba și s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

În afară de sora sa, domnișoara Baptistine, mai avea doi frați: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amândurora. Păstră oarecare răceală față de primul, câțeva vreme, deoarece, pe când comanda în Provence, pe vremea debarcării, de la Cannes⁵⁴, generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni și pornise pe urmele împăratului, în așa fel încât să-l facă scăpat. Corespondența lui rămăsese mai caldă față de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit și demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci și el cândva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare

⁵³ *Ultramontan*, catolic partizan el subordonării bisericii din Franța autorității papei chiar în chestiunile laice, administrative; *galicanii* sunt partizanii independenței administrative a bisericii catolice din Franța.

⁵⁴ Cele „o sută de zile”, au început cu sosirea lui Napoleon în Franța din insula Elba, locul primului său exil. Debarcarea a avut loc între Cannes și Fréjus, pe coasta provansală (martie 1815).

re se abătu și asupra acestui suflet mare și blând, preocupat de problemele eternității. Firește un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înțeleși greșit; nu confundăm așa-zisele „păreri politice” cu marea aspirație spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minți generoase. Fără să intrăm în adâncul unor lucruri care nu au decât o legătură indirectă cu subiectul cărții de față, vom spune doar atât: ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist și ca privirea lui să nu se fi abătut nicio singură clipă de la contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frământărilor omenești, vede strălucind cele trei lumini neprihănite: Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscând totuși că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcție politică, am fi înțeles și admirat protestul în numele dreptului și al libertății, opoziția mândră, rezistența primejdioasă și dreaptă față de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place față de cei ce se înalță, ne place mai puțin față de cei ce cad. Ne place lupta atâta vreme cât există primejdie; și, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperității, trebuie să tacă în fața prăbușirii. Denunțatorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne privește, atunci când providența intră în joc și lovește, o lăsăm să-și vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupând cu lașitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de un șir de catastrofe, ne-a stârnit indignarea și ar fi fost o greșeală să aplaudăm; în 1814, în fața mareșalilor trădători, în fața senatului care trecea de la o ticăloșie la alta, insultând după ce divinizase, în fața idolatriei care da înapoi scuipându-și idolul, era o datorie să întorci capul; în 1815, când marile dezastre pluteau în aer, când Franța simțea fiorul catastrofei apropiate, când se întrezări un Waterloo deschis sub pașii lui Napoleon – dureroasa aclamație adresată de armată și de popor unui osândit al sortii n-avea nimic ridicol și, făcând toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreț și mișcător în îmbrățișarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare națiune și un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu și demn, binefăcător și binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înțelept, un om întreg. Trebuie să recunoaștem că, și în atitudinea politică pe care i-am re-

proșat-o și pe care suntem porniți s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor și ușor de înduplecat, poate chiar mai mult decât noi înșine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofițer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din când în când bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii seditioase”. De când profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă”, cum spunea el, ca să nu fie silit să-și pună decorația. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decât să port pe piept cele trei broaște⁵⁵”. Își bătea joc în gura mare de Ludovic al XVII-lea. „Un bătrân gutos cu ghetre englezești, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră!” Era fericit că putea uni într-o singură imprecație cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite: Prusia și Anglia. Făcu atâtea pozne, încât își pierdu postul. Se pomeni zvârlit pe drumuri, fără pâine, cu nevastă și copii. Episcopul îl chemă la el, îl muștră cu blândețe și-l numi ușier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în orașul Digne, mulțumită faptelor sale bune și blândeții sale, de o venerație caldă, filială. Purtarea lui chiar față de Napoleon a fost înțeleasă și iertată în chip tacit de către popor, care-și adora împăratul, dar care-și iubea și episcopul.

XII – Singurătatea Monseniorului Bienvenu

Pe lângă un episcop se află mai întotdeauna un pâlț de preoți mărunți, ca un stol de tineri ofițeri în jurul unui general. Sunt cei pe care fermecătorul sfânt Francisc din Sales⁵⁶ îi numește undeva „pui de preoți”. Orice carieră are aspiranții săi, care fac alai celor ajunși. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-și facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influență are pe lângă el o echipă de heruvimi

⁵⁵ Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

⁵⁶ Episcop francez (1567–1622), autorul unei cărți de propagandă catolică, *Introducere în cucernicie*, foarte citită în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

seminariști, care fac strajă și păstrează ordinea în palatul episcopal și care stau de gardă în jurul zâmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop înseamnă pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ți croiești drum. Apostolatul nu disprețuiește canonicatul.

Așa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceștia sunt episcopii cu trecere, bogați, cu venituri mari, dibaci, acceptați de lume, știind desigur să se roage, dar știind să și ceară, silind fără muștrări de conștiință o întreață eparhie să facă anticameră, trăsura de unire între sacristie și diplomatie, mai mult prelați decât episcopi. Fericiți cei ce le câștigă încrederea! Bucurându-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor – asupra celor prevenitori și a celor favorizați și peste întreg acest tineret care știe să placă – parohiile grase, veniturile canonice, arhidiaconatele, duhovniciile și funcțiile la catedrale, în așteptarea demnităților episcopale. Înaintând ei înșiși, înlesnesc ascensiunea sateliților lor; e un întreg sistem solar în mișcare. Strălucirea lor se răsfrânge și asupra suitei. Belșugul lor se fărâmițează în culise sub formă de mici și mănoase promoții. Cu cât e mai mare eparhia patronului, cu atât e mai grasă parohia favoritului. Și, pe urmă, Roma e aproape. Un episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop știe ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav⁵⁷, intri în sinodul curții papale, primești mantia episcopală, iată-te auditor, camelier al papei, monsenior, și de la înălțime la eminență nu mai e decât un pas, iar între eminență și sanctitate nu mai e decât deșertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege; și ce rege! Rege suprem! De aceea, ce pepinieră de aspirații e un seminar! Câți copii sfioși de cor, câți preoți tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiția, se numește pe sine vocație; cine știe? Poate cu bună credință, înșelându-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvârșită a tinerilor preoți din jurul lui. Se știa că la Paris „n-a avut nicio trecere”. Niciun viitor deosebit nu părea să-l aștepte pe bătrânul singuratic. Niciun mugure al ambiției nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii și marii săi vicari erau niște bătrâni cumsecade, oameni din popor, ca și el, zăvoriți, ca și el, în această eparhie fără perspective de cardina-

⁵⁷ Adunarea cardinalilor catolici care alege un nou papă.

lat și care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfârșiți, iar el era desăvârșit. Era atât de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lângă monseniorul Bienvenu, încât, abia ieșiți din seminar, tinerii hirotonisiți de el luau recomandatii de la arhiepiscopii din Aix sau din Auch și plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim sălțați. Un sfânt care trăiește într-o abnegație fără măsură înseamnă o vecinătate primejdioasă; ar putea să transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înțepenirea articulațiilor necesare înaintării – într-un cuvânt, mai multă renunțare decât e de dorit; și oamenii se feresc de virtutea asta râioasă. Așa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuși, iată învățătura care se prelinge picătură cu picătură din corupția atotstăpânitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înșală pe oameni. Pentru mulțime izbânda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înșele istoria. Singuri Iuvenal și Tacit mai mârâie. În vremea noastră, o filosofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaa succesului și face slujba de anticameră. Să reușești, asta-i învățătura! Prosperitatea presupune capacitate. A câștiga la loterie, iată iscusința. Cine triumfă e venerat. Naște-te într-o zodie bună și nu-ți mai trebuie nimic.

Ai noroc, ai totul; ești fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau șase mari excepții, care fac strălucirea unui secol, admirația contemporanilor nu e altceva decât miopie. Poleiala e aur! Poți să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rând e un bătrân Narcis care se adoră pe sine și care aplaudă vulgaritatea. Înșușirile alese, grație cărora poți fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napoleon, sunt atribuite de către mulțime, dintr-odată și prin aclamații, oricui își atinge ținta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris *Tiridate*⁵⁸, că un eunuc ajunge să stăpânească un harem, că un Prudhomme⁵⁹ militar câștigă din întâmplare bătălia hotărâtoare a unei epoci, că un farmacist a

⁵⁸ *Tiridate*, rege al Armeniei și aliat al romanilor (secolul al III-lea), a devenit eroul unei tragedii a lui Campistron, autor dramatic francez de la sfârșitul secolului al XVII-lea. La Victor Hugo numele lui este adesea folosit ca simbol al epigonilor fără talent. A fost într-adevăr un imitator servil, în stil mai ales, al lui Corneille și Racine.

⁵⁹ Eroul cărții lui Henry Monnier, *Memoriile lui Joseph Prudhomme* – tipul burghezului mărginit și mulțumit de sine.

născocit niște tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse și-și asigură, cu acest carton vândut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunțișuri îmbrățișează camăta și-o face să fete șapte-opt milioane, al căror părinte e el și-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un administrator de casă mare e atât de bogat, la plecarea din serviciu, încât ajunge ministru de finanțe – oamenii numesc asta geniu, tot așa cum numește frumusețe figura lui Mousquenton⁶⁰ și majestate gâtul vânjos al lui Claudiu⁶¹. Ei confundă constelațiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă etichetele rațelor în nămolul mlaștinii.

XIII – Ce credea

Din punct de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În fața unui astfel de suflet, nu putem simți decât respect. Conștiința celui drept trebuie crezută pe cuvânt. De altfel, ținând seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseților virtuții omenеști într-o credință diferită de a noastră.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister? Tai-nele sufletului omenesc nu le cunoaște decât mormântul, unde sufletele intră goale. Suntem însă încredințați că niciodată dificultățile credinței nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi, credea din toată puterea sufletului său. „*Credo in Patrem*”⁶²! exclama el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulțumirea de care avea nevoie conștiința și care-ți spune în șoaptă: „Faci voia Domnului!”

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de – ca să zicem așa – și dincolo de credința sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *quia multum amavit*⁶³ era socotit vulnerabil de către „oamenii serioși”, de către „persoanele grave”, de către „oamenii cu judecată”; locuțiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primește cuvântul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire? Era o bunăvoință senină revărsată asupra oamenilor

⁶⁰ Clown din timpul restaurației, celebru prin urâtenia lui.

⁶¹ Împărat roman (41-54).

⁶² Cuvintele cu care începe simbolul credinței.

⁶³ Pentru că a iubit mult (lat.).

și care, cum am mai spus, ajungea uneori până la lucruri. Nu știa ce e disprețul. Era îngăduitor cu fapăturile Domnului. Orice om, chiar și cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-și dă seama și pe care o păstrează față de animale. Episcopul din Digne nu cunoștea asprimea aceasta, proprie totuși multor preoți. Nu mergea până la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului: „Știm noi oare unde se duce sufletul animalelor?” Aspectele urâte, deformările instinctului nu-l tulburau și nu-l indignau. Îl mișcau, îl înduioșau aproape. Îngândurat, părea că se străduiește să afle, dincolo de viața aparentă, cauza, explicația, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu ușurări de pedeapsă. Examina fără mânie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuiește în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineață se afla în grădină; credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut: deodată, se opri și privi ceva pe jos; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunând:

— Biata vietate! Nu-i vina ei!...

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătății? Copilării, fie! Dar astfel de copilării sublime au avut și sfântul Francisc din Assisi și Marc Aureliu⁶⁴. Într-o zi, și-a scrântit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Așa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină și atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cândva – dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinerețea și chiar despre maturitatea lui – un om pasionat și poate violent.

Nespusa-i bunătate nu era atât un instinct natural, cât mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieții și asimilată treptat, gând cu gând; căci, într-un caracter, ca și într-o stâncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad mereu în același loc. Urmele acestea nu se pot șterge; astfel de formațiuni nu se pot sfărâma.

În 1815 – parcă am mai spus-o – împlinea șaptezeci și cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de șaizeci. Nu era înalt; era plinuț și, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos; avea mersul sigur și spinarea foarte puțin adusă, amănunt din care n-avem de

⁶⁴ Împărat roman din dinastia Antoninilor (sec. II), tip de suveran literat și filozof. A lăsat niște *Cugetări* de inspirație stoică.

gând să tragem nicio concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ținea drept și zâmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numește „un cap frumos”, dar atât de simpatic încât uitai că e frumos.

Când vorbea cu acea voioșie copilărească – unul din darurile lui despre care am mai pomenit – te simțeai în largul tău lângă el; părea că din toată făptura lui tâșnește bucurie. Obrazul lui rumen și proaspăt, toți dinții lui albi, pe care și-i păstrase și pe care și-i arăta când râdea, îi dădeau acea înfățișare senină și plăcută, care te face să spui despre cineva: „E un om de treabă!”, iar despre un bătrân: „E un unchiaș cumsecade!” Ne amintim că impresia asta o făcuse și asupra lui Napoleon. Când îl vedeai pentru întâia dată, nu părea într-adevăr decât un om cumsecade. Dar dacă stăteai câteva ceasuri aproape de el, și dacă-l surprindeai cât de puțin căzând pe gânduri, unchiașul cumsecade se transfigura încet-încet, luând nu știu ce înfățișare impunătoare. Fruntea lui lată și serioasă, măreață, datorită părului său alb, devenea și mai măreață când medita. Bunătatea lui îi dădea majestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoția pe care ți-ar da-o vederea unui înger surăzător, care-și desface încet aripile, fără a conțeni să zâmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleșea treptat și-ți ajungea la inimă; simțeai atunci că ai în fața ta una din acele făpturi puternice, încercate și îngăduitoare, a căror minte e atât de superioară, încât nu poate fi decât plină de blândețe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mângâierea celor năpăstuiți, cultivarea unui petic de pământ, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunțarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viață. Îi umpleau – iată cuvântul potrivit – căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gânduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuși, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara – când cele două femei plecau la culcare – să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca și el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditând în fața marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrâne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de târzii din noapte plimbându-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuși, recules, liniștit, plin de cuvioșie, comparându-și seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoționat în întuneric de măreția vizibilă a constelațiilor și de măreția invizibilă a lui Dumnezeu, deschizându-și sufletul gânduri-

lor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-și inima la ora când florile nopții îți dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopții înstelate, lăsându-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creației, n-ar fi putut nici el însuși să spună ce se petrecea în sufletul său; simțea ceva care-și lua zborul dintr-însul și ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii!...

Se gândea la măreția și la prezența lui Dumnezeu; la veșnicia viitoare, straniu mister; și la veșnicia trecută, mister și mai straniu; la toate infiniturile care se desfășurau sub ochii săi în toate direcțiile; și, fără să caute să înțeleagă înțelesul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu, se lăsa uluit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualitățile în unitate, proporțiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit și, prin lumină, face să se nască frumusețea.

Aceste ciocniri se ivesc și dispar fără încetare. Ele sunt viața și moartea.

Se așeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viță părăginită, și se uita la stele printre siluetele plâpânde și pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atât de sărăcăcios, atât de plin de dărăpănături și de șoproane, îi era drag și-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrân, care-și petrecea puținele clipe de răgaz, ce i le lăsa viața, între grădinarit ziua și contemplare noaptea? Colțul ăsta îngrădit, având cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe Domnul, rând pe rând, în operele lui cele mai încântătoare, ca și în operele lui cele mai sublime? Nu era asta totul – ce-ar fi putut să mai dorească? O grădiniță ca să se plimbe și nemărginirea ca să viseze. Jos – ceea ce se poate semăna și culege; sus – ceea ce se poate studia și contempla; un mănunchi de flori pe pământ și toate stelele de pe cer.

XIV – Ce gândea

Un ultim cuvânt.

Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de față, să dea episcopului din Digne – ca să ne servim de o expresie la modă – o anumită fizionomie „panteistă”, lăsând să se creadă fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una din acele filosofii personale caracteristice secolului nostru, care încolțesc uneori în

spiritele singurate, se ridică și cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile – ținem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptățit să creadă, așa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă. De acolo îi venea înțelepciunea.

Niciun sistem; numai și numai fapte. Speculațiile încâlcite dau amețală; nu există nicio dovadă că se avânta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La porțile tainelor veghează o spaimă sfântă; deschizăturile lor întunecează stau căscate, dar ceva îți spune, ție, trecător prin viață, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo! În adâncimile cele mai grozave ale abstracției și ale speculației pure, geniile situate, ca să spunem așa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuția, închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare și de răspundere pentru cel ce-i încearcă povârnișurile.

Meditația omenească nu are margini. Ea își analizează și-si adâncește propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacție strălucită, ea uluiește natura; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primește și probabil că cei ce contemplă sunt la rândul lor contemplați. Orice-ar fi, există pe lume oameni – dar oare sunt ei oameni? – care văd deslușit, în fundul zării visurilor, înălțimile absolutului și care au viziunea cumplită a piscului fără sfârșit. Monseniorul Bienvenu nu era câtuși de puțin dintre aceștia; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg și Pascal, au alunecat în demență. Fără îndoială, asemenea visuri grozave își au folosul lor moral, și pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecțiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt: *Evangelhia*.

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie⁶⁵; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacăra; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea; atâta tot.

Poate că ridica rugăciunea până la năzuințe supraomenești; dar

⁶⁵ Nu-și lua, adică, aere de profet, de inspirat, de făcător de minuni. Lui Ilie, profet evreu, *Vechiul Testament* îi atribuie diverse minuni, printre care despicarea apelor Iordanului cu mantia lui făcută vălătuc.

niciodată nu te rogi și nu iubești prea mult; și dacă rugăciunea care depășește textele ar fi o erezie, atunci sfânta Tereza și sfântul Ieronim ar fieretici.

Se pleca asupra celui ce geme și asupra celui ce-și dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaș trup bolnav; descoperirea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferința și, fără a căuta să dezlege enigma, se străduia să oblojească rana. Temuta priveliște a creațiunii făcea să se nască în el duioșia; nu căuta decât să găsească pentru el însuși, și să insuflă și altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi și de-a alina. Pentru acest preot bun și ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristețe care se cerea mângâiată.

Sunt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veșnică bunătate. „Iubiți-vă unii pe alții!” Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

Într-o zi, omul acela care se credea „filosof”, senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse episcopului:

— Dar uitați-vă în jurul dumneavoastră: toți se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deștept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiți-vă unii pe alții!” e o prostie.

— Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci și trăia într-însa, găsindu-și astfel mulțumirea deplină, lăsând deoparte marile probleme care atrag și care înspăimântă, perspectivele de nepătruns ale abstracțiunii, adâncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant: destinul, binele și răul, războiul omului împotriva semenului său, conștiința omenească, gândirea amorțită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieților intrate în mormânt, altoirea de neînțeles a unor iubiri succesive pe același eu, esența, substanța, Nilul și Ensul⁶⁶, sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme ametoitoare, nedumeriri sinistre în care se zbat arhanghelii uriași ai minții omenești, prăpăstii grozave, pe care Lucrăciu, Manu⁶⁷, sfântul Pavel și Dante le contemplă cu acei ochi scă-

⁶⁶ Mic affluent al Dunării, în Austria, în contrast cu un fluviu uriaș ca Nilul.

⁶⁷ Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

părători care, privind țință infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decât un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fără să-și neliniștească mintea cu ele, păstrând în suflet respectul adânc al necunoscutului.

CARTEA A DOUA

CĂDEREA ÎN PĂCAT

I – După o zi de drum

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeț intră în orașelul Digne. Puținii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întâlnești un trecător cu o înfățișare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, în-desat și voinic, în puterea vârstei. Să tot fi avut vreo patruzeci și șase sau patruzeci și opt de ani. O șapcă cu cozorocul de piele pleostit îi ascundea în parte fața arsă de soare și learcă de sudoare. Prin că-mașa de pânză neînălbită, groasă, prinsă la gât cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros; avea o cravată răsucită ca o frânghie, pantaloni albaștri de doc, roși, jerpeliți, cu un genunchi peticit și cu altul găurit, o bluză veche, cenușie, zdrențuită, cârpită la unul din coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară; în spate purta o raniță plină, închisă bine, nouă-nouță; în mână, un ciomag lung, no-duros; în picioarele fără ciorapi avea ghetete țintuite; capul tuns și barbă mare. Nădușeala, arșița, mersul pe jos, praful, adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deși ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbârlit și pă-reă că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoștea nimeni. Nu era, desigur, decât un trecător. De unde venea? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe țărmurile mării. Căci își făcea intrarea în Digne pe același drum pe care, cu șapte luni mai-nainte, trecuse și împăratul Napoleon mergând de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Niște femei din târgul cel vechi, care se află în partea de jos a orașu-lui, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi și bând apă la fântâna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci niște copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou,

la două sute de pași mai departe, ca să bea apă și de la fântâna din piața târgului.

Ajuns la colțul străzii Poichevert, coti la stânga și se îndreptă spre primărie. Intră acolo și ieși după un sfert de ceas. Un jandarm ședea lângă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulțimii înspăimântate proclamația din golful Juan¹. Omul își scoase șapca și-l salută cu umilință pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenție la el, îl urmări câțva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ținut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraș, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ținea la Grenoble hanul *La trei delfini* și care slujise în corpul călăuzelor². Când a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se, spunea că generalul Bertrand³ travestit în cărăuș, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărțind decorații soldaților și napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrând în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii. Și, mulțumindu-i primarului, îi spusese: „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc!” Și se dusesse *La trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de *La trei delfini* se răsfrângea, la douăzeci și cinci de leghe, depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraș: „E văr cu cel din Grenoble”.

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse, un foc mare pâlpâia vesel în sobă. Hangiul care era în același timp și bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruțași care se auzeau râzând și vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit, știe că nimeni nu mănâncă mai bine decât căruțașii.

O marmotă⁴ grasă, niște potârniche albe și niște cocoși sălbatici se învârteau într-o frigare lungă în fața focului; pe plită fierbeau doi

¹ Golf pe coasta mediteraneană a Franței, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, când s-a înapoiat din insula Elba.

² *Les guides* (ghizi, călăuze), era un corp de elită din armata lui Napoleon.

³ General al imperiului, neclintit în credința sa față de Napoleon; l-a urmat în insula Elba, apoi în insula Sfânta Elena.

⁴ Mamifer rozător din Alpi, de mărimea unui iepure.

crapi mari din lacul Sauzet și un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide ușa și că intră un nou-venit, spuse, fără să-și ia ochii de la cuptor:

— Ce dorește domnul?

— Să mănânc și să mă culc! rosti omul.

— Nimic mai ușor! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată înfățișarea călătorului, și adăugă: Cu plată!...

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei și răspunse:

— Am bani.

— Atunci vă stăm la dispoziție! spuse hangiul.

Omul își băgă punga în buzunar, își scoase ranița și o puse jos, lângă ușă, rămase cu ciomagul în mână și se așeză pe un scăunel lângă foc. Digne e situat în munți. Serile de octombrie sunt friguroase acolo.

Între timp, tot umblând de colo până colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

— Îmi dați să mănânc? întrebă omul.

— Numaidecât, spuse hangiul.

Pe când noul-venit se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colț dintr-un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lângă fereastră. Scri-se vreo două rânduri pe marginea albă, îndoi peticul de hârtie, fără să-l lipească, și-l dădu unui băiat, care părea că-i servește totodată ca ajutor la bucătărie și ca argat. Hangiul îi șopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou:

— Îmi dați odată să mănânc?

— Numaidecât, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hârtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care așteaptă un răspuns. Păru că citește cu atenție, apoi clătină din cap și rămase o clipă pe gânduri. În sfârșit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditație nu prea senină.

— Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc? Vreți să plătesc înainte? V-am spus doar că am bani.

— Nu-i vorba de asta.

— Atunci?

— Dumneata ai bani...

— Da, spuse omul.

— Dar eu, spuse hangiu, n-am nicio odaie.

Omul răspunse liniștit:

— Lăsați-mă în grajd.

— Nu pot.

— De ce?

— De abia au loc caii.

— Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colț al podului. O mână de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.

— Nu-ți pot da masa.

Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărât, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.

— Ei, asta-i bună! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineață. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănânc.

— Nu am nimic! spuse hangiu.

Omul izbucni în râs și se întoarse spre vatră și spre cuptoare.

— Nimic? Dar astea ce-s?

— Sunt comandate.

— De cine?

— De domnii căruțași.

— Câți sunt?

— Doisprezece.

— E de mâncare aici pentru douăzeci.

— Au comandat și-au plătit totul dinainte.

Omul se așeză din nou și spuse fără a ridica vocea:

— Sunt la han, mi-e foame și rămân.

Hangiu se plecă atunci la urechea lui și-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară:

— Pleacă!

Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea și împingea, cu vârful ghintuit al bâtei sale, niște cărbuni aprinși în foc. Se întoarse repede și, când deschise gura să răspundă, hangiu îl privi drept în ochi și adăugă tot în șoptă:

— Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ți spun pe nume? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ți spun acum cine ești? Când te-am văzut intrând, am bănuț ceva. Am întrebat la primărie și iată ce mi s-a răspuns. Știi să citești? Spunând acestea, îi întinse străinului, despăturită, hârtia care făcuse drumul de la han la primărie și de la primărie

la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere: Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă!

Omul lăsa capul în jos, își ridică ranița de pe podea și plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întâmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit și trist. Nu întoarse capul deloc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul ușii, înconjurat de toți călătorii care trăseseră la han și de toți trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere și arătându-l cu degetul. Din privirile bănuitoare și speriate ale grupului și-ar fi dat seama că, în curând, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraș.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleșiți nu se uită înapoi. Ei știu prea bine că piaza rea îi urmărește.

Merse astfel câțeva vreme fără să se oprească, trecând la întâmplare pe străzi pe care nu le cunoștea, uitând de oboseală, cum se întâmplă totdeauna când ești amărât. Deodată, simți că leșină de foame. Începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el; căuta vreo cârciumă oricât de modestă, o cocioabă oricât de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii; o creangă de pin, atârnată de un stâlp de fier, se contura pe cerul senin al asfințitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cârciumă. Cârciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă și se uită prin geam în sala scundă a cârciumii, luminată de-o lampă mică, așezată pe masă, și de focul mare din vatră. Câțiva inși stăteau acolo și beau. Cârciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfârâie un ceaun de fier atârnat de cârlig. Cârciuma, care era și un fel de han, avea două uși. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin ușa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apăsă sfios pe clanță și împinse ușa.

— Cine-i acolo? zise stăpânul.

— Cineva care ar dori să mănânce și să doarmă.

— Bun. Aici puteți mânca și puteți dormi.

Călătorul intră. Toți cei care beau, întoarseră capul.

Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară câțva timp cu privirea, pe când își scotea ranița.

Cârciumarul îi spuse:

— Uite focul. Mâncarea fierbe în ceaun. Vino să te încălzești, prie-

tene.

Se așază lângă vatră. Își întinse la foc picioarele amortite de oboseală. Din ceaun se răspândea un miros plăcut. Pe fața sa, sub șapca pleoștită, nu se putea desluși decât o ușoară licărire de mulțumire, amestecată cu înfățișarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărât, energic și trist. Fizionomia asta era ciudată: părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprâncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de pește, care, înainte de a intra în cârciuma din strada Chaffaut, se dusese să-și lase calul în grajdul Labarre. Întâmplarea făcuse ca în aceeași dimineață să-l întâlnească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergând spre Bras d'Asse și... (am uitat cum îi spune; mi se pare Escoublon). Când se întâlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe șa, dar negustorul îi răspunsese iuțind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negustorul acesta se afla în grupul care se strânsese în jurul lui Jacquin Labarre și le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întâlnirea neplăcută din cursul dimineții. De la locul său făcu un semn pe furiș cârciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară câteva cuvinte în șoaptă. Omul căzu iarăși pe gânduri.

Cârciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mâna pe umărul omului și-i spuse:

— Trebuie să pleci de-aici.

Străinul se întoarse și răspunse cu blândețe:

— A! Știți?

— Da.

— M-au alungat de la hanul celălalt.

— Și te gonim și de-aici.

— Unde vreți să mă duc?

— Într-altă parte.

Omul își luă bâta și traista și plecă. Pe când ieșea, câțiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* și care păreau că-l așteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarse mânios și-i amenință cu bâta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.

Trecu prin fața închisorii. La poartă atârna un lanț de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o fereastră.

— Domnule temnicer, spuse el, scoțându-și respectuos șapca, ați vrea să-mi deschideți și să mă adăpostiți în noaptea asta?

Un glas răspunse:

— Aici e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii arestat și ți se va

deschide.

Ferestruica se închise.

Apucă pe o străduță cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini și zăplazuri zări o căsuță cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse și la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pânză înflorată; într-un colț, un leagăn; câteva scaune de lemn și o pușcă cu două țevi atârnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina fața de masă albă, din pânză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, și castronul cafeniu aburind. La masă ședea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o față veselă și luminoasă, care sălta un copilaș pe genunchi. Lângă el, o femeie foarte tânără alăpta un alt copil. Tatăl râdea, copilul râdea, iar mama zâmbea.

Străinul rămase o clipă pe gânduri în fața acestei priveliști plăcute și mângâietoare. Ce se petrecea în sufletul său? Numai el ar fi putut spune. Se gândea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare și că acolo unde vedea atâta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunând:

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soțul.

Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la ușă și deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țaran, jumătate meseriaș. Purta un șorț mare de piele, care-i ajungea până la umărul stâng, cu poala prinsă în brâu și în care ținea, ca într-un buzunar, tot felul de lucruri: un ciocan, o batis-tă roșie și un corn pentru praful de pușcă. Când își dădea capul pe spate, cămașa-i larg deschisă, cu guler răsfrânt, lăsa să se vadă grumazul vânjos, alb și gol. Avea sprâncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiață și, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă și un colț unde să mă culc în șopro-nul din grădină? Ați vrea? Cu plată!...

— Cine ești dumneata? întrebă stăpânul locuinței.

Omul răspunse:

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc?

— Nu m-aș da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plătește, spuse țăranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han?

— Nu e loc.

— Ei, aș! Nu se poate! Nu-i nici zi de bâlci, nici zi de târg. Ai fost la Labarre?

— Da.

— Și?

Călătorul răspunse încurcat:

— Nu știu... Nu m-a primit.

— Ai fost la cârciuma din strada Chaffaut?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă:

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul țăranului se ivi o umbră de bănuială; îl privi pe noul-venit din creștet până-n tălpi și exclamă cu un fel de înfiorare:

— Nu cumva dumneata ești acela?...

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei pași înapoi, puse lampa pe masă și luă pușca din perete.

Între timp, la cuvintele țăranului: „Nu cumva dumneata ești acela?...” femeia se ridicase, își luase cei doi copii în brațe și fugise repede în spatele bărbatului, privindu-l pe străin cu groază, cu sânul dezgolit, cu ochii înspăimântați, murmurând:

— *Tsomaraude*⁵.

Totul se petrecu în mai puțin decât se poate închipui. După ce-l cercetă câteva clipe pe străin, așa cum te uiți la o năpârcă, stăpânul casei se întoarse spre ușă:

— Pleacă!

— Fie-vă milă! spuse omul. Un pahar cu apă!

— Un glonț de pușcă! spuse țăranul.

Apoi trânti ușa cu putere și omul îl auzi trăgând două zăvoare mari. După o clipă se închise și oblonul de la fereastră și zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu până afară.

Se înnopta din ce în ce. Vântul rece al Alpilor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una din grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărâre un gard de lemn și intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc de ușă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semă-

⁵ Expresie dialectală din Alpii francezi, însemnând: tâlhar.

nând cu barăcile pe care le fac cantonierii la marginea drumurilor. Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Îi era foame și frig. Se resemnase în ce privește foamea, dar avea cel puțin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sunt de obicei ocupate în timpul nopții. Se culcă pe burtă și se strecură înăuntru. Era cald și dădu peste un culcuș de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mișcare, atât era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stânjenea și-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un mârâit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaș se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.

Nimerise în cușca unui câine.

Voinic și curajos, omul puse mâna pe bătă, își făcu din traistă scut și ieși din cușcă cum putu, lărgindu-și încă găurile zdrențelor de pe el. Ieși tot așa și din grădină, mergând de-a-ndăratelea, silit, ca să țină dulăul la distanță, să mânuiască bastonul în felul pe care maeștrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită”. Când izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de gard și se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuș, fără acoperiș, fără adăpost, alungat până și din patul ăsta de paie, până și din cușca păcătoasă de câine, se prăbuși pe o piatră. Se spune că un drumeț care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit oftând: „Nu sunt nici măcar un câine!”

Se ridică îndată și porni iar la drum. Ieși din oraș, sperând să găsească vreun copac sau vreo claie de fân unde să se adăpostească. Merse astfel câțva timp cu capul plecat. Când se crezu departe de orice așezare omenească, ridică ochii și căută în jurul lui. Se afla pe o câmpie; în fața lui se ridica una din acele coline joase, acoperite cu miriști, care după seceriș seamănă cu niște capete tunse.

Zarea era întunecată; nu numai de bezna nopții, dar și din pricina norilor care coborâseră foarte jos, părând că se sprijină chiar pe colină, acoperind tot cerul. Cu toate acestea, cum tocmai răsărea luna, și la zenit mai plutea o rămășiță din lumina asfințitului, norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pământ câteva raze. Pământul era astfel mai luminat decât cerul, sinistru priveriște, iar colina, de-o formă firavă sărăcăcioasă se contura nedeslușită și alburie în zarea mohorâtă. Totul era trist, mărunț, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dâmb și pe câmpie decât un arbore diform, care se încovoia fremătând la câțiva pași de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minții și ale sufletului care te fac sensibil la aspec-

tele misterioase ale lucrurilor. Totuși, cerul, colina, câmpia, copacul aveau în ele ceva atât de trist, încât, după o clipă de încremenire și visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sunt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porțile orașului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri pătrate, care mai târziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură și intră din nou în oraș. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoștea străzile, o luă iar la întâmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecând prin fața catedralei, amenință cu pumnul spre biserică.

În colțul pieței se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întâia dată proclamațiile împăratului și ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba și dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală și nemaiavând nicio nădejde, se culcă pe banca de piatră de la ușa tipografiei.

O bătrână ieșea tocmai atunci din biserică. Văzându-l întins pe bancă, îl întrebă:

— Ce faci aici, prietene?

Răspunse aspru și mânios:

— Precum vedeți, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R.

— Aici, pe bancă? întrebă ea.

— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn; astăzi am una de piatră.

— Ai fost soldat?

— Da, coană-mare. Am fost soldat.

— De ce nu te duci la han?

— Pentru că n-am bani.

— O! spuse doamna de R., n-am la mine decât douăzeci de centime.

— Dați-mi-le și pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă:

— N-o să poți găsi adăpost la han cu atât de puțin. Ai încercat cumva? E cu neputință să-ți petreci așa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ți fie foame și frig. Putea să te primească cineva de milă.

— Am bătut la toate ușile.

— Și?

— Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse brațul omului și-i arătă de cealaltă parte a pieței o căsuță joasă, alături de episcopie.

— Ai bătut la toate ușile? întrebă ea.

— Da.

— Ai bătut și acolo?

— Nu.

— Bate!

II – Prudența dă sfaturi înțelepciunii

În seara aceea, după plimbarea obișnuită prin oraș, episcopul din Digne rămăsese până târziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile*, care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinții bisericii și marii învățați. Cartea lui era împărțită în două: mai întâi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sunt datoriile mari. Ele sunt în număr de patru. Sfântul Matei le arată astfel: datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile față de sine însuși (Matei V, 29, 30), datoriile față de aproape (Matei VII, 12), datoriile față de ființe (Matei VI, 20, 25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate și prescrise în alte părți. Datoriile față de suverani și de supuși, în *Epistola către romani*: față de judecători, soții, mame și tineri, în *Sfântul Petru*: față de soți, părinți, copii și servitori, în *Epistola către efeseni*; față de credincioși în *Epistola către evrei*; față de fecioare în *Epistola către corinteni*. Din toate aceste prescripții, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemâna credincioșilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe niște pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, când doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lângă pat. Puțin după aceea, înțelegând că masa era pusă și că probabil sora sa îl aștepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă și intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiată, cu un cămin, cu o ușă care dădea spre stradă (cum am mai spus) și o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfârșise de pus masa. Tot căutându-și de lucru, vorbea cu domnișoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lângă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amândouă trecute

de şaizeci de ani: doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpândă, puţin mai înaltă decât fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă în 1806, pe care o cumpăraseră pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvânt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o *țărancă*, iar domnişoara Baptistine o *cucoană*. Doamna Magloire purta o scufă albă, ascuţită; la gât avea o cruciuliţă de aur, singurul giuvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mâneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806: talia sus, fustă strâmtă, mâneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. Îşi ascundea părul cărunţ sub o perucă cu cârlionţi zisă *à l'enfant*.

Doamna Magloire părea isteată, ageră şi bună; colţurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decât cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz şi autoritar. Atâta vreme cât monseniorul tăcea, ea îi vorbea cu un amestec de respect şi de libertate; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească – cum am văzut – ea îl asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi că-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinereţe; avea ochi mari, albaştri, bulbucaţi, nasul lung şi coroiat; dar toată înfăţişarea ei, toată fiinţa ei – am spus-o de la început – arătau o bunătate de negrăit. Fusese din totdeauna predestinată blândetii; însă credinţa, mila, speranţa – cele trei virtuţi care încălzesc sufletul – ridicaseră încet-încet această blândete până la sfinţenie. Natura o făcuse oaie; religia o făcuse înger. Sărmană şi sfântă fată! Duioasă amintire dispărută!

Domnişoara Baptistine a povestit de atunci de atâtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încât multe persoane care mai sunt încă în viaţă îşi amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnişoara pe o temă care-i era familiară şi cu care episcopul se obişnuise... Era vorba despre clanţa de la uşa din faţă.

Se pare că, ducându-se să facă târguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în câteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea des-

pre o haimana cu mutră suspectă; se spunea că un vagabond deocheat și-ar fi făcut apariția, că trebuie să se afle pe undeva prin oraș, și că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea târziu acasă, ar putea să aibă e întâlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect și domnul primar nu se aveau bine și căutau să-și pună bețe-n roate unul altuia. Că rămânea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-și facă singuri poliția și să-și organizeze paza, având grijă să-și închidă, să-și zăvorască și să-și baricadeze casele și, mai ales, să-și încuie bine toate ușile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se așeză în fața căminului ca să se încălzească. Se gândea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnișoara Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială:

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire?

— Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întorcându-și scaunul pe jumătate, punându-și mâinile pe genunchi și ridicând spre bătrâna menajeră chipul său prietenos și ușor înveselit, pe care-l lumina focul, adăugă: Ei, s-auzim. Ce este? Ce s-a întâmplat? Ne pândește cumva vreo mare primejdie?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerând întrucâtva, fără să-și dea seama. Se părea că un țigan, un coate-goale, un fel de cerșetor periculos se afla în momentul acela în oraș. Se dusesse să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecând bulevardul Gassendi și dând seara târcoale pe străzi. Un om vrednic de ștreang, cu o mutră îngrozitoare.

— Adevărat? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviințare, o încurajă; i se părea un semn că episcopul începea să fie și el îngrijorat; continuă deci triumfătoare:

— Da, monseniore. E-așa cum vă spun. În noaptea asta o să se întâmple cu siguranță o nenorocire în oraș. Toată lumea vorbește. Mai cu seamă că paza e atât de prost asigurată! (Repetiție necesară.) Să trăiești într-o localitate de munte și să n-ai nici măcar felinare noaptea pe străzi! Ieși în stradă... întuneric beznă... Așa că eu spun, monseniore, și domnișoara e de aceeași părere...

— Eu, întrerupse sora, n-am nicio părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca și cum n-ar fi auzit protestul:

— Suntem de părere că locuința noastră nu-i sigură deloc; că, dacă monseniorul încuviințează, am să-i spun lui Paulin Musebois, lăcătușul, să vină să pună la loc vechile zăvoare; le avem; o treabă de-un minut; și cred, monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta; fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decât o ușă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsând pe clanță; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna: „Intră!”, iar pe de altă parte, în mijlocul nopții, o! Doamne! nici măcar nu mai e nevoie să bați...

În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în ușă.

— Intră! spuse episcopul.

III – Eroismul supunerii pasive

Ușa se deschise.

Se deschise brusc, până la perete, ca și cum ar fi împins-o cineva cu energie și hotărâre.

Un om intră.

Îl cunoaștem pe omul acesta. E drumețul pe care l-am văzut adineuri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas și se opri, lăsând ușa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, băta în mână, o expresie aspră, cutezătoare, obosită și violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră.

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări și rămase înmărmurită.

Domnișoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase și fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcând încet capul spre cămin, privi la fratele ei și atunci fața i se liniști și se însenină din nou.

Episcopul ațintea asupra omului o privire liniștită.

Când voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce dorește, acesta își sprijini amândouă mâinile pe ciomag, își plimbă pe rând privirea de la bătrân la femeii și, fără să aștepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare:

— Iată! Mă numesc Jean Valjean. Sunt ocnaș. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile și sunt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Tolon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, când am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Așa trebuia. M-am

duș la alt han. Mi s-a spus: „Pleacă!”, la fel ca și dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am duș la închisoare; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cușca unui câine. Câinele m-a mușcat și m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că știa și el cine sunt. M-am duș pe câmp să mă culc sub stele. Nu era nicio stea. M-am gândit c-ar putea să plouă și că nu există în cer cineva care să împiedice ploaia și m-am întors în oraș, ca să mi se trântască o ușă în nas. Colo, în piață, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră și mi-a spus: „Bate și-acolo!” Am bătut. Ce-i aici? E un han? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime, pe care i-am câștigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă? Am bani. Sunt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămân?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, mai pune un tacâm.

Omul făcu trei pași și se apropie de lampa care se afla pe masă.

— Stați, spuse el, ca și cum n-ar fi înțeles bine. Nu-i așa. Ați auzit? Sunt ocnăș. Pușcăriaș. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hârtie galbenă pe care o desfăcu: Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeți. Din pricina lui sunt izgonit de peste tot. Vreți să citiți? Și eu știu să citesc. Am învățat la ocnă. E o școală, acolo, pentru cei care vor. Ascultați, iată ce mi s-a pus în livret: „*Jean Valjean, ocnăș eliberat, născut la...*” asta nu vă interesează. „*A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere și patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios...*” Asta e! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreți să mă primiți? Aici e han? Puteți să-mi dați ceva de mâncare și-un loc unde să mă culc? Aveți vreun grajd?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui așternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cât de supuse erau cele două femei.

Doamna Magloire ieși ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarse spre călător:

— Domnule, șezi și te încălzește. Vom cina numaidecât. O să ți se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înțelese bine. Pe fața lui, până atunci întunecată și aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborosească, parcă și-ar fi ieșit din minți:

— Adevărat? Cum? Mă primiți? Nu mă dați afară? Mie, unui ocnăș, îmi spune domnule? Nu mă tutuiți? Mi se spune peste tot: „Marș, câine!” Eram sigur c-o să mă dați afară. De aceea v-am și spus îndată

cine sunt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici! O să mănânc! O să dorm într-un pat! Într-un pat cu saltea și cu cearșafuri, ca toată lumea! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreți într-adevăr să rămân? Sunteți oameni de treabă! De altfel, am bani. Plătesc oricât. Iertați-mă, domnule hangiu, cum vă numiți? Plătesc oricât îmi cereți. Sunteți un om cumsecade. Sunteți hangiu, nu-i așa?

— Sunt preot, spuse episcopul, și locuiesc aici.

— Preot? spuse omul. O, ce preot de ispravă! Atunci, n-o să-mi cereți bani? Sunteți parohul, nu-i așa? Parohul bisericii celei mari? Da, adevărat, prost mai sunt! Nu văzusem tichia pe care o purtați!

Pe când vorbea, pusese traista și bâta într-un colț, apoi își băgă biiletul de identitate la loc în buzunar și se așază. Domnișoara Baptistine îl privea cu blândețe. El continuă:

— Sunteți omenos, domnule preot. Nu știți să disprețuiți. Ce minunat lucru este un preot bun! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc?

— Nu, spuse episcopul. Ține-ți banii! Cât spuneai că ai? Parcă o sută nouă franci.

— Și șaptezeci și cinci de centime, adăugă omul.

— O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime. Și cât timp ți-a trebuit ca să aduni suma asta?

— Nouăsprezece ani.

Episcopul oftă adânc.

— Nouăsprezece ani!

Omul urmă:

— Am toți banii. În patru zile n-am cheltuit decât un franc și douăzeci și cinci de centime, pe care i-am câștigat ajutând la descărcarea unor căruțe la Grasse. Întrucât sunteți abate, am să vă spun: aveam un duhovnic și la închisoare. Pe urmă într-o zi am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Știți, vă cer iertare, nu mă prea pricep; pentru mine lucrurile astea sunt atât de străine! Înțelegeți dumneata – noiăștia! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar; avea pe cap ceva ascuțit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram așezați în rânduri. Pe trei laturi. În fața noastră – tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a vorbit, dar era prea departe; nu-l auzeam. Iată ce înseamnă un episcop.

Pe când vorbea, episcopul se duse să închidă ușa, care rămăsese deschisă la perete.

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune tacâmul cât mai

aproape de foc. Și întorcându-se spre oaspetele său: Vântul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ți fie frig, domnule, nu-i așa?

De câte ori rostea cuvântul „domnule”, cu glasul lui atât de blând și de mângâietor, chipul omului se lumina. „Domnule” spus unui ocaș e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe *Meduza*⁶. Decăderea e însetată de prețuire.

— Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înțelese și se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeșnice de argint, pe care le aprinse și le așeză pe masă.

— Domnule paroh, spuse omul, sunteți prea bun. Nu mă disprețuiți. Mă primiți în casa dumneavoastră. Aprindeți lumânările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuși, de unde vin și că sunt un păcătos.

Episcopul, așezat lângă el, îi atinse ușor mâna:

— Puteai nici să nu-mi spui cine ești. Asta nu e casa mea; e casa Domnului. Ușa asta nu-l întreabă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi; ți-e foame și sete; fii binevenit. Și nu-mi mulțumi; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care ești în trecere, ești mai acasă decât mine. Tot ce e aici, e al dumitale. Ce nevoie am să-ți știu numele? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l știam.

Omul se uită mirat:

— Adevărat? Știți cum mă cheamă?

— Da, răspunse episcopul, te numești fratele meu.

— O! Domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame când am intrat aici; dar dumneavoastră sunteți atât de bun, încât nu mai știu ce am; mi-a trecut.

Episcopul îl privi și îi spuse:

— Ai suferit mult?

— Vai! Haina roșie, ghiuleaua la picior, o scândură pentru dormit, zăpușeala, frigul, munca, ocașii, loviturile de bătă! Lanțuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanțuri. Căinii, da, căinii, o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani! Am patruzeci și șase. Și-acum, biletul de identitate galben. Asta e!

— Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeții. Ascultă: Va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos

⁶ Aluzie la un naufragiu din 1816. Supraviețuitori au fost salvați abia după douăsprezece zile, aproape morți de foame și sete.

pocăit, decât pentru hlamida albă a o sută de drepti. Dacă ieși din locul acela de suferință cu gând de ură și de mânie față de oameni, ești vrednic de milă; dacă ieși de-acolo cu gând de bunătate, de blândețe și de pace, prețuiești mai mult decât oricare dintre noi.

Între timp, doamna Magloire, adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pâine și sare, puțină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brânză proaspătă și o pâine mare de secară. La cina obișnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Fața episcopului luă deodată acea înfățișare de voioșie caracteristică firilor ospitaliere.

— La masă! spuse el cu vioiciune.

Așa cum făcea ori de câte ori avea un străin la masă, îl așeză pe om la dreapta sa. Domnișoara Baptistine, cât se poate de liniștită și de naturală, luă loc la stânga.

Episcopul rosti binecuvântarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei. Omul începu să mănânce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse:

— Mi se pare că mai lipsește ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decât cele trei tacâmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci când episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele șase tacâmuri de argint. Această nevinovată aparență de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniștită și cumpătată, care ridica sărăcia până la demnitate.

Doamna Magloire înțelese observația, ieși fără să spună o vorbă și, într-o clipă, cele trei tacâmuri cerute de episcop străluceau pe fața de masă, așezate simetric în fața fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV – Amănunte asupra stânelor din Pontarlier

Și-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povestește, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaș și episcop:

...Omul acesta nu dădea nicio atenție nimănui. Înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuși, după supă, spuse:

— Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sunt cu mult prea bune pentru mine; dar, trebuie s-o spun: căruțașii care n-au vrut

să mă lase să mănânc cu ei se ospătează mai bine decât dumneavoastră.

Între noi fie vorba, observația m-a izbit întrucâtva. Fratele meu a răspuns:

— Ei sunt mai obosiți decât mine.

— Nu, spuse omul. Au bani mai mulți. Sunteți sărac. Văd eu. Poate că nici nu sunteți paroh. Sunteți măcar paroh? A! Dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiți paroh.

— Bunul Dumnezeu e mai mult decât drept, a spus fratele meu.

După o clipă a adăugat:

— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier?

— Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că așa a spus omul. Apoi a continuat:

— Măine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătorești. Noaptea e frig, ziua – zăpușeală.

— Te duci într-un ținut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată pe vremea revoluției. Eu m-am refugiat la început în Franche-Cômte, și am trăit câțva timp acolo, din munca brațelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decât să alegi. Sunt fabrici de hârtie, tăbăcării, distilării, fabrici de ulei, de ceasornice, oțelării, fabrici de alamă, pe puțin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon, la Audincourt și la Beure...

Cred că nu mă înșel și că acestea sunt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit și mi s-a adresat mie:

— Dragă soră, n-avem noi niște rude prin părțile acelea?

I-am răspuns:

— Avem, printre alții, pe domnul de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier, sub vechiul regim.

— Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decât brațele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală și încântătoare; dragă soră, aceea a preparării brânzeturilor.

Și fratele meu, tot îndemnându-l pe om să mănânce i-a explicat pe larg ce sunt stânele din Pontarlier. Ele sunt de două feluri: „fermele mari”, care sunt ale chiaburilor și unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc șapte-opt mii de roți de caș pe vară; și stânele sau „brânzăriile în tovărășie”, care sunt ale săracilor; țărani de pe dealuri își cresc vacile împreună și își împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brânzar, căruia îi spun baci; acesta primește laptele de la țărani asociați, de trei ori pe zi, însemnând cantitățile pe un răboj

lung. Lucrul la stână începe pe la sfârșitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie baciai duc vacile la munte.

Omul se învioră mâncând. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunând că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioșia firească pe care i-o cunoașteți, îmbinându-și spusele cu fel de fel de gingășii pentru mine. A stăruit mult asupra bunei-stări a unui baci, ca și cum ar fi vrut ca omul să înțeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul și categoric, că în felul acesta și-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei, bine, fratele meu, cât a ținut cina și-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele câteva cuvinte, despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înțeleagă cine era fratele meu. Era totuși un prilej nimerit să-i țină o mică predică și să se arate ca episcop în fața ocnașului, spre a-l face să țină minte această întâlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, avându-l pe acest nefericit la îndemână, să-i dea, odată cu hrana trupească, și hrană sufletească, făcându-i muștrări îmbinate cu morală și cu sfaturi, sau compătimindu-l și îndemnându-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e și nici care-i povestea vieții lui. Căci în povestea asta era cuprinsă și vina lui, iar fratele meu părea că se ferește de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. De aceea, pe când vorbea despre muntenii din Pontarlier – care „fac o muncă plăcută aproape de cer și care, adăugă el, sunt fericiți, pentru că sunt nevinovați” – fratele meu se opri brusc, temându-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gândindu-mă bine, cred că am înțeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El își închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferința sa; că era mai bine să-i abată gândurile într-altă parte și să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu înseamnă asta, într-adevăr, a înțelege cum se cuvine mila? Nu găsiți, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicatețe de a se abține de la predică, morală și aluzie și că cel mai vădit semn de milă față de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi deloc? Mi s-a părut că acesta a fost și gândul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine; a fost, de la început până la sfârșit, la fel ca întotdeauna și a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleași purtări și cu aceeași față pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gédéon Le Prévost, sau cu domnul paroh.

Spre sfârșitul mesei, pe când mâncam smochinele, a bătut cineva la ușă. Era mătușa Gerbaud cu copilul în brațe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte și a împrumutat de la mine șaptezeci și cinci de cen-time pe care le-a dat mătușii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenție celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătușii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin și i-a spus:

— E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede fața de masă. Am înțeles că tre-buie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce și ne-am ur-cat amândouă la noi. Am trimis-o totuși îndată după aceea pe doamna Magloire să aștearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădu-rea Neagră, blană care se afla în camera mea. Noptile sunt foarte reci și blana ține cald. Păcat că e veche și că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea când era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca și cuțitașul cu mâner de fildeș de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecât, am îngenuncheat și ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufe, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V – Liniște

După ce spusese „noapte bună” surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeșnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său și-i spuse:

— Domnule, te conduc în camera dumatăle.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuința era împăr-țită în așa fel încât, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieși de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a epis-copului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai puneă argintăria în dulăpiorul de la căpătâiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb și curat. Omul puse sfeșnicul pe o măsuță.

— Noapte bună, spuse episcopul. Măine dimineată, înainte de ple-care, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

— Mulțumesc, domnule abate! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea pașnice și, deodată, fără nicio legătură, avu o mișcare ciudată, care le-ar fi înghețat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de față. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o amenințare? Se supunea doar unei porniri instinctive și ascunse chiar față de el însuși? Se întoarse repede spre bătrân, își încrucișă brațele pe piept și, tintuindu-și gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răgușit:

— Ia te uită! Mă adăpostiți la dumneavoastră, chiar lângă dumneavoastră! Se opri apoi și adăugă cu un rânjel în care era ceva monstruos: V-ați gândit bine? De unde știți că n-am ucis?

Episcopul ridică ochii spre tavan și răspunse:

— Asta-l privește pe Dumnezeu.

Apoi, serios, mișcându-și buzele ca și cum s-ar fi rugat sau și-ar fi vorbit sieși ridică cele două degete de la mâna dreaptă și-l binecuvântă pe străin, care nu plecă fruntea; după aceea fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.

Când alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte și dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecând pe lângă perdea, episcopul îngenunche și rosti o scurtă rugăciune.

Puțin după aceea, se afla în grădină, mergând, visând, contemplând, cu sufletul și cu gândul îndreptate spre toate acele lucruri mari și tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămân deschiși.

Cât despre străin, era într-adevăr atât de obosit, încât nici nu s-a putut bucura de cearșafurile albe și curate. A suflat în lumânare cu nara, așa cum fac ocnașii, s-a trântit îmbrăcat în pat, și a adormit numaidecât.

Când episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopții.

Peste câteva minute, toată lumea din căsuță dormea.

VI – Jean Valjean

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.

Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de țărani din Brie. În copilărie nu învățase carte. Când ajunse flăcău, era curățător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu; tatăl, Jean Valjean, sau Vlajean, probabil o poreclă care venea de la „Voilà

*Jean*⁷.

Jean Valjean era o fire gânditoare, fără să fie trist, așa cum sunt naturile iubitoare. Într-un cuvânt, era destul de adormit și de șters, sau cel puțin așa părea acest Jean Valjean. Își pierduse amândoi părinții la o vârstă fragedă.

Maică-sa murise în urma unei febre puerperale⁸ prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curățător de pomi ca și el, murise căzând dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decât o soră, mai mare, văduvă cu șapte copii, băieți și fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean și, atâta vreme cât îi trăise bărbatul, își găzduise și hrănise fratele. Soțul ei muri. Cel mai mare dintre cei șapte copii avea opt ani, cel mai mic – un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci și cinci, îl înlocuise pe părinte și, la rândul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos. Tinerețea lui se irosea astfel într-o muncă grea și prost plătită. Nu s-a știut niciodată să fi avut vreo „drăguță” prin partea locului. Nu avusese vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit și-și sorbea supa fără să scoată un cuvânt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii; el, mâncând mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliței, locuia o fermieră numită Marie-Claude; copiii Valjean, mai totdeauna flămânzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgându-și cana de la gură, și cu atâta zor, încât fetițele și-l vărsau pe șortulețe și pe piept. Dacă mama lor ar fi știut de această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovați. Jean Valjean, răstit și morocănos, plătea fără știrea mamei cana cu lapte Mariei-Claude, și copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curățatului pomilor câștiga un franc și douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriș, ca lucrător, ca paznic de bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea și ea, dar ce putea face cu șapte copii mici? Un mănunchi de făpturi amărâte, pe care mize-

⁷ Iată-l pe Jean (fr.)

⁸ Boală infecțioasă care poate a se declara la lăuze când nu s-au respectat, în timpul nașterii, prescripțiile igienei.

ria îl cuprindea și-l încleșta treptat. Veni o iarnă aspră.

Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pâine. Cu totul fără pâine. Șapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piața bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, când auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braț strecurându-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele și în sticlă. Mâna înșfăcă o pâine și o trase. Isabeau ieși iute: hoțul fugea cât îl țineau picioarele; Isabeau alergă după el și-l prinse. Hoțul azvârlise pâinea, dar brațul îi era încă însângerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în fața tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracție, săvârșit în timpul nopții, într-o casă locuită”. Avea o pușcă de care știa să se folosească mai bine decât orice țințaș din lume; era și nițel braconier; îndeletnicire compromițătoare. Braconierul, ca și contrabandistul, se înrudește de aproape cu tâlharul. În treacăt fie zis, există totuși o prăpastie între cei dintâi și odiosul asasin al orașelor. Braconierul trăiește în pădure; contrabandistul – în munți sau pe mare. Orașele îi fac pe oameni feroși pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-înșii asprimea, dar de multe ori fără să distrugă latura omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sunt în civilizația noastră ceasuri groaznice; clipele când pronunțarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela când societatea se îndepărtează și săvârșește părăsirea definitivă a unei făpturi gânditoare! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, câștigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul Directoriului către cei cinci sute, din 2 Floreal⁹, anul IV, îl numește Buona-Parté; în aceeași zi, un mare convoi a fost pus în lanțuri la Bicêtre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, își mai amintește foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rând, în colțul de miazănoapte al curții. Ședea pe jos, ca toți ceilalți. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vâlmășagul gândurilor sale de

⁹ Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

biet om neștiutor, deslușea ceva ce era mult prea mult. Pe când i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanțului la ceafă, el plângea, lacrimile îl înăbușeau, îl împiedicau să vorbească, și izbutea numai să spună din când în când: „Am fost curățător de pomi la Faverolles”. Apoi, plângând mereu, ridica mâna dreaptă și o cobora treptat de șapte ori, ca și cum ar fi atins pe rând șapte capete din ce în ce mai mici, și din acest gest ghiceai că săvârșise fapta lui pentru ca să îmbrace și să hrănească șapte copilași.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci și șapte de zile, într-o căruță, cu lanțul la gât. La Toulon fu îmbrăcat în haina roșie de ocnaș. Tot ce fusese viața lui de altădată se șterse; până și numele; nu mai era nici măcar Jean Valjean; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui? Ce s-o fi ales din cei șapte copii? Cui îi mai pasă de toate astea? Ce se mai alege din frunzișul unui copac tânăr tăiat la rădăcină?

Veșnica poveste.

Aceste sărmame ființe, fapte ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întâmplării – cine știe? – au luat-o care încotro, înfundându-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămași singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atâția nefericiți în mersul mohorât al omenirii. Plecaseră de prin părțile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase; piața de hotar a fostului lor ogor îi uitase; după câțiva ani de ocna, Jean Valjean i-a uitat și el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atâta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cât a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfârșitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai știu pe ce cale ajunseseră până la el acele vești. Cineva, care-i cunoștea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduță săracă lângă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decât un copil, un băiețuș, cel mai mic. Unde se aflau ceilalți șase? Poate că nici ea nu știa. Se ducea în fiecare dimineată la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era fălțuitoare și legătoreasă. Trebuia să fie acolo la șase dimineată, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o școală, unde-și ducea băiatul, care avea șapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora șase, iar școala nu se deschidea decât la șapte, copilul trebuia să aștepte un ceas prin curte, până se deschidea școala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecând dimineată, îl vedeau pe bietul copilaș șezând pe pavaj, pi-

când de somn și adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lângă coșulețul lui. Când ploua, portăresei i se făcea milă de el; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decât un pat de scânduri, o vârtelniță și două scaune de lemn, și micuțul dormea acolo, într-un colț, strângându-se lângă motan ca să se încălzească. La ora șapte școala se deschidea și copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua când i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neașteptate spre destinul acestor ființe dragi; pe urmă se făcu din nou întuneric; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Niciun semn de la dâșii n-a mai răzbit până la el; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întâlnit niciodată și nici în cuprinsul acestei dureroase povești nu se va mai pomeni de dâșii.

Pe la sfârșitul celui de-al patrulea an veni rândul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe câmp; dacă înseamnă a fi liber să fii hărțuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ți sară inima la cel mai mic zgomot, să-ți fie frică de orice, de coșul care fumegă, de omul care trece, de câinele care latră, de calul care aleargă, de cea-sornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopții, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiș, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică cu totul, la opt ani. În al șaselea an, îi veni iarăși rândul să evadeze; încercă, dar nu reuși să fugă. Lipsi de la apel. Se dădu alarma printr-o lovitură de tun; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcție; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare și rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanț dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rândul și evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alți trei ani pentru această nouă încercare. Șaisprezece ani. În sfârșit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1796, pentru că spărsese un ochi de geam și luase o pâine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale și a nimicirii omului prin dispozițiunile legii, autorul cărții de față întâlnește furtul unei pâini ca punct de plecare în

dezastrul unui destin. Claude Gueux¹⁰ a furat o pâine, Jean Valjean a furat o pâine. O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinând și tremurând; a ieșit de acolo nepăsător. Intrase deznădăduit; a ieșit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet?

VII – În adâncul deznădejdiei

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în față aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieste.

Așa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărau. În el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-și are și ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minții lui. Sub lovituri de bâta, în lanțuri, în celulă, trudit, sub soarele dogorător al ocnei, pe patul de scânduri al ocnașilor, s-a recules și a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întâi cu el însuși.

Recunoștea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Își mărturisii că a săvârșit o faptă rea și de ocară; că poate i s-ar fi dat pâinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aștepte s-o capete din milă sau muncind; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns: „Poți să aștepți când ți-e foame?”; în primul rând, pentru că se întâmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rând, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încât poate suferi îndelung și mult, moralicește și fizicește, fără să moară; că trebuie deci să aibă răbdare; că, astfel, ar fi fost mai bine și pentru bieții copii; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărât și un neputincios ca el să înșface de guler întreaga societate și să-și închipuie că scapă de mizerie furând; că, în orice caz, era o greșeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloșie; în sfârșit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă: era el oare singurul vinovat în întâmplarea care i-a fost fatală? Înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mânca? Și-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea

¹⁰ Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pâine. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiță a poveștii lui Jean Valjean.

nedreaptă și prea grea? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decât a fost vinovatul în săvârșirea faptei? Nu erau prea multe greutăți într-un talger al balanței, acolo unde se află ispășirea? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungând prin aceasta la o răsturnare de situații, vina delicventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcând din vinovat victimă, din datornic creditor și punând definitiv dreptul de partea celui ce-l violase? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfârșea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societății față de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptățită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă și un exces: lipsa de lucru și excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel, tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiți la împărțirea bunurilor și, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire?

Punându-și aceste întrebări, el judecă societatea și-o osândi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui și-și spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Își mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuisese el și paguba ce i se pricinuisese lui; și trase concluzia că osânda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranță o nedreptate.

Mânia poate fi smintită și absurdă; te poți supăra pe nedrept, dar nu te revolți decât atunci când de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simțea revoltat.

Și, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decât rău. Niciodată nu-i văzuse decât fața aceea încruntată, pe care ea o numește justiție și pe care o arată celor pe care-i lovește. Oamenii nu se apropiaseră de el decât ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de când trăia mama și sora lui, nu mai întâlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferință în suferință, ajunsese puțin câte puțin la convingerea că viața e o luptă și că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decât ura. În ocnă se hotărî să și-o ascundă și s-o ia cu dânsul la plecare.

Era la Toulon o școală pentru ocnași, ținută de niște călugări

ignorantini¹¹, unde li se predau noțiunile strict necesare numai acelor nenorociți care voiau să învețe. Vru și el. Merse la școală la patruzeci de ani și învăță să citească, să scrie și să socotească. Își dădea seama că, întărindu-și mintea, își întărește ura. În anumite cazuri, învățătura și lumina pot sluji drept pârghie răului.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot răul, judeca providența care-a făcut societatea.

O condamna și pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin și de sclavie, sufletul lui se înalță și se prăbuși totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun când a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea și a simțit că începe să fie om rău; a condamnat providența și și-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu puțință ca natura omenească să se schimbe cu desăvârșire? Omul, pe care Dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău? Sub apăsarea unei nenorociri complexe, inima se poate deforma, se poate sluți și schilodi fără leac, întocmai ca o spinare care se încovoie pe sub o boltă prea joasă? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu exista mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scânteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, inflăcări, făcându-l să strălucească cu măreție și pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot?

Întrebări grave și încâlcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să șovăie: *nu*, dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, șezând cu mâinile încrucișate pe brațul unui scripete, cu capătul lanțului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l târască – pe ocnașul acesta posac, serios, tăcut și îngândurat – pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu mânie, pe acest dezmoștenit al civilizației care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială – de ce să n-o spunem? – observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar fi plâns poate pe cel ce suferea

¹¹ Nume dat în derâdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dieu, care se ocupă de învățământ.

din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i ușureze suferința; și-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet; și, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi șters din această existență cuvântul „speranță”, pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuși pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atât de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc? Jean Valjean își dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar își dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor? Omul acesta aspru și incult era el oare conștient de înlănțuirea de idei, prin care se ridicase și coborâse, treaptă cu treaptă, până la aspectele jalnice care alcătuiau în atâția ani orizontul lăuntric al spiritului său? Își dădea oare seama de tot ce se petrecuse și de tot ce se frământa într-însul?

Nu ne încumetăm a o spune: și nici n-o credem. Jean Valjean era prea neștiutor pentru ca, după atâtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-și mai dădea prea bine seama ce simțea. Jean Valjean se afla în întuneric; suferea în întuneric; ura în întuneric; s-ar fi putut spune că ura tot ce avea în fața lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bâjbâind ca un orb și ca un visător. Numai din când în când simțea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mânie, de-un spor de suferință, de-o palidă și scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătându-i pretutindeni, în jurul său, înainte și în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăstiile hidoase și perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric și nu mai știa ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puțin câte puțin pe om printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic, uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate și îndărătnice, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrăurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atât de zadarnice pe cât de nebunești, ori de câte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gândească o clipă la urmări sau la experiențele făcute. Evada furios, ca lupul care găsește cușca deschisă. Instinctul îi spunea: fugi! Rațiunea i-ar fi spus: rămâi pe loc! Dar în fața unei ispite atât de puternice, rațiunea amuțea, rămânea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau

darul decât să-l îngrozească și mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toți ceilalți tovarăși de ocnă. La munci grele, când trebuia întinsă o pară sau învărtit un scripete, Jean Valjean trăgea cât patru. Ridica și ducea uneori în spinare greutatea enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit *cric*, căruia pe vremuri i se spunea *orgoliu*, de unde, în treacăt fie zis, și-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarășii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe când se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide¹² ale lui Puget¹³, care susțineau balconul, s-a desprins și era gata să se prăbușească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul până la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era și mai mare decât puterea. Unii ocnași, visând mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată știință din contopirea forței cu îndemânarea: știința mușchilor, pe care prizonierii aceștia, veșnici pizmuitori ai muștelor și ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobație misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieșitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordându-și spatele și mușchii picioarelor, cu coatele și călcăiele înfipite în zgrunțurii pietrei, se cățara ca prin minune de la un colț de zid până la etajul al treilea. Uneori se urca așa până pe acoperișul temniței.

Vorbea puțin. Nu râdea. Numai vreo emoție neobișnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru răs de ocnaș, ce pare ecoul unui răs de diavol.

Când te uital la el, ți se părea că privește neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzațiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite și ale unei inteligente copleșite, simțea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă și palidă în care se târa, ori de câte ori întorcea capul și încerca să-și înalțe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formându-se, suprapunându-se și înălțându-se până departe deasupra lui, cu povârnișuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăți, oameni și fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulțime îl înspăimânta și care nu era altceva decât uimitoarea piramidă pe care o numim civilizație. Ici și colo,

¹² Coloană având forma unui corp omenesc.

¹³ Sculptor francez (1622–1694).

în acest amestec colcăitor și diform, deslușea, când aproape de el, când departe, la înălțimi unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bâta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat și strălucitor. I se părea că aceste măreții îndepărtate, în loc să împrăstie noaptea, o făceau mai funebre și mai întunecoasă. Legi, prejudecăți, fapte, oameni, lucruri, toate se frământau deasupra lui, în ritmul complicat și misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizației; pluteau deasupra lui și-l striveau cu nu știu ce cruzime liniștită și cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbușite în cel mai adânc fund al nenorocului, oameni nefericiți, pierduți dincolo de marginea înțelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certați cu legea simt apăsându-le pe creștet întreaga povară a acestei societăți omenești, atât de temută pentru cei din afară, atât de înfricoșătoare pentru cei de dedesubt.

În situația aceasta Jean Valjean se gândea. Și care putea să fie natura gândirii sale?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gândească, s-ar gândi fără îndoială la ceea ce se gândea Jean Valjean.

Toate aceste frământări, realități pline de năluci, fantasmagorii pline de realități, sfârșiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaș. Cădea pe gânduri. Mintea lui în același timp mai coaptă și mai tulburată decât înainte, se revolta. Tot ce i se întâmplase i se părea absurd; tot ce-l înconjura i se părea cu neputință. Își spunea: e un vis. Se uita la gardianul care sta la câțiva pași de el; gardianul i se părea o nălucă; deodată, năluca îl lovea cu bâta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer strălucitor, nici dimineți înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumând din tot ceea ce am arătat, ceea ce se poate rezuma și exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaș din Toulon, devenise – mulțumită felului cum îl transformase pușcăria – în stare să facă două feluri de fapte rele; mai întâi, o impulsivă buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferința îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frământată în conștiință și pusă la cale de ideile greșite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Pre-

meditațiile acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge; rațiune, voință, încăpățănare. Era împins de revolta lui obișnuită, de amărăciunea sufletului, de sentimentul adânc al nedreptăților suferite, de reacțiunea chiar împotriva celor buni, nevinovați și drepti, dacă există și de aceștia. Punctul de plecare, ca și ținta finală a gândurilor lui era ura împotriva legilor omenesti; o ură care dacă nu este oprită în desfășurarea ei de vreo întâmplare providențială, devine la un moment dat ură împotriva societății, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creațiunii, și ia forma unei dorințe nelămurite, continui și brutale de-a face rău oricui, oricărei viețuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept un om *foarte primejdios*.

An cu an, sufletul acesta se uscase tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Când ieși din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de când nu mai vărsase nicio lacrimă.

VIII – Talazul și umbra

Un om în voia valurilor!

Ei și! Corabia nu se oprește. Vântul bate, corabia întunecată e silită să-și urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul piere, se ivește iar, se cufundă și se ridică la suprafață, strigă, întinde brațele, nu-l aude nimeni; zguduită de furtună, corabia se trudește să-și taie drum. Marinarii și călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă; bietul lui cap nu e decât un punct printre valurile uriașe.

Omul strigă cu disperare în adâncuri. Pânza trece ca o nălucă. O privește, o privește cu deznădejde. Ea se depărtează, pălește, descrește. Adineauri era și el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung și-n lat pe punte împreună cu ceilalți, avea partea lui de aer și de soare, trăia. Acum ce s-a întâmplat? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge și se năruie sub picioarele lui. Valurile sfâșiate și sfârtecate de vânt îl înconjoară cu vrăjmașie, talazurile din adâncuri îl sorb, toate zdrențele apelor îi învăluie capul, un norod de valuri îl împroașcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate; de câte ori se afundă întrezărește prăpăstii pline de întuneric; vegetații înfricoșătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele; simte că el însuși se preface în prăpastie, e

una cu spuma, valurile și-l aruncă unul altuia, înghite amărăciune, oceanul laș se încăpățânează să-l înece, nesfârșitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se țină deasupra, se trudește, înoată. El, această biată putere aproape sfârșită, luptă împotriva nesfârșitului.

Unde e corabia? Acolo. Abia se zărește în întunericul palid al orizontului.

Vânturile bat, spuma valurilor îl copleșește. Ridică ochii și nu vede decât plumburiul norilor. Simte, dându-și sufletul, uriașa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobișnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume și din nu știu ce spații înfricoșătoare.

Printre nori sunt păsări, așa cum pe deasupra restriștilor omenști sunt îngeri, dar cu ce pot să-i ajute? Zboară, cântă, plutesc și el horcăie.

Se simte înmormântat între două infinituri deodată: oceanul și cerul; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sunt ceasuri întregi de când înoată, e la capătul puterilor; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zărește; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înțepenește, se răsuțește, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului; cheamă.

Nu mai sunt oameni. Unde e Dumnezeu?

Cheamă. „Ajutor! Ajutor!” Cheamă într-una.

În zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stânca, toate sunt surde. Cerșește ajutorul furtunii; furtuna nepăsătoare nu se supune decât nesfârșitului.

Împrejurul lui, bezna, ceața, singurătatea, învălmășeala furtunoasă și inconstiență, încrețirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza și oboseala. Sub el, prăbușirea. Niciun punct de reazim. Se gândește la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfârșit. Frigul nefiresc îl înțepenește. Măinile i se închircesc, se închid și strâng în ele hăul. Vânturi, nori, vârtejuri, curenți, stele zadarnice! Ce-i de făcut? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut și iată-l că alunecă pentru totdeauna în adâncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societății omenști! Risipă de suflete și de oameni de-a lungul drumului! Ocean în care cade tot ce leapădă legea!

Dispariție înfiorătoare a sprijinului! O, moarte morală!

Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa își azvârle osândiții. Marea e mizeria nesfârșită.

Sufletul lăsat în voia valurilor, în această prăpastie, poate să ajungă un stârv. Cine are să-l învie din morți?

IX – Noi nemulțumiri

Când lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, când auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate: „Ești liber!” clipa fu neverosimilă și nemaipomenită; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neașteptate. Dar raza aceasta păli numaidecât. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viață nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Și, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Își făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cât stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută șaptezeci și unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor și a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci și patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite rețineri locale, la o sută nouă franci și cincisprezece centime, care i se numără la ieșire.

Nu pricepuse nimic și se socotea nedreptățit. Să spunem cuvântului pe nume: furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în fața ușii unei distilerii de flori de portocal câțiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deștept, voinic și dibaci; își dădea osteneala, stăpânul părea mulțumit. Pe când lucra, trecu un jandarm, care îl observă și-i ceru hârtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi își reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebaser pe unul dintre lucrători cât câștiga pe zi făcând treaba asta; i se răspunse: „Un franc și cincizeci”. Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfățișă înaintea stăpânului distileriei și-l rugă să-i plătească. Stăpânul, fără să scoată o vorbă, îi înmână un franc și douăzeci și cinci de centime. Își ceru dreptul lui. I se răspunse: „Pentru tine e destul și atât”. Stăruî. Stăpânul îl privi țintă în ochi și-i spuse „Ia vezi să nu te pomenești la răcoare”

Se socoti din nou furat.

Societatea, statul, micșorându-i drepturile cuvenite, îl jefuiseră cu

toptanul. Venea rândul semenului său, care-l fura cu amănuntul.

Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osândă.

Iată ce i se întâmplase la Grasse. Se știe în ce fel fusese primit la Digne.

X – Omul care s-a trezit

Așadar, pe când orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.

Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curând douăzeci de ani de când nu mai dormise într-un pat, și, cu toate că nu se dezbrăcase senzația asta era prea nouă și-i tulbura somnul. Dormise mai bine de patru ceasuri. Osteneala îi trecuse. Era obișnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei. Deschise ochii și se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Când o mulțime de senzații felurite îi-au tulburat ziua, când mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poți adormi și a doua oară. Somnul vine mai ușor, dar se întoarce mai greu. E ceea ce i se întâmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă și căzu pe gânduri.

Se găsea într-unul din acele momente în care mintea ți-e plină de gânduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încâlcit. Amintirile vechi și cele din ajun pluteau amestecate și se încrucișau anapoda, pierzându-și formele crescând peste măsură, apoi pierind dintr-odată, ca într-o apă nămolosă și frământată. Îi treceau prin cap multe gânduri, dar unul dintre ele se întorcea neconținut, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gând: văzuse cele șase tacâmuri de argint și lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele șase tacâmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la câțiva pași... În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrâna servitoare le pusese într-un dulăpior de la căpătâiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puțin două sute de franci. De două ori cât câștigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi câștigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administrația. Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse brațul și pipăi desaga pe care și-o azvârlise într-un colț al alcovului în care se afla patul, își lunecă picioarele

peste marginea patului, le puse pe dușumea și se pomeni, aproape fără să-și dea seama, șezând pe marginea patului.

Rămase câțva timp visând în poziția asta, oarecum sinistru pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se plecă deodată, își scoase ghetele și le puse ușor pe rogojina de lângă pat, apoi își reluă poziția de visare și rămase din nou nemișcat. În mijlocul acestor frământări groaznice, gândurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieșeau, intrau din nou, le simțea ca pe o greutate: și apoi se gândea, fără să știe pentru ce, cu acea încăpățănare mecanică a visării, la un ocnaș, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă și ai cărui pantaloni nu se țineau decât într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrățele al acestei bretele îi venea mereu în minte. Stătea în poziția asta și ar fi rămas așa cine știe cât, până-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată – un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune: „haide!” Se ridică în picioare, mai șovăi o clipă și ascultă: în casă totul era tăcut; porni atunci de-a dreptul, cu pași mărunți, spre fereastră pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniți de vânt. Din pricina asta, afară era rând pe rând umbră și lumină, eclipse și limpezimi, și înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg, destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemta cu lumina vântată, strecurată prin ferestruica unei pivnițe, prin fața căreia se scurge trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenție. N-avea gratii, dădea în grădină și nu era închisă, după moda locului, decât cu un cârlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece și viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decât privește. Grădina era împrejmuată cu un zid alb, destul de scund, ușor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vârfurile copacilor la distanțe egale unul de celălalt, semn că zidul despărțea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mișcare de om care știe ce vrea; merse spre firidă, își luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, își vârî ghetele într-unul din buzunare, luă sacul pe umeri, își puse șapca trăgându-și cozorocul pe ochi, își căută dibuind bățul, se duse și-l propti într-un colț al ferestrei, apoi se întoarse, lângă pat și apucă cu hotărâre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuțit la unul din capete, ca un vârf de sulită. Ar fi fost greu să deosebești prin întuneric în ce

scop i se dăduse bucății de fier forma aceasta. Să fi fost o pârghie? Sau poate o măciucă?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decât un sfeșnic de miner. Ocnașii erau folosiți uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau orașul Toulon, și aveau adesea la îndemână scule de miner. Sfeșnicele minerilor sunt făcute din fier masiv și sfârșite la capătul de jos printr-un vârf, cu ajutorul căruia se înfig în stâncă.

Luă sfeșnicul în mână dreaptă și, ținându-și răsuflarea, înăbușindu-și pasul, se îndreptă spre ușa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se știe. Ajuns la ușă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI – Ceea ce face

Jean Valjean ascultă. Niciun zgomot.

Împinse ușa.

O împinse cu vârful degetului, ușor, cu grija neliniștită a unei pisici care vrea să se furișeze. Ușa se deschise sub apăsare, se mișcă ușor și pe tăcute, lărgind puțin deschizătura.

Așteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Ușa se deschidea fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de ușă era o măsută care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Își făcu curaj și împinse ușa pentru a treia oară, mai cu hotărâre decât în primele două rânduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un țipăt răgușit și prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător și înfricoșat, de parcă ar fi fost trâmbița judecății de apoi.

În spaima mărită până la fantastic a primei clipe își închipui aproape că balamaua aceasta se însufletise, prinzând dintr-odată viață teribilă, și că lătra ca un câine, ca să dea de știre tuturor și să-i trezească pe cei adormiți.

Se oprî înfiorat, zăpăcit și se lăsă de pe vârfurile picioarelor pe călcăie. Își auzea arterele bătându-i în tâmpile ca două ciocane de turnătorie și i se părea că răsuflarea îi ieșea din piept ca zgomotul vântului care iese dintr-o peșteră. Socotea cu neputință ca groaznicul

tipăt al acelei tâțâni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pământ; ușa pe care o împinsese dăduse alarma și chemase; bătrânul o să se ridice, cele două bătrâne or să strige; li se va veni în ajutor; în mai puțin de un sfert de oră orașul va fi trezit și jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut. Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se miște.

Se scurseseră vreo câteva minute. Ușa se deschisese larg. Își luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mișca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoșător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici când se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gândi decât să isprăvească mai iute. Făcu un pas și intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o liniște desăvârșită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite și vagi care, ziua, erau hârtii împrăstiate pe o masă, cărți deschise, volume rânduite pe un scăunaș, un jilt acoperit cu veșminte, un pupitru de rugăciune, și care la această oră nu erau altceva decât colțuri întunecate și pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsufierea egală și liniștită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsesese acolo mai devreme decât ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acțiunile noastre manifestările și înfățișările ei, cu un fel de aluzie întunecată și iscusită, ca și cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaș acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în fața patului, norul acesta se destrăma, ca și cum ar fi făcut-o înadins și o rază de lună, străbătând fereastra prelungă, lumină pe neașteptate fața palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopților reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lână de culoare închisă, cu mânecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa să-i atârne peste marginea patului mâna împodobită cu inelul preoțesc, care făcuse atâtea binefaceri și fapte pioase. Toată fața îi era luminată de o expresie vagă de mulțumire, nădejde și cucernică fericire. Era mai mult decât un zâmbet; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrângea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepti contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în același timp o transparență luminoasă, căci cerul acesta se afla înăun-

trul lui. Cerul acesta era conștiința lui.

În clipa în care raza de lună se așternu, ca să spunem așa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăsă înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă ușor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atât de liniștită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu știu ce, solemn și negrăit, la somnul, vrednic de respect al acestui înțelept și învăluiau cu un fel de aureolă măreață și senină părul alb și ochii închiși, fața plină de nădejde și încredere, acel cap de bătrân și acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atât de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeșnicul de fier în mână; stătea în picioare, nemișcat, tulburat peste măsură de acest bătrân luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimânta. Lumea morală nu poate avea o priveliște mai măreață decât o conștiință tulbure și neliniștită, ajunsă la marginea unei fapte rele și contemplând somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare și alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simțea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuși. Pentru a încerca să-ți dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, față în față cu tot ce poate fi mai blând. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită.

Privea. Atât. Dar la ce se gândea? Ar fi fost cu neputință de ghicit. Fără îndoială însă că era emoționat și cutremurat. Dar de ce natură îi era emoția?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrân. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea și de pe fața lui era o nehotărâre ciudată. S-ar fi spus că șovăia între două prăpăstii; aceea în care te pierzi și aceea în care te mântui. Părea gata să-i sfarme craniul sau să-i sărute mâna.

După câteva clipe, brațul lui stâng i se lăsă cu aceeași încetineală și Jean Valjean se adânci din nou în contemplație, cu șapca în mâna stângă și cu măciuca în dreapta, cu părul zbârlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adâncă, sub privirea asta înfricoșătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-și deschide brațele pentru amândoi, cu o binecuvântare pentru unul și cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean își puse șapca la loc pe frunte, merse grăbit

de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătâi; ridică sfeșnicul de fier cu gândul să forțeze încuietoarea; cheia era acolo; îl deschise; primul lucru pe care-l văzu fu coșul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu pași mari odaia, fără să ia seama și fără că se gândească la zgomot, găsi ușa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, își luă bățul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvârli coșul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru și fugi.

XII – Episcopul lucrează

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dânsul foarte tulburată..

— Monsenior, monsenior! strigă ea. Nu cumva știe înălțimea voastră unde e coșul cu argintărie?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului! Nu știam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coșul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arată doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum? spuse ea. E gol! Și argintăria?

— Ah! răspunse episcopul. Așadar, de argintărie vrei să vorbești? Nu știu unde e.

— Dumnezeuule mare și bun! A fost furată! A furat-o omul de aseară!

Cât ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrână sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov și apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se aplecase și privea oftând un răsad de cochlearia¹⁴ pe care coșulețul îl strivise căzând peste brazda de flori. Se ridică la țipătul doamnei Magloire.

— Monsenior, omul a plecat! A furat argintăria!

Când scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colț al grădinii, unde se vedeau urme de pași. O șipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cocheilet! Ah! Bles-tematul! Ne-a furat argintăria!

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, și-i spuse cu blândețe doamnei Magloire:

¹⁴ Plantă mediteraneană din familia cruciferelor, cu frunzele în formă de lingură.

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră?

Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă:

— Doamnă Magloire, țineam la mine argintăria pe nedrept și de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela? Un sărac cu siguranță.

— Maica ta, Isuse! strigă din nou doamna Magloire. Nu e vorba de mine și nici de domnișoara. Nouă ne e totuna. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănânce monseniorul de acum încolo?

Episcopul o privi cu un aer mirat.

— Ei, asta e! Nu există oare tacâmuri de cositor?

Doamna Magloire ridică din umeri.

— Cositorul miroase...

— Atunci tacâmuri de fier.

Doamna Magloire se strâmbă cu înțeleș.

— Fierul are un gust rău...

— Ei bine, spuse episcopul, atunci tacâmuri de lemn.

Peste câteva minute mânca la aceeași masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Monseniorul Bienvenu, vesel, le atrăgea atenția – so-ră-si, care nu spunea nimic, și doamnei Magloire, care mormăia încet – că nu e nevoie nici de lingură și nici de furculiță ca să înmoaie bucata de pâine într-o ceașcă cu lapte.

— Și asta e ceva! spunea doamna Magloire de una singură, umblând de colo până colo. Să primești pe un om ca ăsta și să-l găzduiești lângă tine! Ce fericire că s-a mulțumit să fure! Ah, Dumnezeu! Tremur numai când mă gândesc.

În timp ce fratele și sora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătuse în ușă.

— Intră, spuse episcopul.

Ușa se deschise. Un grup, ciudat și năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl țineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi; celălalt era Jean Valjean.

Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lângă ușă. Intră și se îndreptă spre episcop, salutându-l militărește.

— Monsenior, spuse el.

La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorât și părea abătut, ridică ochii uluit.

— Monsenior! murmură el. Va să zică nu e preotul parohiei...

— Liniște! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.

În acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase de ei, atât de

repede cât îi îngăduia bătrânețea.

— Ah! Iată-te! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îți dăruisem și sfeșnicele, care sunt tot de argint ca și celelalte, și pe care ai putea să iei foarte ușor două sute de franci. De ce nu le-ai luat odată cu tacâmurile?

Jean Valjean căscă ochii și-l privi pe bătrânul episcop cu o căutătură pe care nicio limbă omenească n-ar putea-o descrie.

— Monsenior, spuse brigadierul de jandarmi, așadar e adevărat ce ne spunea omul? Când l-am întâlnit, mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta...

— V-a spus, îl întrerupse episcopul zâmbind, că i-a fost dăruită de un popă bătrân și cumsecade, la care și-a petrecut noaptea. Așa-mi închipui. Și l-ați adus aci? E o greșeală.

— Întocmai, reluă brigadierul. Îl putem lăsa să plece?

— Fără îndoială, răspunse episcopul.

Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.

— E adevărat că mă lasă? bâigui el, ca și cum ar fi vorbit din somn.

— Da, ești liber, nu înțelegi? spuse un jandarm.

— Prietene, reluă episcopul, înainte de a pleca, uite-ți sfeșnicele. Ia-le!

Merse spre cămin, luă cele două sfeșnice de argint și i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mișcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate mădulele. Apucă mecanic și cu un aer rătăcit cele două sfeșnice.

— Acum, îi spuse episcopul, du-te cu Dumnezeu! Dar să nu uit: când te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poți oricând să intri și să ieși pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decât cu clanța. Apoi, întorcându-se spre jandarmi, zise: Domnilor, puteți pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leșine.

Episcopul se apropie de el și-i spuse încet:

— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuințezi banii ăștia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-și amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsător. Urmă, aproape solemn:

— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai ești în stăpânirea răului, ci a binelui. Îți cumpăr acum sufletul; ți-l smulg din gheara gândurilor negre și a duhului pierzării și-l dăruiesc Domnului.

XIII – Micul Gervais

Jean Valjean ieși din oraș ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul câmpiilor, străbătând drumurile și potecile la nime-reală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineața, fără să mănânce și fără să-i fie foame. Avea o mulțime de senzații noi. Simțea în el un fel de furie; nu știa împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mișcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioșare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobândită în ultimii douăzeci de ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu neliniște cum se zdruncină înlăuntrul lui acea liniște îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii și lucrurile să nu se fi petrecut astfel: ar fi fost mai puțin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de măracini, câteva flori întârziate; mergând, le simțea mireasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atât de mult trecuse de când nu-i mai veniseră în minte.

Gânduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-însul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfințit, prelungind pe pământ umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se așeză în dosul unui tufiș de pe câmpia întinsă, roșcată, pustie. În zare nu se vedeau decât Alpii. Nici măcar clopotnița vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia câmpia trecea pe la vreo câțiva pași de tufiș.

Cufundat în gânduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrențele lui să-i pară și mai înfricoșătoare celui ce l-ar fi întâlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Își întoarse capul și văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cânta din gură, cu viola la șold și cu o cușcă cu o marmotă în spinare; era unul dintre acei copii drăgălași și veseli care pribegesc, cu genunchii ieșiți prin găurile pantalonilor.

Băiatul cânta, se oprea din când în când din mers și se juca cu niște bănuți pe care-i ținea în mână, poate toată averea lui, ca și cum ar

fi fost arșice. Printre acești bănuți era și o monedă de doi franci.

Copilul se opri în dreptul tufișului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, și aruncă în sus pumnul de bani pe care până atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mâinii.

De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos și se rostogoli spre mărăcini, până la Jean Valjean.

Jean Valjean puse piciorul pe ea.

Copilul își urmărise banul și-l văzuse.

Nu se miră de fel și merse de-a dreptul spre omul din tufiș.

Locul era cu totul singuratic. Cât vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe câmpie și nici pe potecă. Nu se auzeau decât țipetele scurte și slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălțime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr și împurpura cu o lumină însângерată fața sălbatică a lui Jean Valjean.

— Domnule, spuse micuțul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neștiință și nevinovăție, banul meu!

— Cum te cheamă? îl întrebă Jean Valjean.

— Gervais, domnule.

— Pleacă de-aici! spuse Jean Valjean.

— Domnule, stărui copilul, dă-mi banul!

Jean Valjean își lăsă capul în jos și nu răspunse.

Copilul începu din nou:

— Banul meu, domnule!

Ochii lui Jean Valjean rămaseră ațintiți în pământ.

— Banul meu! strigă copilul. Banul meu de argint! Banul meu!

Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei și-l scutură. În același timp se silea să-i dea la o parte gheata mare și ținută, pusă pe compara lui.

— Vreau banul meu! Moneda mea de doi franci!

Copilul plângea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi își întinse mâna spre băț și strigă cu o voce îngrozitoare:

— Cine-i acolo?

— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu! Gervais. Eu! Dați-mi cei doi franci ai mei, vă rog! Ridicați-vă piciorul, domnule, vă rog! Apoi, furios, cu toate că era de-o șchioapă, deveni aproape amenințător: Ei, vreți să ridicați piciorul sau nu? Ridicați-vă piciorul!

— Ah, tot tu ești! spuse Jean Valjean și, ridicându-se dintr-odată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă: Cară-te de-aici!

Înfrișat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creștet până-n tălpi și, după câteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cât îl țineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun țipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanță pentru că i se tăiase răsuflarea, și Jean Valjean, cu toate că era dus pe gânduri, îl auzi plângând.

După câteva clipe, copilul pieri.

Soarele apusese.

În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mâncase toată ziua, poate că avea călduri.

Rămase în picioare. De când fugise copilul nu se clintise din loc. Respirația îi ridica pieptul la răstimpuri lungi și inegale. Privirea, care i se ațintise la vreo zece-doisprezece pași înainte, părea că studiază cu multă atenție forma unui ciob albastru de faianță, căzut în iarbă. Deodată, tresări; simțise frigul serii.

Își trase mai bine șapca pe ochi, căută în neștire să-și petreacă și să-și încheie haina, făcu un pas și se aplecă să-și ridice bățul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pământ și care sclișea printre pietre. Simți o zguduitură electrică. „Ce e asta?” spuse el printre dinți. Se dădu trei pași îndărăt, apoi se opri, fără să-și poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca și cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupra-i.

După câteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă și, venindu-și în fire, începu să caute cu ochii departe pe câmpie, scormonind zărilor, stând în picioare și tremurând ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, câmpia era rece și nedeslușită, fâșii mari de ceață viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat și începu să meargă grăbit într-o direcție oarecare, în partea, unde pierise copilul. După vreo sută de pași se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile: „Gervais! Gervais!”

Tăcu și așteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Câmpia era pustie și posomorâtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, și o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vânt din nord, rece ca gheața, dând lucrurilor dimprejurul lui un fel de viață lugubră. Copacii mărunți

își scuturau brațele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că amenințau și urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea și striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic și dezolat: „Gervais! Gervais!”

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puștiului i-ar fi fost frică și s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întâlni un preot călare. Se apropie de el și-i spuse:

— Părinte, n-ai văzut trecând un copil?

— Nu, răspunse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.

— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de câte cinci franci și i le dădu preotului.

— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, și cu o violă. Trecea pe aici. Știți, un savoiard...

— Nu l-am văzut.

— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici? Nu-mi puteți spune?

— Dacă e așa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăștia prin par- tea locului. Nu-i cunoaște nimeni.

Jean Valjean scoase cu o mișcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.

— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit: Părinte, pune să mă aresteze. Sunt un hoț.

Preotul dădu iute piteni calului și fugi înfricoșat.

Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcția în care o apucase la început.

Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutând cu privirea, chemând, strigând, dar nu mai întâlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste câmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine; nu erau decât tufișuri sau stânci scunde. În sfârșit, se opri într-un loc unde se încrucișau trei poteci. Luna se ridica-se. Își plimbă privirea în depărtare și mai chemă pentru ultima oară: „Gervais! Gervais! Gervais!” Strigătul i se stinse în ceață, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată: „Gervais!” dar cu un glas stins și aproape nedeslușit. Aceasta-i fu ultima sfortare; picioarele i se muie dintr-odată, ca și cum o putere nevăzută l-ar fi doborât pe negândite cu greutatea cugetului său încărcat; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipite în pământ, cu fața între genunchi și

strigă: „Sunt un ticălos!”

În clipa aceea i se frânse inima și începu să plângă. Plângea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieșise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gândurile lui de până atunci. Nu-și putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngerești și a cuvintelor atât de blânde ale bătrânului. „Mi-ai făgăduit să întrebuițezi banii ăștia ca să te faci om cinstit. Ți cumpar acum sufletul. Ți-l smulg din gheara gândurilor negre și a duhului pierzării și-l dăruiesc Domnului.” Cuvintele acestea îi veneau într-una în minte. Opunea acestei îngăduințe cerești orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simțea nelămurit că iertarea preotului acela era asal-tul cel mai mare și atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi acestei îngăduințe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunțe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atâtor ani și care-i plăcea; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, și să lupte, o luptă uriașă și hotărâtoare se dădea între răutatea lui și bunătatea celui alt.

În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergând așa, cu ochii rătăciți, înțelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întâmplaseră la Digne? Auzea el oare aceste șoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieții? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranță cel mai rău, că trebuia, ca să spunem așa, să urce acum mai sus decât episcopul, sau să cadă mai jos decât ocnașul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămână rău, trebuia să ajungă monstru?

Trebuie să ne punem și aici aceleași întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej: păstrase el oare, cât de nelămurit, vreo fărâmbă din toate acestea, în mintea lui? Cu siguranță, suferința, am spus-o, face educația inteligenței; cu toate acestea, nu e deloc sigur că Jean Valjean era în stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gânduri, mai degrabă le întrezărea decât le vedea, și ele nu izbuteau decât să-l azvârle într-o neliniște aproape dureroasă și de neîndurat. La ieșirea din acel loc hâd și negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpați din beznă. Viața viitoare, viața posibilă, care i se

oferea de acum încolo, curată și strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure și-l umplea de neliniște, într-adevăr, nu știa pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-odată răsărind soarele, ocnașul fusese zăpăcit și orbit de virtute.

Era sigur, și nici el nu se îndoia de asta; nu mai era același om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-și închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit și nu l-ar fi mișcat.

În starea aceasta de spirit îl întâlnise pe micuțul Gervais și-i furase cei doi franci. De ce? N-ar fi putut desigur s-o lămurească; era oare o ultimă răbufnire și ca un fel de supremă efortare a gândurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnaș; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numește în statică, „forța inerției”? Asta era – și poate că era mai puțin decât asta. S-o spunem simplu: nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei și din instinct, își pusese piciorul prostete pe banul acela, în timp ce inteligența i se zbătea în noianul atâtor obsesii, noi și nemaipomenite. Când inteligența i se trezi și-și dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă și scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat și cu puțință numai în starea în care se afla: furându-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urâtă avu asupra lui un efect hotărâtor; ea îi străbătu dintr-odată haosul din minte și îl risipi, așeză într-o parte întunericul și într-alta lumina și acționă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici acționează asupra unui amestec tulbure, precipitând un element și limpezind altul.

Mai întâi, chiar înainte de a se analiza și de a gândi, căută cu deznadejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, când își dădu seama că lucrul acesta e zadarnic și cu neputință, se opri disperat. În momentul în care strigase: „Sunt un ticălos!” se văzuse așa cum era, desprins de el în-suși, într-o atât de mare măsură, încât i se părea că nu e decât o fantomă și că în fața lui stătea ocnașul hidos, Jean Valjean, în carne și oase, cu bățul în mână, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu fața hotărâtă și posomorâtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea mare suferință, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de vedenie. Îl văzu aievea în fața lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, și fu cât pe-acum să se între-

be cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente și în același timp înfricoșător de liniștite, în care visarea e atât de adâncă, încât absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem așa, față în față și, în același timp, văzu dincolo de această halucinație, într-o tainică adâncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenție lumina aceasta care-i apărea în conștiință, băgă de seamă că avea o formă omenească și că făclia era episcopul.

Conștiința lui îi cântări pe rând pe acești doi oameni puși astfel în fața ei: episcopul și Jean Valjean. Fusesse nevoie de cel dintâi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelunga visarea, episcopul se mărea și strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micșora și se ștergea. La un moment dat, nu mai fu decât o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreție.

Jean Valjean plânse îndelung. Plânse cu lacrimi fierbinți, plânse cu hohote, mai slab decât o femeie, mai înfricoșat decât un copil.

Plângea, și în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare. O zi nemaipomenită, o zi încântătoare și grozavă totodată. Viața lui trecută, prima lui greșală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înțepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atâtea planuri de răzbunare, cele ce i se întâmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvârșise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atât mai lașă și cu atât mai monstruoasă cu cât venea după iertarea episcopului – toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simțise niciodată până atunci. Își privi viața și-i păru îngrozitoare; își privi sufletul și-i păru înfricoșător. Cu toate acestea, o lumină blândă se apleca asupra acestei vieți și acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Câte ceasuri a plâns oare așa? Ce a făcut după ce-a sfârșit de plâns? Încotro a luat-o? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuși sigur că un căruțaș, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble și sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineata, pe când trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarâm, în umbră, înaintea porții monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA

ÎN ANUL 1817

I – Anul 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lipsit de trufie, cel de al douăzeci și doilea al domniei sale¹. E anul în care domnul Bruguière de Sorsum² era celebru. Toate dughenele frizerilor, care așteptau întoarcerea perucilor pudrate și a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu și pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Près, ca episcop, îmbrăcat în veșmânt de pair al Franței, cu lentă³ roșie, cu nasul lui lung și cu acel profil măreț, cum îi șade bine unuia care a săvârșit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvârșită de Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase orașul, puțin cam pripit, ducelui D'Angoulême⁴. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băiețașii între patru și șase ani sub caschete uriașe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cușmele eschimoșilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, și, în loc de numere, purtau numele departamentelor. Napoleon era la Sfânta Elena, și, pentru că Anglia îi refuza postav verde, își întorcea hainele

¹ În felul acesta reacțiunea feudală a restaurației arăta că socotește neavenite revoluția și imperiul.

² Literat cu activitate modestă din primul sfert al secolului al XIX-lea, traducător în versuri albe al multor drame de Shakespeare.

³ Panglică lată așezată ca o diagonală pe piept, drept ornament al unor costume de ceremonie, adesea ca susținătoare a unor decorații.

⁴ Fiul contelui d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea; în 1823 a comandat expediția din Spania pentru înăbușirea mișcării burghezo-liberale.

vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cânta din gură, domnișoara Bigottini⁵ dansa; Pottier domnea; Odry⁶ nu există încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso⁷. În Franța mai erau încă prusaci. Delalot⁸ era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mâna și apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau și lui Tolleran⁹. Principele de Talleyrand¹⁰, mare șambelan, și abatele Louis¹¹, ministru însărcinat cu finanțele, se priveau râzând ca doi auguri; amândoi celebraseră liturghia Federației în Champs de Mars¹², la 14 iulie 1790; Talleyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceleiași Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcând în ploaie, putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi și albine¹³, cu aurul șters. Erau coloanele care cu doi ani în urmă susținuseră estrada împăratului în Champs de Mai¹⁴. Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austrieților, cantonați în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor și încălziseră mâinile mari ale acestor soldați împărătești. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ținut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau popula-

⁵ *Pellegrini*, cântăreț, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris (primul sfert al secolului al XIX-lea).

⁶ *Pottier*, *Odry*, actori comici din prima jumătate a sec. al XIX-lea.

⁷ Doamna *Saqui*, *Forioso* – acrobați de pe vremea restaurației.

⁸ Unul din șefii rășcoalei regaliștilor parizieni împotriva Convențiunii thermidoriene, rășcoală zdrobită de Napoleon. Restaurarea l-a răsplătit cu un scaun de deputat.

⁹ Conspiratori bonapartiști din primii ani ai restaurației.

¹⁰ Om politic francez (1754–1838), ministru de externe în timpul directoratului, consulatului și imperiului.

¹¹ Om de încredere al lui Ludovic al XVIII-lea.

¹² Parc din Paris în care se înalță din 1889 Turnul Eiffel. I s-a zis Câmpul lui Marte, zeul războiului, fiindcă în secolul al XVIII-lea servea drept teren de exerciții militare. În timpul revoluției burgheze și al imperiului era rezervat marilor adunări și serbări populare.

¹³ Emblemele primului imperiu (1804–1814).

¹⁴ *Champs de Mai* (Adunare câmpenească din mai). În epoca feudală seniorii își convocau anual, în luna mai, vasalii spre a le face cunoscute obligațiile pentru anul următor; în timpul celor o sută de zile, Napoleon convoacă la o adunare corpul legislativ și notabilitățile capitalei spre a le face cunoscută noua Constituție caracterizată prin concesiile liberale.

re: Voltaire-Touquet¹⁵ și tabacheră à la Charte¹⁶. Cea mai nouă emoție a parizienilor era crima lui Dautun, care azvârlise capul fratelui său în bazinul din Marché-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, *Meduza*, care avea să umple de rușine pe Chaumareix și de glorie pe Géricault¹⁷. Colone-lul Sèves¹⁸ pleca în Egipt ca să ajungă acolo Soliman-Pașa. În Palatul Thermes¹⁹ din strada Harpe își făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny²⁰ se mai vedea încă mica ghere-tă de scânduri care-i servise de observator lui Messier, astronom și marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras²¹ își citea câtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, *Ourika*, nepublicată încă. Litera N se răcăia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase și se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în același timp podul Austerlitz și Grădina Botanică. Ludovic al XVIII-lea, în timp ce și-l adnota cu vârful unghiei pe Horațiu, era preocupat de eroii care ajung împărați și de papugiii care ajung moștenitori ai tronului, și în același timp avea două griji: Napoleon și Mathurin Bruneau²². Academia franceză dădea ca subiect de premiu: „Fericirea pe care o aduce în-

¹⁵ Librar și editor din Paris; a retipărit sub restaurație operele filozofilor materialști francezi din secolul al XVIII-lea și îndeosebi pe cele ale lui Voltaire; a fost persecutat pentru ideile sale liberale.

¹⁶ Tabacheră în formă de cărțulie pe care scria „la Charte”, constituția retrogradă acordată Franței de Ludovic al XVIII-lea în 1815; mijloc de propagandă regalistă din primii ani ai restaurației.

¹⁷ *Chaumareix*, comandantul vasului *Meduza*, naufragiat în 1816 din pricina incapacității lui; a fost degradat și condamnat la închisoare, fiindcă a dat dovadă și de lașitate, părăsind corabia înaintea echipajului. Naufragiul *Meduzei* a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru: *Pluta Meduzei*.

¹⁸ Ofițer în armata lui Napoleon, care după Waterloo se angajează instructor în Egipt, devine colaborator apropiat al lui Ibrahim-Pașa și organizator al armatei egiptene. Islamizat, este cunoscut sub numele de Soliman-Pașa.

¹⁹ Ruinele termelor (băilor) zise ale lui Iulian Apostatul, împărat roman, rămășițele dintr-un palat imperial.

²⁰ Locuință seniorială din Paris (Cartierul latin), construită în stil gotic, în secolul al XV-lea, pentru folosința abaților de Cluny.

²¹ Autoare de romane exotico-sentimentale (1778–1828).

²² Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVII-lea: condamnat la muncă silnică în 1818.

vățătura”. Bellart²³ era elocvent în mod oficial. În umbra lui era văzut cum creștea acel viitor procuror general de Bröe²⁴, sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubrind, anume Marchangy²⁵, în așteptarea unui fals Marchangy, anume d’Arlincourt²⁶, *Clair d’Albe* și *Malek-Adel* erau capodopere, doamna Cottin²⁷ fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ștergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal făcea din Angoulême școală de marină, pentru că ducele d’Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înțeles că orașul Angoulême avea de drept toate calitățile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost știrbit. În Consiliul de miniștri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentând acrobații, care împodobeau afișele lui Franconi²⁸, în jurul cărora se adunau ștregarii străzilor. Domnul Paës²⁹, autorul operei *Agnese*, un om cumsecade, cu fața patrată și cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrâns, din strada Ville-l’Évêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cântau *Pustnicul din Saint-Avelle*, cu cuvinte de Edmond Gérard³⁰. *Le Nain Jaune*³¹ se preschimba în *Miroir*. Cafeneaua „Lemblin” ținea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois”, care ținea cu burbonii. Domnul duce de Berry³², care începuse să fie pândit de pe acum din umbră de către

²³ Procuror general la Paris pe timpul restaurației, renumit prin cruzimea cu care înăbușea orice mișcare antimonarhică.

²⁴ Avocat, mai târziu procuror; în această calitate a susținut acuzațiile regimului reacționar al restaurației împotriva cunoscutului pamfletar Paul Louis Courier care denunța reacțiunea feudalo-catolică de pe vremea aceea.

²⁵ Scriitor preromantic francez (1782–1826), cu pronunțate tendințe reacționare, de refugiu în trecut și de exaltare șovină.

²⁶ Romancier francez lipsit de talent, prolix și grandilocvent, de la începutul secolului al XIX-lea.

²⁷ Scriitoare franceză din timpul lui Napoleon I, autoare de neînsemnate romane sentimentale.

²⁸ Patronul unui circ din Paris, cunoscut mai înainte ca acrobat și clown.

²⁹ Compozitor italian prețuit în Franța, unde și-a petrecut o bună parte din viață.

³⁰ Scriitor francez de mână a doua (1780–1831), care manifesta zgometos, în versuri și în proză, opinii ultraregaliste.

³¹ Numele unei reviste satirice (1814–1815), *Piticul galben*.

³² Al doilea fiu al viitorului rege Carol al X-lea; asasinat la 13 februarie 1820 de către lucrătorul Louvel, drept răspuns la teroarea albă a restaurației.

Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël³³ murise de un an. Soldații din escorta regală o fluierau pe domnișoara Mars³⁴. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrâns, dar libertatea lor era mare. *Le constitutionnel*³⁵ era constituțional. *Minerva* îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să râdă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vândute, ziariștii corupți insultau proscrișii din 1815; David³⁶ nu mai avea talent, Arnault³⁷ nu mai avea spirit, Carnot³⁸ nu mai era cinstit, Soult³⁹ nu câștiga nicio luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea știa că o scrisoare trimisă prin poștă unui surghiunit, îi era foarte rar înmănată; polițiile își făceau o datorie religioasă din a le opri. Faptul nu e nou; Descartes, pe când era în surghiun⁴⁰, se plângea de asta. David, într-un ziar belgian se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-și băteau joc de cel proscris. A spune: *regicizii*, sau a spune *votanții*, a spune *dușmanii*, sau *aliații*, a spune *Napoleon*, sau a spune *Buonaparte*⁴¹, însemna a așeza o pră-

ei.

³³ Cunoscută scriitoare franceză cu tendințe liberal-burgheze, persecutată de Napoleon.

³⁴ Actriță la *Comedia Franceză* din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

³⁵ *Constituționalul*, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziției burgheze față de regimul restaurației.

³⁶ Pictor celebru pe vremea revoluției și a imperiului; șef al școlii „clasice”; deputat în Convențiunea Națională și regizor al festivităților republicane, a lucrat mai târziu pentru Napoleon.

³⁷ Autor dramatic și fabulist francez (1760–1834).

³⁸ Deputat în Convențiunea Națională și membru în Comitetul salvării publice, organizator al victoriilor republicane împotriva invadatorilor prusaci și austrieci. Exilat de restaurație ca regicid.

³⁹ Mareșal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.

⁴⁰ Filozoful francez René Descartes (1596–1650) s-a exilat voluntar în Olanda, unde a găsit un climat mai favorabil libertății de gândire.

⁴¹ *Regicizii* sau *votanții*: deputații care în ianuarie 1793 votaseră condamnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea erau numiți „regicizi”, ucigași de rege, de către reacțiunea feudală. *Dușmanii* sau *aliații*: ocupanții englezi, prusaci, austrieci și ruși, care sprijineau, în 1815 și în anii următori, restaurația Burbonilor; bonapartiștii îi considerau dușmani. *Buonaparte*: regaliștii afectau să numească astfel pe Napoleon, cu pronunțarea corsicană a numelui său de familie.

pastie între doi oameni. Toți cei cu bun simț erau de părere că veacul revoluțiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei”⁴². La Pont-Neuf se sculpta cuvântul *Redivivus*⁴³ pe soclul care aștepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet⁴⁴ schița în linii mari, în strada Thérèse numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situații grele, șefii dreptei spuneau: „Trebuie să-i scriem lui Bacot”⁴⁵. Canuel, O’Mahony și de Chappedelaine însăilau, aprobați întrucâtva de *Monsieur*⁴⁶ ceea ce trebuia să fie mai târziu „conspirația de pe malul apeii”⁴⁷. *Acul Negru*⁴⁸ urzea la rândul său.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff⁴⁹. Decaze⁵⁰ spirit liberal într-o oarecare măsură, domina. În fiecare dimineață, Chateaubriand, în picioare, în fața ferestrei lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantaloni lungi și largi, cu papuci, cu părul încărunțit sub basmaua de mătase, cu ochii ținți la oglindă, cu trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, își curăța dinții lui foarte frumoși, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărții lui *Monarhia după principiile Chartei*. Critica îl prefera pe Lafon⁵¹ lui

⁴² Constituție promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea cu un minimum de concesiuni liberalismului burghez. A fost în vigoare, cu unele modificări, din 1830 până în 1848.

⁴³ *Reînviat* (lat.), fiindcă statuia lui Henric al IV-lea, înălțată pe Pont-Neuf, la Paris, fusese doborâtă în timpul revoluției burghize, dar repusă pe soclul de restaurație.

⁴⁴ Publicist ultraregalist din timpul restaurației Bourbonilor.

⁴⁵ Politician din timpul restaurației; deputat ultraregalist, apoi prefect; nu lua niciodată cuvântul în Cameră și vota totdeauna cu guvernul.

⁴⁶ Titlul de *Monsieur* se dădea în Franța fratelui mai mic al regelui.

⁴⁷ Conspirație urzită în 1818 de cei mai mulți deputați ultraregaliști, printre care cei numiți de V. Hugo. Era îndreptată împotriva lui Decaze, primul ministru, socotit prea indulgent față de bonapartiștii și liberalii burghezi.

⁴⁸ Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale și deferită justiției în cursul anului 1817.

⁴⁹ *Delaverderie*, om politic de pe vremea restaurației. *Trogoff*, feudal breton care servise în timpul emigrației în armata austriacă; intim al contelui d’Artois, era cunoscut sub restaurație ca agitator reacționar.

⁵⁰ Ministru al poliției, apoi președinte al Consiliului de miniștri sub Ludovic al XVIII-lea. Guvernând după indicațiile regelui, a căutat un drum de mijloc între liberali și ultraregaliști.

⁵¹ Actor de tragedie în timpul imperiului și al restaurației.

Talma⁵². De Feletz⁵³ semna A; Hoffmann⁵⁴ semna Z. Charles Nodier⁵⁵ scria *Thérèse Aubert*. Divorțul era desființat. Liceele se chemau colegii. Colegienii, cu gulerul împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei⁵⁶. Poliția palatului o înștiința pe alteța-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans⁵⁷ era mai arătos în uniformă de colonel-general, de husari, decât domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general, de dragoni, ceea ce era foarte grav. Orașul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor⁵⁸. Oamenii serioși se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulțumit⁵⁹. Actorului Picard⁶⁰, care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea deslușit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot⁶¹, Fabvier⁶² era turbulent; Bavoux⁶³ era revoluționar. Librarul Péllicier publica o ediție a lui

⁵² Actor francez de mare talent, admirat de Napoleon și deci subapreciat de presa rectionară a restaurației.

⁵³ Critic literar al ziarului *Journal des Débats*, adversar al romantismului (1777–1850).

⁵⁴ Autor dramatic și critic literar pe vremea restaurației, colaborator la *Journal des Débats* (1760–1828).

⁵⁵ Scriitor francez, autor de povestiri exotice (1780–1844); unul dintre promotorii romantismului.

⁵⁶ Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată, nicăieri.

⁵⁷ Viitorul rege Ludovic-Filip (1830–1848).

⁵⁸ Palat din Paris. A adăpostit multă vreme pe invalizii din războaie. În 1840 rămășițele lui Napoleon I, aduse de la Sfânta Elena, au fost depuse sub cupola acestui palat.

⁵⁹ Politicienii ultraregaliști, nemulțumiți de primul ministru, ducele de Richelieu, pe care-l socoteau prea moderat; cereau dezlănțuirea terorii albe.

⁶⁰ Actor și autor dramatic (1769–1828), ale cărui comedii de intrigă reflectă moravurile din timpul imperiului și restaurației.

⁶¹ Om politic din timpul restaurației, militant al opoziției burghezo-liberale față de teroarea albă.

⁶² Profesor la Facultatea de drept din Paris; foarte popular printre studenți în timpul restaurației pentru convingerile sale liberale.

⁶³ General al imperiului, raliat regimului restaurației, care l-a numit se-

Voltaire cu următorul titlu: *Opere de Voltaire membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii”, spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson⁶⁴ era geniul veacului; invidia începea să-l muște, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea:

*Loyson, chiar și când zboară se simte că are labe*⁶⁵.

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai târziu general, începea între Elveția și Franța cearta din valea Dappes⁶⁶. Saint-Simon⁶⁷, neluat în seamă, își construia un vis sublim.

Exista la Academia de Științe un Fourier⁶⁸ celebru pe care posteritatea l-a uitat, și, în nu știu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul își va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace; o notiță dintr-un poem de Millevoye⁶⁹ îl vestea Franței în termenii aceștia: „un oarecare lord Baron”. David d’Angers⁷⁰ încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron⁷¹ vorbea cu multe laude, într-un cerc restrâns de seminariști din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai târziu Lamennais⁷².

nator inamovabil (pair); trecutul său nu inspira însă încrederea ultraregaliștilor.

⁶⁴ Critic cu vederi strâmte al revistei literare *Le Locés français* și poet mediocru (1791–1820), premiat totuși de Academia franceză fiindcă tămâia în versuri pe puternicii zilei, începând cu Ludovic al XVIII-lea.

⁶⁵ *Même quand Loyson vole, on sent qu’il des pattes*. (L’oison – boboc de găscă; joc de cuvinte intraductibil).

⁶⁶ Vale din munții Jura, multă vreme disputată între Franța și Elveția; din 1815 fusese cedată oficial Elveției, dar rămăsese ocupată de francezi, ceea ce provoca dese fricțiuni diplomatice.

⁶⁷ Socialist utopic francez de seamă (1760–1825).

⁶⁸ Geometru și baron al imperiului; l-a însoțit pe Napoleon în Egipt.

⁶⁹ Poet elegiac de pe vremea imperiului, precursor al lui Lamartine.

⁷⁰ Sculptor francez, devenit celebru sub Ludovic-Filip; a sculptat, printre altele, frontonul Panthéonului, busturile lui Balzac și V. Hugo.

⁷¹ Profesor la seminarul catolic St. Sulpice din Paris (1176-1847).

⁷² Abate, care sub restaurație era unul din ideologii ofensivei clericale împotriva revoluției burgheze și materialismului mecanicist din secolul al XVIII-lea. Sub Ludovic-Filip va deveni teoretician al socialismului utopic creștin.

Ceva care scotea fum și clipoea pe Sena, făcând un zgomot de câine care înoată, se ducea și se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie; într-un cuvânt – un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc⁷³, cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanță și o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rândul lui, să fie și el academician. Cartierul Saint-Germain⁷⁴ și pavilionul Marsan⁷⁵ își doreau ca prefect de poliție pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren⁷⁶ și Récamier⁷⁷ se luau la ceartă în amfiteatrul Școlii de medicină și se amenințau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier⁷⁸, cu un ochi la Geneză și cu altul la Natură, se silea să placă reacțiunii bigote, punând fosilele în armonie cu textele Bibliei și făcându-i pe mastodonti să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchâteau⁷⁹, lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier⁸⁰, făcea mii de eforturi pentru ca *pomme de terre* să fie pronunțat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire⁸¹,

⁷³ Ministru de interne în timpul restaurației, deși fusese prefect sub Napoleon. Tip de renegat, servind cu zel reacțiunea, a epurat Institutul Franței, de unde a exclus, printre alții, și pe marele pictor David; locurile goale le-a încredințat unor nobili întorși din emigrație, fără niciun merit literar sau științific. A desființat, de asemenea, pentru un timp, Politehnica, focar de idei liberale.

⁷⁴ Cartier care grupa pe atunci aristocrația pariziană a vechiului regim.

⁷⁵ Aripă a palatului Tuilleriilor, locuință a ducelui de Berry sub restaurație și loc de adunare a ultraregaliștilor.

⁷⁶ Chirurg celebru pe vremea restaurației.

⁷⁷ Medic și profesor la Facultatea de medicină pe vremea restaurației.

⁷⁸ Cunoscut geolog și paleontolog francez (1769–1832).

⁷⁹ Om politic din timpul restaurației, militant al opoziției burgheze pe vremea directoratului (1797); senator al imperiului. Sub restaurație s-a ocupat numai de agronomie și literatură.

⁸⁰ Filantrop și agronom francez (1737–1813) care a preconizat cultura cartofului (*pomme de terre*) în Franța.

⁸¹ Preot din Lorena, care a aderat la revoluția din 1789; deputat în Constituantă și în Convențiunea Națională; episcop al departamentului Loir-et-Cher după organizarea bisericii constituționale; persecutat sub restaurație pentru convingerile sale liberale și republicane.

fost episcop, însă convențional și fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mârșavul Grégoire”. Această expresie pe care am întrebuințat-o – „a trece în starea de” – era socotită de către domnul Royer-Collard⁸² ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iéna se putea deosebi, după albeața ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mină săpată de Blücher⁸³ pentru a azvârli podul în aer. Justiția chemase la bară pe un om care, văzându-l pe contele d’Artois intrând la Notre-Dame, spusese cu glas tare:

„Pe dracu! Îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bona parte și pe Talma intrând la braț la Balul Sauvage”. Cuvinte subversive. Șase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliiciunea lor; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-și ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta și se înfruptau în plină zi, cu nerușinare și cinism, din averi și demnități; dezertorii de la Ligny și Quatre-Bras⁸⁴ în dezmățul ticăloșiei lor plătite, își trâmbițau devotamentul monarhic, uitând ce scrie în Anglia pe perețele dinăuntru al closetelor publice: *Please adjust your dress before leaving*⁸⁵.

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocotește toate aceste particularități și nici nu s-ar putea altfel; ar copleși-o infinitul lor. Totuși, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte – căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetație – sunt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieste chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă strașnică”.

II – Dublu cuartet

Parizienii aceștia erau: unul din Toulouse, altul din Limoges, al

⁸² Moralist și om politic francez (1763–1845). Pe vremea restaurației a fost șeful „doctrinarilor” liberali moderați, dorind colaborarea cu un monarh constituțional.

⁸³ General prusac. Sosirea trupelor sale pe câmpul de bătălie de la Waterloo în momentul cel mai critic al operațiilor a asigurat victoria împotriva lui Napoleon.

⁸⁴ Victorii ale armatelor lui Napoleon în Belgia, cu câteva zile înainte de dezastrul de la Waterloo.

⁸⁵ Potrivți-vă hainele înainte de a ieși (engl.).

treilea din Cahors și al patrulea din Montauban; dar erau studenți, și când spui student, spui parizian; a învăța la Paris înseamnă a te naște la Paris.

Tinerii aceștia erau neînsemnați; toată lumea a văzut asemenea chipuri; patru mostre ale omului de pe stradă; nici buni, nici răi, nici savanți, nici neștiutori, nici genii, nici imbecili; frumoși, datorită celui april încântător care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthuri nu existau încă. *Ardeți pentru ei parfumurile Arabiei*, spunea romanța. *Oscar înaintază, pe Oscar vreau să-l văd*. Ossian⁸⁶ era la modă, eleganța era scandinavă și caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predominie decât mai târziu, și primul dintre Arthuri, Wellington⁸⁷, abia câștiga-se bătălia de la Waterloo.

Acești Oscari se numeau: unul Felix Tholomyès din Toulouse; altul Listolier din Cahors; altul Fameuil din Limoges; ultimul Blacheville din Montauban. Bineînțeles, fiecare avea iubita lui. Blacheville o iubea pe Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia; Listolier o adora pe Dahlia, care își luase drept poreclă un nume de floare; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Joséphine; Tholomyès o iubea pe Fantine, căreia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine și Fantine erau patru fete încântătoare, parfumate și strălucitoare, păstrând încă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deși tulburate de iubirile lor ușoare, nu-și lăsaseră cu totul deoparte acul și ața și păstraseră pe față o urmă din seninătatea muncii și în suflet acea floare a cinstei, care supraviețuiește într-o femeie și după prima ei cădere. Una din aceste patru fete era poreclită „tinerica”, pentru că era cea mai mică dintre ele; și alta „bătrâna”. Bătrâna avea douăzeci și trei de ani. Cele trei dintâi erau mai cu experiență, mai nepăsătoare și mai avântate în vârtejul vieții decât Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Zéphine și mai ales Favourite n-ar fi putut spune același lucru. În romanul lor abia început se scrisese până atunci mai mult de un episod, și iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era

⁸⁶ Bard scoțian legendar (secolul al III-lea). Sub numele lui, un poet englez din secolul al XVIII-lea, MacPherson, a publicat o culegere de poeme (1760), care s-au bucurat vreme de un secol de un succes deosebit în Europa apuseană.

⁸⁷ Comandantul suprem al armatei engleze în bătălia de la Waterloo; mai târziu, om politic și prin ministru al Angliei.

Alphonse în al doilea și Gustave în al treilea. Sărăcia și cochetăria sunt două sfătuitoare rele; una dojenește, alta lingușește; fiecare vorbește pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor și pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat și inaccesibil. Vai! Dacă Jungfrau⁸⁸ ar fi înfometată!

Favourite era admirată de Zéphine și Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Taică-său era un profesor de matematică bătrân, brutal, lăudăros, neînsurat; dădea meditații în ciuda vârstei. Profesorul acesta văzuse în tinerețe cum rochia unei cameriste se agățase de un grătar de sobă; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetița își întâlnea din când în când tatăl, care-i dădea bună ziua. Într-o dimineață, o babă cu un aer șmecher venise la ea și-i spusese: „Nu mă cunoști, domnișoară?” „Nu”. „Sunt maică-ta”. După aceea, bătrâna deschise bufetul, băuse și mâncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea și se instalase. Mama aceasta morocănoasă și bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prânzea, cina, mâncând cât patru, și cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, și poate spre alții, spre trândăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii? Celei care vrea să rămână cinstită nu trebuie să-i fie milă de mâinile ei. Cât despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezghețat și mângâietor cu care spunea: „Da, domnule”.

Băieții erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sunt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filosof și a fi cuminte nu e totuna; dovadă: în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine și Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cuminte.

Cuminte? ar întreba cineva; dar Tholomyès? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înțelepciune. Noi ne mulțumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire, unică, o iubire credincioasă.

Era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decât un sin-

⁸⁸ Pisc din Alpii elvețieni, de peste 4000 m înălțime; zăpada sa veșnică, simbol al inocenței, i-a atras numele care în lb. germ. înseamnă: Fecioara.

gur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc în sânul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului și a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer. Din ce părinți? Cine ar putea-o spune? Nimeni nu i-a știut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine? Nimeni nu i-a știut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o așa cum i-a plăcut primului trecător care a întâlnit-o, mică de tot, mergând cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot așa cum primea apa norilor pe frunte când ploua. O chema Fantine. Nimeni nu știa mai mult. Așa intrase în viață făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise orașul și intrase în serviciu la niște fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-și încerce norocul”. Fantine era frumoasă și rămase curată atât cât putu. Era o blondă drăguță, cu dinți frumoși. Avea drept zestre aur și perle, dar aurul îl purta pe cap și perlele în gură. Ca să trăiască, munci; apoi, tot ca să trăiască, pentru că și inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyès. Dragoste ușoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenți și de fetișcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealurilor Panthéonului, unde se leagă și se dezleagă atâtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyès, dar în așa fel încât să-l întâlnească mereu.. E un fel de a-i ocoli pe alții care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blacheville, Listolier și Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyès. Avea duh.

Tholomyès era tipul studentului bătrân de pe vremuri; era bogat; avea patru mii de franci venit; patru mii de franci venit: ce vâlvă grozavă pe colina Sainte-Geneviève⁸⁹! Tholomyès era un crai de treizeci de ani care se ținea prost. Era zbârcit, știrb și începea să chelească. Spunea el însuși, fără mâhnire, despre chelia lui: „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii”. Mistuia cam greu și-i lăcria un ochi. Dar pe măsură ce i se stingeă tinerețea, i se aprindea veselia; își înlocuia dinții prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie și ochiul care-i plângea râdea într-una. Era ho-

⁸⁹ Adică în mediile studențești din Paris. (Cartierul latin al Universității este dominat de colina Sainte-Geneviève.)

dorogit, dar în floare. Tinerețea lui, luându-și tălpășița înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în râs și lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudeville*⁹⁰. Scria când și când versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forță în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic și chel, el era șeful. *Iron* e un cuvânt englezesc care înseamnă fier. De-acolo vine oare cuvântul *ironie*?

Într-o zi, Tholomyès îi luă pe ceilalți deoparte, făcu un gest de oracol și le spuse:

— Se va împlini curând un an de când Fantine, Dahlia, Zéphine și Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Așa cum la Neapole babele strigă de sfântul Ianuarie: *Faccia gialluta, fa o miracolo!* (Față palidă, fă o minune!), frumoasele noastre îmi spun într-una: „Tholomyès, nu dai drumul surprizei?” În același timp, părinții noștri ne scriu. Pisălogeală de ambele părți. Mi se pare că a venit momentul să stăm de vorbă.

Spunând acestea, Tholomyès coborî glasul și șopti misterios ceva atât de vesel, încât un hohot larg și entuziast ieși din cele patru guri deodată, și Blacheville strigă:

— Ei, asta-i o idee!

Le ieși înainte o cafenea îmbâcsită de fum, intrară înăuntru și restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare și la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III – Perechi-perechi

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere câmpenească cu studenți și fetișcane acum patruzeci și cinci de ani. Parisul nu mai are aceleași împrejurimi; înfățișarea a ceea ce s-ar putea numi viața din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea docarul, trece trenul; în locul bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud⁹¹. Parisul lui

⁹⁰ Teatru parizian, în apropierea Comediei Franceze, specializat în piese ușoare.

⁹¹ Saint-Cloud, localitate situată pe Sena, la vest de Paris; a fost până la apariția căilor ferate unul din locurile favorite de plimbare ale locuitorilor capitalei Franței, principala sa atracție fiind parcul unui vechi castel distrus

1862 apare ca un oraș a cărui suburbie era Franța.

Cele patru perechi săvârșiră conștiincios toate nebuniile câmpenești cu putință pe atunci. Începea vacanța și era o zi caldă și senină de vară. În ajun, Favourite, singura care știa să scrie, îi scrisese lui Tholomyès în numele celor patru: „*Când ieși din casă devreme, ai noroc*”. Iată de ce se sculară la ora cinci dimineța. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligența, priviră cascada secată și strigară: „Ce frumos trebuie să fie când e apă!” Luară masa la *Tête-Noire*, pe unde Castaing⁹² nu trecuse încă, își îngăduiră o partidă de inele între arborii aliniați din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene⁹³, câștigară dulciuri la ruleta de pe podul Sèvres, strânsesă buchete de flori la Puteaux, cumpărară fluiere la Neuilly, mâncară peste tot plăcinte cu mere și fură cum nu se poate mai fericiți.

Fetele se îngâneau și ciripeau ca niște pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie! Din când în când le dădeau băieților câte un ghionț. Beția zorilor vieții! Ani încântători! Aripa libelulei tremură. Ah! oricine ați fi voi, vă aduceți aminte? N-ați mers prin mărăcini, dând crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră? N-ați alunecat răsând pe vreun povârniș ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ținându-vă de mână: „Ah, pantofii mei nou-nouți, în ce hal au ajuns!”

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese la plecare cu un accent măreț și matern: „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii!”

Toate patru erau nespuse de frumoase. Un bătrân poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalierul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecând pe la ceasurile zece dimineța și rosti: „E una de prisos”, gândindu-se la cele trei grații⁹⁴. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci și trei de ani, „bătrâna”, alerga pe sub crengile mari și înverzite, sărea peste șanțuri, sălta nebunește

în 1871. Ușurința deplasărilor, mulțumită mijloacelor moderne de locomotie, a permis parizienilor să se ducă mai departe, la Fécamp, de pildă, plajă la Marea Mănecii, foarte la modă acum un veac.

⁹² Aluzie la un proces criminal celebru din 1823; tânărul medic, Edmé Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoștea o escrocherie. Criminalul a fost executat în același an.

⁹³ Lanternă magică, proiectând figuri pe un ecran.

⁹⁴ Divinități din mitologia greacă (Aglae, Thalia și Eufrosina), întruchipând frumusețea și seducția feminină.

peste tufişuri şi prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tânără. Zéphine şi Dahlia, pe care întâmplarea le făcuse să pară şi mai frumoase când erau una lângă alta şi care nu se despărţeau din instinct de cochetărie, mai mult decât din prietenie, luau atitudini „englezeşti”, rezemându-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintâi *keepsakes*⁹⁵, începea melancolia la femei, ca mai târziu byronismul la bărbaţi, şi părul fetelor atârna jalnic. Zéphine şi Dahlia se pieptăneau cu bucle. Listolier şi Fameuil, prinşi într-o discuţie asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt şi Blondeau⁹⁶.

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în braţe, duminica, căţelul şchiop al Favouritei.

Tholomyès venea cel din urmă, dominând grupul. Era foarte vesel, dar simţea că el comandă; în veselia lui era dictatură; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant”⁹⁷ de nanchin, cu supieuri din alamă⁹⁸; avea în mână un baston de două sute de franci şi, fiindcă îşi îngăduia orice, ţinea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfânt, fuma.

— Tholomyès ăsta e uimitor! spuneau ceilalţi cu o mare admiraţie. Ce pantaloni! Ce energie!

Cât despre Fantine, era veselia însăşi. Dinţii ei minunaţi primiseră, fără îndoială, de la Dumnezeu o singură menire: râsul. Îşi ţinea mai bucuros în mână decât pe cap pălăriuţa de pai împletit, cu panglici lungi şi albe. Părul ei blond şi des, gata totdeauna să zboare şi care se desfăcea cu atâta uşurinţă, încât trebuia să şi-l prindă într-una, părea făcut pentru fuga Galatei⁹⁹ pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gângureau cu încântare. Colţurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măştilor antice ale Erigonei¹⁰⁰, părea că încurajează

⁹⁵ Album care conţinea portrete de femei frumoase.

⁹⁶ Jurişti, pe atunci profesori la Facultatea de drept din Paris.

⁹⁷ Pantaloni strâmţi sus şi largi jos.

⁹⁸ După moda bărbătească de atunci, linia pantalonilor se obţinea printr-o bandă de cauciuc sau de fire metalice de-a latul scobiturilor tălpii (fr.: *sous-pied*)

⁹⁹ Personaj mitologic: nimfă din Sicilia, iubită de ciclopul Polifem, care o urmărea cu perseverenţă şi de care ea fuge pentru că-l iubea pe păstorul Acis.

¹⁰⁰ Personaj din mitologia greacă, deseori reprezentat de arta clasică franceză în pictură şi sculptură, până şi ca ornamente de faţadă (*mascarons*) sub forma unei figuri de femeie înconjurată cu ciorchini de

la îndrăzneală; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părții de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva încântător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofi aurii cu tocuri înalte și cu panglici încrucișate peste ciorapii subțiri albi, ajurați, și acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canzou* – stălcirea cuvântului *quinze aout*¹⁰¹, – rostit ca pe Canebière¹⁰², înseamnă vreme bună, căldură și amiază. Celelalte trei, mai puțin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e grațios și ispititor: dar, alături de aceste veșminte îndrăznețe, *canzou*-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscrețiile și ascunzișurile lui, acoperind și arătând totodată, părea o descoperire provocatoare a bunei-cuviințe, și faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canzou* care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotștiutor. Se întâmplă.

Sclipitoare când era privită din față, delicată din profil, cu ochii de un albastru adânc, cu pleoape grele, picioare cambrate și mici, încheieturile mâinilor și gleznelor delicate, pielea albă, lăsând să se vadă ici-colo arborescenta azurie a vinelor, cu obrajii copilăroși și fragezi, gât voinic ca al Iunonelor eginetice¹⁰³, ceafă puternică și suplă, umeri modelați de Coustou¹⁰⁴ parcă, cu o gropiță voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie înghețată de visare, sculpturală și delicată – așa era Fantine; și sub gâteliile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o știe prea bine. Rarii visători, preoți tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvârșirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparența grației pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei

struguri, aluzie la iubitul ei Dionysos (Bacchus). Luată aici ca tip de bacantă senzuală.

¹⁰¹ Cincisprezece august (fr.).

¹⁰² Numele străzii principale din Marsilia.

¹⁰³ *Iuno*, soția lui Iupiter în mitologia antică. În Egina, insulă din sudul Aticeii, s-au descoperit, în 1811, mai multe statui de zeiță cu forme atletice, viguroase, opere ale unei școli de sculptură anterioară celei ateniene, clasice.

¹⁰⁴ Sculptor francez (1677–1746). A lucrat la împodobirea palatelor și parcului din Versailles.

avea rasă. Era frumoasă în amândouă chipurile: și ca stil și ca ritm. Stilul este forma idealului; ritmul îi este mișcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era și pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenție ar fi văzut desprinzându-se dintr-însa, de dincolo de această beție a vârstei, a anotimpului și a dragostei, o neînvinsă stăpânire și modestie. Rămăsese puțin mirată. Mirarea asta nevinovată e nuanța care o separă pe Psyché, de Venus¹⁰⁵. Fantine avea degetele lungi, albe și delicate ale vestalei¹⁰⁶ care răscolește cenușa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyès, ba chiar dimpotrivă, fața ei, când se odihnea, era, mai presus decât orice, feciorelnică; un fel de demnitate serioasă și aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, și era neobișnuit de tulburător să vezi bucuria stingându-se atât de iute și reculegerea înlocuind-o, fără nicio trecere. Această gravitate neașteptată, uneori prea accentuată, semăna cu disprețul unei zeițe. Fruntea, nasul, bărbia înfățișau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporțiilor din care rezultă armonia feței. În intervalul atât de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă și încântătoare, semn tainic al nevinovăției, care l-a făcut pe Barbarosa¹⁰⁷ să se îndrăgostească de o Diană¹⁰⁸, găsită în săpăturile de la Icône¹⁰⁹.

Iubirea e o greșeală; fie. Fantine era nevinovăția înotând pe deasupra greșelii.

IV – Tholomyès, de vesel ce e, cântă un cântec spaniol

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanță și râde. Răzoarele din Saint-Cloud îm-

¹⁰⁵ Psyché, fată de o frumusețe rară, care în mitologia greacă simboliza dragostea nevinovată, feciorelnică, în contrast cu iubirea senzuală patronată de Venus-Afrodită. „Mirarea nevinovată” este o aluzie la un tablou de Gérard, pictor din școala lui David. Acest tablou *Amor și Psyché* înfățișează o frumoasă Psyché, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrățișări.

¹⁰⁶ Preoteasă a Vestei, zeița focului la romani. După legendă, vestalele păzitoare ale focului sacru din templul acelei zeițe erau obligate să păstreze o castitate absolută.

¹⁰⁷ Împăratul german Frederic I de Hohenstaufen (sec. XII), poreclit de italieni *Barbarosa* (*Barbă roșie*), mort în timpul cruciadei a III-a.

¹⁰⁸ Adică de o statuie a zeiței Diana (Artemis), patroană a vânătorilor.

¹⁰⁹ *Iconum*, oraș antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

bălsămau văzduhul; adierea Senei înviora ușor frunzele; ramurile se mișcau în vânt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-șoricelului, prin trifoi și ovăz; erau, în nobilul parc al regelui Franței, mii de hoinari: păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie și se amestecau cu soarele, cu câmpiile, cu florile, cu arborii.

Și în această tovărășie ca de rai, fetele vorbeau, cântau, dansau, prinzând fluturi, culegând flori de volbură, udându-și ciorapii trandafirii, dantelați, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, când una, când alta, de toți băieții, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare și sălbatică, și care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava”.

Astea sunt bucurii. Asemenea perechi fericite sunt o chemare adâncă la viață și la natură și fac să răsară, din orice, mângâiere și lumină. A fost odată o zână mare, care a făcut livezile și pomii anume pentru îndrăgostiți. De aici această veșnică tragere la fit¹¹⁰ a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare și va ține atât timp cât vor fi tufișuri și școlari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul și tocilarul, ducele și pairul ca și magistratul, curtenii și târgoveții, cum li se spunea altădată, sunt toți supuși acestei zâne. Râd, se caută unul pe altul, și în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la față mai mare decât iubirea! Ciracii notarului sunt niște zei. Țipetele scurte și goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rând care pare o melodie, marea iubire care izbucnește din felul în care e rostită o silabă, cireșele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sunt divine. Fetele frumoase își risipesc cu gingășie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Filosofii, poeții, pictorii privesc extazurile acestea și nu știu ce să facă cu ele, atât rămân de uluiți. *Plecarea spre Cythera*¹¹¹, strigă Watteau; Lancret¹¹², pictorul celor de jos, își contemplă „burghezii” care dispar în azur; Diderot își întinde brațele spre toate aceste ușoare iubiri și d’Urfé¹¹³ le amestecă cu druiți¹¹⁴.

¹¹⁰ *A trage la fit* se spune în franțuzește „a face școala tufișurilor”: de aici, jocul de cuvinte.

¹¹¹ Tablou celebru al pictorului francez Watteau (1684–1721), cel mai de seamă reprezentant al stilului rococo în pictura secolului al XVIII-lea.

¹¹² Pictor francez din secolul al XVIII-lea, care a pictat cu predilecție scene galante, petreceri câmpenești cu personaje idealizate etc.

¹¹³ Romancier francez de la începutul secolului al XVII-lea, autorul unui

După prânz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta și care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat și încântător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca niște fire de ață zbârlite și fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici și albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulțime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyès le spuse: „Vă fac eu cinste cu măgari!” Se tocmise cu omul care-i închiria și se întoarseră prin Vances și Issy. La Issy, o întâmplare: parcul, bun național, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin și era din întâmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitară sihastrul – un manechin în peștera lui – intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir ajuns milionar, sau de Turcaret¹¹⁵ metamorfozat în Priap. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agățat de cei doi castani, pe care i-a cântat abatele de Bernis¹¹⁶. Pe când dădea în leagăn mândrele, una după alta, cu fustele umflate de vânt, așa cum i-ar fi plăcut lui Greuze¹¹⁷ să le vadă, în răsetele generale, tuluzanul Tholomyès, nițel spaniol – Toulouse-ul e doar văr cu Tolosei – cânta pe o melopee melancolică vechiul cântec *gallegga*, inspirat de vreuna din fetele avântate din răspuțeri pe frânghie, între doi arbori:

*Soy de Badajos
Amor me llama
Toda mi alma
Es en mi ojos
Porque enseñas
A tus piernas.*¹¹⁸

roman pastoral în cinci volume: *Astrea*.

¹¹⁴ Preoți la vechii gali.

¹¹⁵ Personajul principal în comedia cu același titlu a lui Alain-René Lesage (secolul al XVIII-lea) – tip de parvenit de pe urma speculațiilor financiare necinstite.

¹¹⁶ Cardinal și om politic francez (secolul al XVIII-lea). În tinerețe a scris versuri galante, ceea ce i-a atras protecția doamnei de Pompadour.

¹¹⁷ Pictor francez din secolul al XVIII-lea: a pictat scene sentimentale din viața burgheziei și portrete feminine dulcele.

¹¹⁸ Sunt din Badajos / Dragostea mă cheamă / Tot sufletul meu / E în ochii mei / Când tu îmi arăți / Piciorușele tale (span.).

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place când cineva face mofturi dintr-astea! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie: trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos și dădură de bariera Etoile. Se sculară, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineața; ei, dar „duminica nu există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează”. Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, își dădeau drumul la vale în *montagne russe*¹¹⁹ o construcție neobișnuită, care se ridica atunci pe înălțimile Beaujon și a cărei linie șerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Élysées. Din când în când, Favourite striga:

— Dar surpriza? Vreau surpriza!

— Răbdare! Răspundea Tholomyès.

V – La Bombarda

După ce se dădură și în *montagne russe*, se gândiră să cineze; cei opt fericiți, în sfârșit puțin osteniți, se aciuară la cârciuma *Bombarda*, care era sucursala din Champs-Élysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme.

Camera era mare, dar urâtă, cu alcov și pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din cârciumă, trebuiseră să se mulțumească cu acest adăpost); avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheiul și fluviul; o minunată rază de august mângâia ferestrele; în mijloc două mese; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbați și femei; la cealaltă se așezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare și altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puțină rânduială pe masă, dar câtă dezordine sub ea!

Se auzea sub masă-ngrozitor,

Cum alerga picior după picior

spune Molière.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru și jumătate după-amiază petrecerea câmpenească începută la cinci dimineața. Soarele apunea; le trecuse și pofta de mâncare.

¹¹⁹ În bălciuri, construcție ca un pod, cu suișuri și coborâșuri bruște, pe care alunecă un vagonet.

Bulevardul Champs-Élysées, plin de soare și de mulțime, era numai lumină și prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly¹²⁰ această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace și încolo. Un escadron măreț al unui regiment de gardă, cu trompeții înaintea, cobora bulevardul Neuilly; steagul alb, ușor trandafiriu în lumina apusului, fâlfâia pe clădirea Tuilleriilor. Piața Concordiei, redevenită Piața Ludovic al XV-lea, era înțesată de oameni care se plimbau mulțumiți. Mulți dintre ei purtau floarea de crin de argint atârnată de panglica albă moară, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici și colo, printre trecătorii care se adunau în cor și băteau din palme, hore de fetițe cântau și jucau un dans burbonez, la modă pe atunci, sortit să batjocorească cele „o sută de zile”¹²¹, însoțit de următorul refren:

*Dați-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand*¹²²

Dați-ni-l înapoi!

O mulțime de mahalagii îmbrăcați de duminică, uneori chiar împodobiți cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăstiați prin piața cea mare și prin Piața Marigny și se jucau cu cercuri sau se învârteau pe călușei de lemn. Alții beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hârtie; îi auzeai râzând. Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică și de adâncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret și special al prefectului de poliție Anglès, cu privire la mahalalele Parisului, adresat regelui, se isprăvea astfel:

„În concluzie, Sire, n-avem să ne temem de oamenii aceștia. Sunt nepăsători și trândavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zburcumat; cel din Paris, nu. Cei de-aci sunt niște oameni mărunței. Ar trebui să-i pui câte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al Majestății Voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populației capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populații a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai

¹²⁰ Sculptură în marmură de Guillaume Coustou (sfârșitul secolului al XVII-lea), destinată a împodobi grajdurile castelului din Marly. Lucrarea a fost așezată mai târziu în Champs-Élysées.

¹²¹ A doua domnie a lui Napoleon I, între întoarcerea din insula Elba și abdicarea după înfrângerea de la Waterloo (martie-iunie 1815).

¹²² *Tatăl nostru de la Gand* era Ludovic al XVIII-lea, care, abia instaurat rege, după prima abdicare a lui Napoleon (1814), fusese izgonit la înapoierea acestuia din insula Elba și se refugiasse la Gand, oraș în Belgia.

scund decât era înainte de revoluție. Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade.”

Prefecții de poliție nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu; acest lucru e totuși cu putință și în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atât de disprețuită de către contele Anglès, se bucura de stima republicilor antice; întruchipa în ochii lor libertatea, și în piața publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu. Poliția naivă a restaurației vedea poporul Parisului mai „frumos” decât e. Acesta nu e deloc pe cât se crede „o prostime cumsecade”. Parizianul e, față de francez, ceea ce atenianul era față de grec. Nimeni nu doarme mai bine decât el, nimeni nu e mai ușuratic și mai leneș decât el, nimeni nu pare să uite mai lesne decât el; să nu te încrezi însă într-însul; e leneș, dar când știe că-l așteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o sulită și va face un zece august¹²³; dă-i pușcă și veți vedea un Austerlitz. El e punctul de reazim al lui Napoleon și tot din el își trăgea puterea Danton¹²⁴. Când e vorba de patrie, se înrolează: când e vorba de libertate, smulge piatra caldarâmului. Păzește-te! Părul lui încolăcit de furie e epic; cămașa i se așază ca o hlamidă. Luați seama! Din cea dintâi stradă Greneta¹²⁵ întâlnită va face furci caudine¹²⁶. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va crește, omulețul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, și din bietul lui piept șubred va porni un vânt care va mișca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluția, unită cu armata, cucerește Europa. Cântă: asta e bucuria lui. Dați-i un cântec pe măsura firii lui și veți vedea! Atâta vreme cât n-are decât refrenul *Carmagnolei*¹²⁷ nu-l răstoarnă decât pe Ludovic al XVI-lea; faceți-l să cânte *Marseieza* și va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiță, scrisă pe marginea unui ra-

¹²³ La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, câteva săptămâni mai târziu, proclamarea republicii.

¹²⁴ Unul din conducătorii iacobinilor între 1789–1794; devenit contrarevoluționar, a fost judecat și ghilotinat în aprilie 1794.

¹²⁵ Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strâmtă și deci ușor de barat prin baricade, cum s-a și întâmplat în 1792 și în 1848.

¹²⁶ Aluzie la un episod din istoria romană; în 321 î.e.n. armatele romane înfrânte de samniți, un popor din Abruzzii actuali, au fost silite, în semn de umilință, să treacă pe sub un arc de furci, simbol al sclaviei.

¹²⁷ Cântec revoluționar de la 1789.

port al lui Anglès, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfârșite.

VI – Un capitol în care toți se iubesc la nebunie

Vorbe de chef și cuvinte de dragoste; și unele și altele îți scapă printre degete; cuvintele de dragoste sunt nori, iar vorbele de chef sunt fum.

Fameuil și Dahlia cântau încet; Tholomyès bea; Zéphine râdea; Fantine zâmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioșie la Blachevelle și-i spunea:

— Blachevelle, te ador!

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe:

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aș mai iubi?

— Eu? Ah! Să nu spui asta nici în glumă! Dacă nu m-ai mai iubi, ți-aș sări în spate, te-aș zgâria, te-aș jupui, te-aș azvârli în apă și aș pune să te închidă.

Blachevelle zâmbi cu îngâmfarea voluptoasă a unui om gădilat în amorul lui propriu. Favourite urmă:

— Da, aș chema poliția! Ce, crezi că mi-ar fi rușine? Păcătosule!

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, și închise ochii cu mândrie. Dahlia, mestecând ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei:

— Văd că te prăpădești după Blachevelle al tău!

— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe același ton, apucând din nou furculița. E zgârcit. Îmi place ăla mic, care locuiește peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoști? Se vede că e făcut să fie actor. Îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune: „Ah, Dumnezeuule, mi s-a dus liniștea! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile!” Umblă prin casă, prin poduri pline cu șobolani, prin unghere întunecate, cât de sus poate să urce – și cântă, și declamă, și mai știu eu ce, că-l auzi de jos! Câștigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-Jacques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine! Se prăpădește atât de tare după mine, încât într-o zi, când m-a văzut făcând aluat de clătite, mi-a spus: „Domnișoară, faceți colțunași din mânușile dumneavoastră și îi mănânc”. Numai artiștii pot spune așa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sunt pe cale să-mi pierd mințile după puștiul ăsta. Ce-mi pasă! Îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint! Hm? Vai, cum mint! Favourite tăcu o clipă și urmă: Vezi tu, Dahlia,

sunt tristă. Toată vara a plouat. Vântul mă scoate din fire, nu se mai potolește. Blachevelle e foarte zgârcit, la piață nu se mai găsește decât mazăre, și asta cu greu. Nu știi ce să mănânci. Am *spleen*¹²⁸, cum spun englezii. Untul e atât de scump! Și pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat; asta mă dezgustă de viață.

VII – Înțelepciunea lui Tholomyès

În timp ce unii cântau, alții vorbeau cu aprindere și toți deodată. Nu se mai înțelegea nimic. Tholomyès ridică glasul:

— Să nu mai vorbim la întâmplare și nici prea repede! strigă el. Dacă vrem să fim scânteietori, întâi să ne gândim. Prea multă improvizație golește mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiți. Să amestecăm măreția cu lăcomia; să mâncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeți primăvara; dacă se grăbește, e mistuită, vreau să spun înghețată. Excesul de zel pierde piersicii și caișii. Excesul de zel ucide gingașia și bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor! Grimond de la Reynière¹²⁹ e de părerea lui Talleyrand¹³⁰.

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

— Tholomyès, lasă-ne în pace! spuse Blachevelle.

— Jos cu tiranul! spuse Fameuil.

— Bombarda, Bombance și Bamboche! strigă Listolier.

— Duminica există, reluă Fameuil.

— Suntem cumpătați, adăugă Listolier.

— Tholomyès, zise Blachevelle, uită-te cât sunt de calm!

— Tu ești marchizul! îi răspunse Tholomyès.

Acest mediocru joc de cuvinte¹³¹ avu efectul unei pietre azvârlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.

Broaștele tăcură.

— Prieteni, exclamă Tholomyès pe tonul unui om care devine din nou stăpân pe situație, veniți-vă în fire! Nu trebuie să întâmpinați cu atâta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu

¹²⁸ Cu sensul de *depresie*.

¹²⁹ Autor al unui *Almanah al mâncăcioșilor*, foarte apreciat la sfârșitul secolului al XVIII-lea în cercurile aristocratice.

¹³⁰ Deviza lui Talleyrand era: „Fără exces de zel!”

¹³¹ În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) și *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunță identic.

e numaidecât vrednic de respect și de entuziasm. Calamburul este găinațul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde; și spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turtește pe stâncă nu împiedică condorul să plutească. Departate de mine intenția de a insulta calamburul! Îl cinstesc pe măsura meritelor lui: nimic mai mult. Tot ce există mai măreț, mai sublim și mai încântător în omenire, și poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfântului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice¹³², Cleopatra¹³³ pe-a lui Octavian. Și băgați de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium¹³⁴ și că fără el nimeni nu și-ar aminti de orașul Toryn, cuvânt grecesc care înseamnă *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraților, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucurie și în jocuri de cuvinte. Ascultați-mă pe mine, care am prudența lui Amphiarauș¹³⁵ și chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus*¹³⁶. Trebuie să existe o măsură chiar la mâncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere? Nu mâncați prea mult! Chiar când e vorba de plăcintă, e nevoie de bun simț și de artă. Lăcomia pedepsește pe cel lacom: *Gula punit Gulax*¹³⁷. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Și țineți minte asta: oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvântul *finis*¹³⁸. Trebuie să ne stăpânim atunci când e nevoie; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginația și să ne ducem singuri la închisoare. Înțelept e acela care știe la un moment dat să se aresteze pe el însuși. Aveți puțină încredere în mine. Nu înseamnă că sunt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că știu ce diferență e

¹³² Personaj legendar din mitologia greacă, rege al Thebei. Erou al tragediei lui Eschyl *Cei șapte contra Thebei*.

¹³³ Regină a Egiptului antic (secolul I î.e.n.).

¹³⁴ Victoria navală a lui Octavian împotriva lui Antoniu și a Cleopatrei (31 î.e.n.) după care Octavian a rămas stăpân al Romei.

¹³⁵ Personaj mitologic: unul dintre argonauți. Legenda spune că era înțelept și avea darul profeției.

¹³⁶ Trebuie să fie o măsură în toate (Horațiu, *Satire*).

¹³⁷ *Gâtjeul* pedepsește pe *Gulax* (lat.), tip de mâncăcios din comedia populară latină.

¹³⁸ Sfârșit (lat.).

între o chestiune rezolvată și una pendinte, pentru că am susținut o teză în latinește asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea când Munatius Demens era chestor al paricidului¹³⁹ și fiindcă, după cât se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiți cumpătați în dorințele voastre. Tot așa cum mă cheamă Felix Tholomyès, vă sfătuiesc bine. Fericit cel care, atunci când îi bate ceasul, ia o hotărâre eroică și renunță, ca Sylla¹⁴⁰ sau ca Origene¹⁴¹.

Favourite îl asculta cu atenția încordată.

— Felix, spuse ea, ce cuvânt frumos! Îmi place numele ăsta. E pe latinește. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyès urmă:

— *Quirittes, gentlemen, caballeros*, prieteni! Vreți să nu mai simțiți nicio poftă, să vă lipsiți de patul nupțial și să înfrunțați amorul? Nimic mai simplu. Iată rețeta: limonadă, foarte multă gimnastică, muncă pe brânci, spetiți-vă, cărați bolovani, nu dormiți, stați de veghe, dați pe gât băuturi azotoase și ceaiuri de buruieni, gustați fierături de mac și de *agnuscastus*, adăugați la aceasta o dietă severă – crăpați de foame! – băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricțiuni cu apă de Saturn și cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

— Femeia! reluă Tholomyès. Păziți-vă de ea! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii! Femeia e prefăcută și ascunsă. Ea nu poate suferi șarpele, din invidie. Șarpele e dugheana de peste drum.

— Tholomyès, strigă Blachevelle, ești beat!

— Pe naiba! spuse Tholomyès.

— Atunci fii vesel! reluă Blachevelle.

— Bine, răspunse Tholomyès. Și, umplându-și paharul, se ridică: Trăiască vinul! *Nunc te, Bacche, canam!*¹⁴² Iertați-mă, domnișoarelor, e pe spaniolește. Și iată dovada, *señoras*: la așa popor, așa butoaie. Aroba Castiliei conține șaisprezece litri, cantarul din Alicante, doisprezece; almuda din Canare douăzeci și cinci; cuartinul din Baleare, douăzeci și șase; burduful țarului Petru, treizeci. Trăiască țarul care e mare și să-i trăiască cizma care e și mai mare! Doamnelor, un sfat

¹³⁹ Însărcinat cu instruirea crimelor comise asupra unor rude apropiate.

¹⁴⁰ Consul – apoi dictator roman (secolul I î.e.n.). „Hotărârea eroică” a lui este renunțarea la puterea dictatorială.

¹⁴¹ Filozof creștin din secolele II-III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuțiile romane împotriva creștinilor din Alexandria (Egipt).

¹⁴² Acum, Bacchus, te voi cânta pe tine! (lat.).

prietenesc: mai greșiți pe la vecini, dacă aveți chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca sa se închircească și să se tâmpească asemeni slujnicilor englezoaice, care au genunchii bătătoriti de atâta frecat la dușumele. Ea nu e făcută pentru asta; ea rătăcește veselă, draga de ea! S-a spus: greșeala e omenească; eu vă spun: greșeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate! O, Zéphine, o, Joséphine, cu fetișoara ta boțită ai fi încântătoare dacă n-ai fi cam strâmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi așezat cineva pe fața ta frumușică. În ce privește pe Favourite, o, nimfe și muze! într-o zi, pe când Blachevelle trecea râulețul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu ciorapi albi și bine întinși, care-și arăta pulpele. Prologul acesta i-a plăcut și Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgostise era Favourite. O! Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ți picteze gura. Ascultă! Înainte de tine nu exista nicio făptură demnă de acest nume. Ești creată să primești mărul ca Venus, sau să-l mănânci, ca Eva. Frumusețea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriți brevetul de invenție a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioșat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înșela. Mă cheamă Felix și nu sunt fericit. Cuvintele sunt mincinoase. Să nu primim orbește indicațiile pe care ni le dau. Ar fi o greșeală să comandăm dopuri la Liège și mănuși la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aș chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos și femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gânditoare, o senzitivă; e o nălucă cu înfățișare de nimfă, rușinoasă ca o călugăriță care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cântă, se roagă și se uită la albastrul cerului, fără să știe prea bine nici ce vede, nici ce face, și care, cu ochii în văzduh, rătăcește printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decât sunt în realitate! O, Fantine, să știi un lucru: eu Tholomyès, sunt o arătare; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingășie, tinerețe, lumină blândă a dimineții. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, ești o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritați; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliți acest risc. Dar ce tot îndrug eu aci? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poți scoate căsătoria din cap; și orice am spune noi, înțelepții, nimic n-are

să împiedice croitoresele și pantofăresele să viseze bărbați bătuți în diamante. Bine, fie; dar țineți minte asta, drăguțelor, mâncați prea mult zahăr. O, femei, n-aveți decât un cusur, roadeți prea mult zahăr! O, sex rozător, frumoșii și micuții tăi dinți albi se prăpădesc după zahăr. Or, ascultați-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sângelui; de-aici coagularea și apoi solidificarea sângelui; de-aici tuberculele în plămâni; de-aici moartea. Iată de ce diavolul atrage după sine oftica. Așadar, nu mai ronțăiți zahăr și-o să trăiți. Mă întorc spre bărbați. Domnilor, faceți cuceriri! Furați-vă unii altora iubitele, fără remușcări! Schimbați-le ca la cadrul! În dragoste nu există prieteni. Oriunde e o femeie drăguță, dușmănia e declarată pe față. Nicio crutare; război pe viață și pe moarte! O femeie frumoasă e un *casus belli*¹⁴³, o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinetele¹⁴⁴, Wilhelm a răpit femeile saxone¹⁴⁵, Cezar le-a răpit pe cele romane¹⁴⁶. Bărbatul care nu e iubit plutește ca un vultur peste iubitele celorlalți; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociți proclamația sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia: „Soldați, vouă vă lipsește totul. Dușmanul are totul.”

Tholomyès se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyès! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier și Fameuil, îngâna o arie tânguitoare, unul din acele cântece de atelier alcătuit din cuvinte venite la întâmplare, când cu rime din belșug, când deloc, fără niciun înțeles, ca legănarea unui copac și ca vuietul vântului,

¹⁴³ Motiv de război (lat.).

¹⁴⁴ Aluzie la o legendă romană după care Romulus, întemeietor al Romei, ar fi pornit o expediție împotriva sabinilor, populație dintre Latium și Umbria, pentru a le răpi femeile, câțiva ani după aceea, sabinii au venit înarmați ca să le reia, însă sabinetele, devenite soții ale romanilor, s-au așezat cu copiii lor între cele două armate și au evitat ciocnirea.

¹⁴⁵ Este vorba de Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei, care a cucerit Anglia (1066), după care a distribuit luptătorilor din armata sa fiefurile nobililor anglo-saxoni căzuți în luptă sau alungați; soțiile acestora ar fi făcut parte din această răsplată.

¹⁴⁶ Joc de cuvinte bazat pe dublul sens al verbului *enlever* (a răpi): cel propriu și cel figurat (a fermeca); succesele politice și militare ale lui Iulius Cezar i-au atras simpatia concetățenelor sale.

cântece care se nasc din fumul pipelor și se împrăștie și pier odată cu el. Iată prin ce cuplet își rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyès.

*Popii proști, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o șchioapă
La sânt' Ion să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind din preoție,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.*

Versurile astea nu potoliră improvizația lui Tholomyès; acesta își goli paharul, îl umplu și începu din nou:

— Jos cu înțelepciunea! Uitați tot ce-am spus! Să nu fim nici ruși-nați, nici rușinoși. Țin un discurs bucuriei; să fim veseli! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia și cu mâncarea. Indigestie și *Digesta*. Justinian¹⁴⁷ să fie bărbatul, și ghiftuiala femeia! Bucurie în adâncuri! Trăiască creațiunea! Lumea e un diamant mare! Sunt fericit! Păsărilor sunt uimitoare! Ce sărbătoare pretutindeni! Privighetoarea e un Elleviou¹⁴⁸ pe gratis. Vară, te salut! O, Luxembourg! O, Georgice¹⁴⁹ ale străzii Madame și ale aleii Observatorului! O, soldați visători! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziți copiii vă distrați zămis-lind alții! Dacă n-aș avea arcadele *Odeonului*¹⁵⁰, mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu își ia zborul spre pădurile virgine și spre savane. Totul e frumos. Muștele bâzâie prin raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine!

Dar din greșeală, o sărută pe Favourite.

VIII – Moartea unui cal

La *Edon* se mănâncă mai bine decât la *Bombarda*, spuse Zéphine.

¹⁴⁷ Împărat al Imperiului roman de răsărit (secolul al VI-lea). Din ordinul lui au fost compilate monumentele de drept roman intitulate *Digesta*, *Institutele* și *Nevelele*.

¹⁴⁸ Celebru cântăreț de operă din secolul trecut.

¹⁴⁹ *Georgicele*, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I e.n.); cântă muncile câmpului și plăcerile vieții rurale.

¹⁵⁰ *Odeon*, teatru din Paris, în Cartierul latin, sub ale cărui galerii cu arcade se găsesc numeroase librării; celebru loc de întâlnire al studenților.

— Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitați-vă la sala de jos! Are oglinzi pe pereți.

— Mai bine să mă oglindesc în farfurie! zise Favourite.

— Uitați-vă la cuțite! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mânerele sunt de argint, și la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preț decât osul.

— Nu și pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyès.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin feres-trele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

— Tholomyès! strigă deodată Fameuil. Am avut o discuție cu Listolier.

— O discuție e bună, răspunse Tholomyès, dar o ceartă e și mai bună.

— Discutam filosofie.

— Fie!

— Cine îți place ție mai mult: Descartes sau Spinoza?

— Désaugiers¹⁵¹, spuse Tholomyès. După ce rosti sentința asta, bău și începu din nou: Accept viața. Nu s-a isprăvit totul pe pământ, de vreme ce se mai poate discuta anapoda. Cinste zeilor nemuritori! Oamenii mint, dar râd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neașteptate. E frumos. Mai sunt pe lumea asta oameni care știu să deschidă și să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beți aici, doamnelor, cu aerul acesta liniștit, e vin de Madera, să știți, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute șaptesprezece stânjeni deasupra nivelului mării! Fiți atente când beți! Trei sute șaptesprezece stânjeni! Și domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă acești trei sute șaptesprezece stânjeni pentru patru franci și cincizeci de centime!

Fameuil îl întrerupse din nou:

— Tholomyès, părerile tale sunt lege. Care e autorul tău preferat?

— Ber...

— Quin¹⁵²?

— Nu... Choux¹⁵³. Și Tholomyès urmă: Cinste lui Bombarda! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, și cu Thygelion¹⁵⁴ din Cheronea, dacă mi-ar aduce o

¹⁵¹ Cupletist și vodevilist aplaudat sub imperiu.

¹⁵² *Berquin*, autor de idile și romane dulcele pentru tineret (1750–1791).

¹⁵³ *Berchoux*, ziarist și poet francez (1765–1839).

¹⁵⁴ *Munofis*, *Thygelion* – patroni de ospătării în antichitate (Egipt și Grecia).

hetairă¹⁵⁵! Căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia și în Egipt. Ne-o spune Apuleius. Vai! mereu aceleași lucruri și nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creațiunea creatorului. *Nil sub solem novum*¹⁵⁶, spune Solomon; *amor omnibus idem*¹⁵⁷ spune Vergiliu; și Carabine urcă împreună cu Carabin¹⁵⁸ în corabia de la Saint-Cloud, așa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle pe flota din Samos. Un ultim cuvânt: știți, doamnelor, cine era Aspasia? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet: un suflet de o nuanță roză și purpurie, mai aprinsă decât focul, mai fragedă decât zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femeii: era prostituata zeiță, Socrate și Manon Lescaut¹⁵⁹. Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu i-ar fi trebuit o târfă.

Tholomyès, dezlănțuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruța și oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrână, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruță foarte grea. Ajuns în fața *Bombardei*, animalul, sleit și împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întâmplarea adunase mulțimea. Dar abia avusese vreme căruțașul, care înjura și tuna, să rostească cuvântul sacramental „boală”! Întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyès întoarseră capul spre tămbălăul din stradă și Tholomyès profită de situație ca să-și încheie discursul cu această strofă melancolică:

*Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Și au aceeași viață;
Și – gloabă el trăit-a cât gloabele trăiesc;
O scurtă dimineață.*¹⁶⁰

— Bietul cal! suspină Fantine.

¹⁵⁵ Curtezană de lux în Grecia antică.

¹⁵⁶ Nu există nimic nou sub soare (lat.).

¹⁵⁷ Dragostea e aceeași la toți (Vergiliu, *Georgice*).

¹⁵⁸ *Carabin*, student în medicină. *Carabine*, prietena lui; nume comune folosite simbolic.

¹⁵⁹ Eroina romanului cu același titlu al abatelui Prévost; tipul femeii nestatornice.

¹⁶⁰ Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérrier*, poem de Fr. de Malherbe.

— Na, că Fantine o să se apuce să plângă de mila cailor! Cum poate fi cineva atât de dobitoacă! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucișându-și brațele și dând capul pe spate, îl privi cu hotărâre pe Tholomyès și-i spuse:

— Ei, și surpriza?

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyès. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, așteptați-ne un minut!

— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

— Pe frunte, adăugă Tholomyès.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui: apoi, toți patru se îndreptară spre ușă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătu din palme:

— Începe să aibă haz! spuse ea.

— Să nu stați prea mult! murmură Fantine. Vă așteptăm!

IX – Sfârșitul vesel al bucuriei

Rămase singure, fetele se așezară două câte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoțând capul afară și vorbindu-și de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieșiră la braț de la cârciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne râzând și apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropește în fiecare săptămână bulevardul Champs-Élysées.

— Să nu stați mult! strigă Fantine.

— Ce-au să ne aducă? întrebă Zéphine.

— Sigur că are să fie drăguț, spuse Dahlia.

— Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.

Fură absorbite îndată de iureșul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor și care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poștalionului cu bagaje și a diligențelor. Aproape toate mesageriile din sud și din vest treceau pe-atunci prin Champs-Élysées. Cele mai multe diligențe o luau de-a lungul cheiului și ieșeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, câte o trăsură greoaie, vopsită în galben și negru, greu încărcată, cu cai zgomotoși, burduhănoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor și valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea șoseaua, preschimbând pietrele caldarâmului în amnare, se repezea prin mulțime cu toate scânteile unei fierării după ea, cu praful drept fum și ca

un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui:

— Ce tămbălău. Parc-ar fi un maldăr de lanțuri care își iau zborul.

La un moment dat, una din aceste trăsură, care se deosebeau cu greu în desișul ulmilor, se opri o clipă și apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.

— Ciudat! spuse ea. Credeam că diligența nu se oprește niciodată.

Favourite ridică din umeri.

— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sunt un călător și-i spun diligenței: „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei”. Diligența trece, mă vede. Se oprește și mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoști viața, draga mea!

Tăcu așa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mișcare, ca și cum s-ar fi trezit din somn.

— Ei bine, făcu ea, și surpriza?

— Da, așa e! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză?

— Întârzie cam mult! spuse Fantine.

Abia isprăvisese Fantine de oftat, când băiatul care le servise masa intră în odaie. Ținea în mână ceva care semăna cu o scrisoare.

— Ce e asta? întrebă Favourite.

— O hârtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoastră, răspunse chelnerul.

— De ce nu ne-ai adus-o de îndată?

— Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmănăm decât peste o oră.

Favourite smulse hârtia din mâinile chelnerului. Era o scrisoare.

— Na! spuse ea. N-are adresă. Dar uitate ce scrie pe ea: *Aceasta e surpriza.*

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise și o citi (știa să citească):

O, iubitele noastre!

Aflați că avem părinți. Nu prea știți voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros și cinstit, tați și mame. Iată însă că părinții aceștia gem; bătrânii ne vor; bărbații și femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea și vor să taie viței în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că suntem virtuoși. În ceașul în care veți citi aceste rânduri, cinci cai focoși ne vor duce spre tăticii și mămicile noastre.

O ștergem, cum spune Bossuet¹⁶¹. Plecăm; am plecat. Fugim în brațele lui Laffitte¹⁶² și pe aripile lui Caillard¹⁶³. Diligența de Toulouse ne smulge din prăpastie, și prăpastia sunteți voi, o, fetițele noastre frumoase! Ne întoarcem din nou la societate, datorie și ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecți, tați de familie, guarzi comunali și consilieri de stat. Cinstiți-ne! Ne sacrificăm. Plângeți-ne în grabă și înlocuiți-ne repede! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeți-o și voi pe ea. Adio!

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtați pică!

Semnat

Fameuil

Blachevelle

Listolier

Felix Tholomyès

Post-scriptum: Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta. Favourite rupse cea dintâi tăcerea:

— Ei bine! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

— Foarte caraghios! spuse Zéphine.

— Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Așa e povestea.

— Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyès. Se cunoaște.

— Dacă-i așa, moarte lui Blachevelle și trăiască Tholomyès!

— Trăiască Tholomyès! strigară Dahlia și Zéphine. Și izbucniră în râs. Fantine râse împreună cu celelalte. Peste un ceas, când se întoarse la ea în odaie, plânse. Era, așa cum am spus-o, prima ei iubire; se dăduse lui Tholomyès ca și cum i-ar fi fost bărbat, și biata fată era însărcinată.

¹⁶¹ Este invocat aici prin antifrază deoarece stilul său solemn nu admitea expresii familiare.

¹⁶² Celebru bancher din timpul imperiului și al monarhiei censitare, prim-ministru în 1830.

¹⁶³ Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin promptitudinea cu care sesiza pricinile cele mai încurcate și prin repeziciunea cu care își întocmea pledoariile și câștiga procesele.

CARTEA A PATRA

A ÎNCREDINȚA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I – Două mame se întâlnesc

În primul sfert al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ținut în străduța Boulanger de soții Thénardier. Deasupra porții, pe zid, se afla o scândură bătută în cuie. Pe scândură asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleți groși, auriți, de general, împodobiti cu stele mari, argintii; niște pete roșii voiau să însemne sânge; restul tabloului era pierdut în nori de fum și înfățișa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripție: *La sergentul de la Waterloo*.

Nimic mai obișnuit decât o cotigă sau o căruță la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în fața birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenția unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuințate în regiunile păduroase, cu care se cară trunchiuri și grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oiște grea, rezemate pe două roți peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi și diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaș. De prea mult mers prin hârtoape, roțile, obezile, butucii, osia și oiștea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hâdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi și fierul sub rugină. Sub osie atârna, ca o draperie, un lanț gros, vrednic de un Goliat ocnaș. Lanțul acesta te făcea să te gândești, nu la bârnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonții și la mamuții care ar fi putut

fi înhămați cu el; îți amintea ocna. Dar o ocna de ciclopi, supraomenească, și părea luat de la cine știe ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem, iar Shakespeare pe Caliban.

De ce oare această parte din față a camionului se găsea pe stradă, în locul acela? Mai întâi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituții pe care le găsești în același fel în drum, sub cerul liber, și care n-au nici ele alt rost decât să fie acolo.

Mijlocul acestui lanț spânzura sub osie, destul de aproape pe pământ, și pe el, ca într-un leagăn, ședea în seara aceea alături, ținându-se de gât cu drăgălășenie, două copilițe, una de vreo doi ani și jumătate, iar cealaltă de vreun an și jumătate; cea mai mică în brațele celei mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzuse lanțul acela înfricoșător și spusese: „Uite o jucărie pentru copiii mei!”

Cele două copilițe, de altfel drăguț și îngrijit îmbrăcate, străluceau; ai fi spus că sunt doi trandafiri printre lanțuri vechi; ochii lor erau plini de o mare bucurie; obrajii lor fragezi râdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Fețele lor naive erau două uimiri încântate; un tufiș înflorit din apropiere își trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an și jumătate își arăta burtica drăgălașă și goală cu nerușinarea nevinovată a copiilor. Deasupra și împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire și muiate în lumină, uriașa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe și de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peșteri. La câțiva pași, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioșătoare în clipa aceea, își legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întâmple ceva, cu acea căutătură animalică și cerească totodată, specifică maternității. La fiecare legănare, lanțurile hâde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mânie; fetițele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie și nimic nu era mai încântător decât capriciul întâmplării, care făcea dintr-un lanț de titani un leagăn de heruvimi.

Pe când le legăna pe cele două fetițe, mama îngâna cu un glas fals o romanță pe-atunci vestită:

Trebuie, spunea un războinic...

Cântând și privind-și fetele, nu mai auzea și nu mai vedea ce se întâmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanței, când

cineva se apropie de ea și deodată auzi o voce, care-i spunea lângă ureche:

— Ai doi copii frumoși, doamnă.

...Frumoasei și duioasei Imogina¹,

răspunse mama, continuându-și romanța, apoi întoarse capul.

La câțiva pași în fața ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea și ea un copil în brațe. Mai căra și un sac mărișor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeiești din câte se pot vedea. Era o fetiță de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălășenia cu care era gătită; avea a scufiță de pânză subțire cu dantele și un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii și tari i se vedeau sub fustița ridicată. Era rumenă și sănătoasă. Îți venea să muști din obraji ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decât că trebuie să fi fost foarte mari și că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vârstei ei. Brațele mamelor sunt făcute din duioșie; copiii dorm adânc în ele.

Cât despre mamă, avea o înfățișare sărăcăcioasă și tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou țarancă. Era tânără. Era oare frumoasă? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o şuviță blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriță, urâtă, strânsă, strâmtă, înnodată sub bărbie. Râsul arată dinții frumoși când îi ai; dar ea nu râdea. Ochii nu păreau a-i fi uscați de prea multă vreme. Era palidă; arăta sleită și puțin bolnavă; își privea fetița adormită în brațe cu duioșia mamei care și-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strânsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mâini pârlite și pistruiate arătătorul bătătorit și jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lână aspră de culoare închisă, o rochie de pânză și pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenție, își păstra încă frumusețea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazul drept. Cât despre îmbrăcămintea ei, acel veșmânt diafan, făcut din muslin și panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie și muzică, plin de clopoței și parfumat cu liliac, se to-pise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare

¹ Eroina unei romanțe spaniole din romanul *Călugărul* al scriitorului englez Lewis, tradus în limba franceză în 1797.

și care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni² de la acea „păcăleală bună”.

Ce se petrecuse în aceste zece luni? Se poate ușor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine și Dahlia. Legătura, sfărâmată de bărbați, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea niciun rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase – vai, rupturile de felul acesta sunt fără leac! – și ea se văzuse cu desăvârșire singură, dezobișnuită de muncă și, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyès să disprețuiască mica meserie pe care o cunoștea, își părăsise clientela și aceasta îi întorsese spatele. Niciun mijloc de câștig. Fantine abia știa să citească și nu știa să scrie; o învățaseră în copilărie să se iscălească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyès, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyès nu răspunse la niciuna. Într-o zi, Fantine auzi cumetrele spunând, cu ochii la fetița ei: „Parcă-i poți lua în serios pe copiii ăștia? Te uiți la ei și ridici din umeri!” Se gândi atunci la Tholomyès, care ridica din umeri când era vorba de copilul lui și nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întuneacă. Totuși, ce era de făcut? Nu mai știa cui să se adreseze. Cu toate că săvârșise o greșală, firea ei era, cum se știe, numai sfială și virtute. Simți vag că era pe pragul deznădejzii și gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj; îl avu și se încordă. Îi veni în gând să se întorcă în orașul ei de baștină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască și să-i dea de lucru. Dar, dar ar fi trebuit să-și ascundă greșeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărțiri mai dureroase încă decât cea dintâi. Inima i se strânse, dar luă o hotărâre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieții.

Renunțase vitejește la găteală, se îmbrăcase în veșminte de pânză, punând toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile și toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămânea, sfântă de data asta. Vându tot ce avea pe două sute de franci; după ce-și plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci de doi de ani, într-o dimineață frumoasă de primăvară, ducându-și copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amândouă

² O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, când are loc „păcăleala”, până în primăvara anului 1819, când Fantine ajunge la hanul din Montfermeil, sunt aproape doi ani, nu zece luni.

trecând, i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decât copilul, și copilul n-avea pe lume decât pe maică-sa. Fantine își alăptase singură copilul; din pricina asta plămânii îi osteniseră și tușea puțin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyès. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyès era un avocat de provincie, gras, bogat și cu trecere, elector înțelept și jurat foarte aspru, dar tot același om al plăcerilor.

După ce mersese, când și când, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurilele din împrejurimile Parisului, plătind câte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe ulița Brutarului.

Pe când trecea prin fața hanului Thénardier, cele două fetițe încântate de leagănul lor uriaș, îi luară ochii și se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetițe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoționată. Prezența îngerilor vestește raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceuia tainicul *aici* al providenței. Cele două micuțe erau atât de vădit fericite! Le privea, le admira cu atâta înduioșare, încât, în clipa când mama se opri să respire, între două versuri ale cântecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-ați citit: „Ai doi copii frumoși, doamnă”.

Făpturile cele mai crude sunt dezarmate când li se mângâie puii. Mama își ridică fruntea, îi mulțumi și o pofti pe trecătoare să șadă pe banca de la ușă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească:

— Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor două fetițe. Ținem hanul acesta.

Apoi își continuă cântecul printre dinți:

*„Nu șovăind, sunt cavalier
Și plec spre Palestina”.*

Această doamnă Thénardier era o femeie roșcovană, mătăhăloasă, colțuroasă; tipul femeii care place soldaților, în toată urâtenia lui. Și, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romantice. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcina-te de închipuirea unor cârciumărese, dau astfel de rezultate. Era încă tânără; avea abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă și înfățișarea ei de colos ambulant, bun pentru bâlciuri, ar fi înfricoșat-o de

la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea și ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătorea își spuse povestea, schimbând-o pe alocuri; istorisi că era lucrătoare; că-i murise bărbatul; că la Paris n-avea de lucru și că mergea să caute într-altă parte, pe meleagurile ei; că părăsise Parisul chiar în dimineața aceea, pe jos; că era ostenită pentru că-și ducea copilul în brațe și, întâlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos că fetița umblase puțin, dar nu prea mult, era doar atât de micuță că trebuise s-o ia în brațe, și comoara mamei adormise.

Spunând cuvintele astea, își sărută fetița cu patimă și o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaștri, ca cei ai maică-si, și privi. Ce? Nimic, totul cu acel aer serios și uneori sever al copilașilor, taină a luminoasei lor nevinovății, în fața virtuților noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri și că ne știu oameni. Apoi copilița începu să râdă și, cu toate că maică-sa o ținea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvinș a unei făpturi micuțe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri și scoase limba, semn de admirație.

Mama Thénardier își dezlegă fetele și le coborî din leagăn, spunându-le:

— Jucați-vă câteșitrele!

Copiii atât de mici se domesticesc repede, și peste o clipă micuțele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfârșită plăcere, făcând găuri în pământ.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselie odraslei; fetița luase o surcică drept sapă și săpa cu energie o groapă cât pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu când îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

— Cum o cheamă pe fetița dumitale?

— Cosette.

Cosette, citiți Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blând și gingaș instinct al mamelor și al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita și Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără și descumpănesc toată știința etimologilor. Am cunoscut o, bunică bătrână, care izbutise să facă din Théodor, Gnon.

— Câți ani are?

— Merge pe trei³.

— Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetițe se îngrămădiseră într-o atitudine de adâncă neliniște și totodată de fericire mare; se întâmpla un eveniment: un vierme gras ieșise din pământ și ele erau în extaz. Frunțile lor încântate se atingeau; ai fi spus: trei capete într-o aureolă.

— Copiii, spuse mama Thénardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele! Ai jura că sunt trei surori.

Cuvântul acesta fu scânteia pe care o aștepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mână pe doamna Thénardier, o privi ținută și-i spuse:

— N-ai vrea să-mi ții copilul?

Doamna Thénardier avu una din acele mișcări de uimire, care nu sunt nici acceptare, nici refuz.

Mama Cosettei urmă:

— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găsești unde să intri. Oamenii sunt atât de curioși prin partea locului! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin fața hanului dumitale. Când am văzut micuțele, atât de drăguțe, de curate și de mulțumite, m-au dat gata. Mi-am spus: uite o mamă bună! Asta e: ar fi ca trei surori. Și pe urmă, am să mă întorc curând. Nu vrei să-mi ții copilul?

— Să vedem, spuse doamna Thénardier.

— Aș plăti șase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului:

— Șapte franci. Și plata înainte pe șase luni.

— Șase ori șapte patruzeci și doi, spuse doamna Thénardier.

— Am să plătesc, rosti mama.

— Și cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

— În total cincizeci și șapte de franci, spuse doamna Thénardier. Și printre aceste cifre îngână vag:

„Trebuie, spunea un războinic...”

— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi rămână ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să câștig bani acolo, și cum voi avea cât de puțin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă:

³ O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819 avea aproximativ un an și jumătate. Aceeași scăpare din vedere se perpetuează și în restul romanului.

— Fetița are tot ce-i trebuie?
— E bărbatul meu, spuse doamna Thénardier.
— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Și ce mai lucruloare frumoase! Să rămâi cu gura căscată. Din fiecare câte o duzină; și rochițe de mătase, ca o cucoană. Sunt toate aici, în legătura asta.
— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.
— Sigur că am să vi le dau! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală!
Fața stăpânului se ivi.
— Bine, spuse el.
Târgul fu încheiat. Mama își petrecu noaptea la han, dădu banii și își lăsă fetița. Își înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiței, acum ușoară, și plecă a doua zi dimineață, socotind că o să se întoarcă în curând. Plecări care se pun la cale cu ușurință și care sunt adevărate nenorociri!
O vecină a familiei Thénardier o întâlnește pe mama copilului care pleca și la întoarcere le povestește:
— Am văzut o femeie care plângea în stradă de ți se rupea inima.
După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii:
— Asta o să-mi achite polița de o sută zece franci care are scadența mâine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Știi că fără ei aș fi avut aici portărelul și o somație de plată? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.
— Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II – O primă schiță a două figuri deochete

Șoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpând, dar pisica se bucură și de un șoarece slab. Cine erau acești Thénardier?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvârși desenul mai târziu.

Făpturile acestea aparțineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniți și din oameni deștepți dar decăzuți, care-și fac loc între clasa numită mijlocie și cea numită inferioară, și care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintâi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzește din întâmplare cine știe ce foc întunecat, devin totuși, cu ușurință, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaș. Amândoi erau înclinați să meargă cu pași mari spre rău.

Există suflete de rac, care merg de-a-ndărătelea, mereu spre întuneric, dând înapoi în viață, în loc să înainteze, folosindu-se de experiență ca să-și sporească urâtenia, devenind tot mai rele și îmbibându-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul și femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i privești pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simți întunecați din cap până-n picioare. Sunt neliniștiți de ce e în urma lor și amenințători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate ști ce au făcut și ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunță. E destul să-i auzi rostind un cuvânt sau să-i vezi făcând o mișcare, ca să întrezărești în trecutul lor taine negre și în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat; sergent, spunea el; făcuse probabil campania din 1815 și se purtase eroic după cât se pare. Vom vedea mai târziu care era adevărul. Firma cârciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugerăse el însuși, pentru că se pricepea să facă puțin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Cléile*, era *Lodoiska*, tot pretentios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnișoara de Scudéry la doamna de Barthélemy-Hadot și de la doamna de Lafayette la doamna Bournon-Malarme⁴. Acum incendia sufletul drăgăstos al portăreselor din Paris, pustiind până și suburbia. Doamna Thénardier era deșteaptă tocmai cât trebuia ca să citească asemenea cărți. Se hrănea cu ele. Își îneca în ele creierul mult-puțin cât îl avea; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinerețe, ba chiar ceva mai târziu, un fel de atitudine gânditoare lângă bărbatu-său, un șmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare știință de carte, minus gramatica, grosolan și totodată subțire. În privința sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun⁵, iar „în ceea ce privește sexul slab”, cum spunea în limbajul lui, era un bătăran corect și simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tânără decât el. Mai târziu, când pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească și când Megera⁶ luă locul Pamelei⁷, doamna Thénardier nu mai fu altceva

⁴ *Doamnele de Barthélemy-Hadot și Bournon-Malarme* – scriitoare obscure din secolul al XVIII-lea, autoare de romane de aventuri și de dragoste.

⁵ Romancier francez din vremea revoluției și a imperiului, foarte citit de masele populare pentru realismul și verva lui.

⁶ Una dintre cele trei furii din mitologia greacă; prin extensiune, femeie

decât o femeie rea și grasă, care se hrănise cu romane proaste. Doar nu citești nerozii fără să te influențeze. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o botează Éponine. Cât despre cea mică, era cât pe-aci să-i pună bieteii copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decât Azelma⁸ și-l datora întâmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil⁹.

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol și superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie și care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanțios pe care l-am arătat, mai e și simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, și pe viconte – dacă mai sunt vi-conți – Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant” plebeului și numele țărănesc aristocratului, nu e decât o mișcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă și aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare și adânc, și anume Revoluția Franceză.

III – Ciocărlia

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ți meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci și șapte de franci ai călătoarei, Thénardier putuse împiedica un protest și-și onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris și depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru șaiszeci de franci. Îndată ce cheltuiră și suma aceasta, cei doi Thénardier se obișnuiră să nu mai vadă în fetiță decât un copil luat la ei din milă și se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste și cămăși vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrențe. Îi dădură

rea.

⁷ Eroina romanului realist cu același titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea); tip de fată sentimentală, victimă a naivității sale.

⁸ *Éponine* este numele unei eroine galice, soția unui răsculat împotriva stăpânirii romane, victimă a iubirii conjugale. *Gulnare* e un nume germanic, *Azelma* e un nume scoțian din poemele lui Ossian. Toate trei numele, întâlnite în romanele vremii, arată gustul pentru patronimele bizare, istorice, dominant pe timpul revoluției și al imperiului.

⁹ Romancier francez, foarte apreciat în timpul revoluției și al imperiului. Romanul său *Alexe sau căsuța din codru* s-a bucurat de succes și în țara noastră la începutul secolului trecut.

să mănânce resturile celorlalți, hrănind-o ceva mai bine decât pe câine și ceva mai prost decât pe pisică. Pisica și câinele erau de altfel tovarășii ei obișnuiți de masă; Cosette mânca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai târziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis, puneă pe cineva să scrie la fiecare sfârșit de lună cerând vești despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel: Cosettei îi mergea de minune.

După ce se scurseră cele șase luni, mama trimise șapte franci pentru a șaptea lună și-și continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvisese încă anul, când Thénardier spuse: „Că mare hatâr ne face! Ce crede că facem cu cei șapte franci ai ei?” Și-i scrise cerându-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetița ei e fericită și „se dezvoltă bine”, se supuse trimițându-le doisprezece franci.

Sunt oameni care nu pot iubi pe unii fără să nu urască pe alții. Mama Thénardier își iubea cu patimă fetele, așa că n-o putea suferi pe străină. E trist să te gândești că dragostea unei mame poate să aibă și părți urâte. Oricât de puțin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei și că le împuținează aerul pe care-l respiră. Această femeie, ca multe de teapa ei, avea o porție anumită de mângâieri și alta de lovituri și sudălmii, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranță că fetele ei, oricât de idolatrizate erau, ar fi primit și unele și altele; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decât mângâierile. Cosette nu făcea o mișcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre și nemeritate. Făptură blândă și slabă, care nu înțelegea nimic despre lumea aceasta și despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine și Azelma se purtară la fel. Copiii la vârsta asta sunt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea:

— Thénardierii ăștia sunt oameni cumsecade. Nu sunt bogați, și cresc un copil lăsat în părăsire la ei.

Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflase nu se știe pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărtu-

risi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunând că „lighioana” crește și „mănâncă” și amenințând că n-o mai ține. „Să nu mă sâcăie pe mine, striga el, că-i trântesc țăncă tocmai când crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult.”

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creștea, și mizeria lui de asemenea.

Cât timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetițe; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, ați spune, de necrezut! Vai, e-adevărat! Suferința socială începe la orice vârstă. N-am văzut oare, de curând, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vârsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască și fura”?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături, să curețe odăile, curtea, strada, să spele vasele și chiar să ducă greutate în spinare. Cei doi Thénardier se socotiră cu atât mai îndreptățiți să se poarte astfel, cu cât mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu câteva luni!

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după acești trei ani, nu și-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atât de drăguță și de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă și palidă. Avea o înfățișare neliniștită. „O prefăcută!” spuneau soții Thénardier.

Nedreptatea o făcuse arțăgoasă și mizeria o urățise. Nu-i mai rămâneau decât ochii frumoși, care-ți făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o și mai nesfârșită jale.

Era trist s-o vezi, iarna, pe această biată copilă, care n-avea nici șase ani, tremurând în zdrențele ei vechi de pânză, găurite, măturând strada dis-de-dimineată cu o mătură uriașă în mânuțele ei roșii și cu o lacrimă în ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocârlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această ființă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineată cea dintâi din casă și din sat, mereu pe stradă, sau pe câmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocârlie nu cânta niciodată.

CARTEA A CINCEA

DECLINUL

I – Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei

Ce se întâmplă cu ea? Unde era? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-și fi părăsit copilul?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, își continuase drumul și ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine își părăsise locul de baștină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer își schimbase înfățișarea. Pe când Fantine cobora treptat din rău în mai rău, orașul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înființase acolo una din acele industrii care sunt marile evenimente ale micilor ținuturi.

Amănuntul acesta are importanță și socotim necesar să-l dezvoltăm; mai că am spune: să-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jaisurilor englezești¹⁰ și a mărgelilor negre de Germania. Industria aceasta lăncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influența asupra mâinii de lucru. Tocmai când Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întâmplase o prefacere neașteptată în producția acestor „articole negre”. Spre sfârșitul lui 1815, un om, un necunoscut, se stabilise în oraș și se gândise să înlocuiască în această fabricație rășina de India cu rășina indigenă și, mai ales la brățări, iar inelele de tablă sudate, cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluție. Această mică schimbare redusese considerabil prețul materiei prime și îngăduise, în primul rând, ridicarea prețului mâinii de lucru, ceea ce era

¹⁰ O varietate de antracit, tare și sticlos, folosit la fabricarea mărgelilor și altor podoabe.

o binefacere pentru localitate; în al doilea rând, îmbunătățirea fabricației, ceea ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rând, vânzarea produselor cu preț mai redus, întreprind totodată câștigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puțin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogățise, ceea ce e bine, și îmbogățise și pe alții din jurul său, ceea ce e și mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se știa nimic despre obârșia lui; iar despre începuturile lui, prea puțin. Se povestea că venise în oraș cu foarte puțini bani, cel mult cu vreo câteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase la care adăugase organizare și inteligență, dobândise și averea lui și pe aceea a ținutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veșmintele, înfățișarea și felul de-a vorbi al unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orașelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare și cu bățul noduros în mână, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc și salvase, primejduindu-și viața, doi copii, care, din întâmplare, erau ai căpitanului de jandarmi; din această pricină nimeni nu se mai gândise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moș Madeleine.

II – Madeleine

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gânduri și era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atât de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care folosește mult jaisurile negre, comanda în fiecare an cantități uriașe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce privește negoțul acesta, concurență Londrei și Berlinului. Beneficiile lui moș Madeleine erau atât de mari, încât începând din al doilea an putuse să-și ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbați și altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfățișeze și era sigur că găsește de lucru și pâine. Moș Madeleine cerea bărbaților bunăvoință, femeilor cinste, și tuturor, corectitudine. Despărțise atelierele în așa fel, încât să poată separa sexele, pentru ca fetele și femeile să fie cuminți. În privința asta era neclintit.

Era singura sa neîngăduință. Asprimea lui era cu atât mai îndreptățită, cu cât Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupție erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, și prezența lui, providențială. Înainte de sosirea lui moș Madeleine, întreg ținutul lăncezea; acum totul trăia viața sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea și străbătea totul. Șomajul și mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricât de modest, în care să nu se găsească câțiva bani, și nici locuință, oricât de săracă, unde să nu existe puțină bucurie.

Moș Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru: bărbaților să fie de treabă și fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activități, a cărei pricină și temei era el, moș Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoțul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gândea mult la ceilalți și puțin la el însuși. Se știa că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de șase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-nainte de a-și fi pus deoparte acești șase sute treizeci de mii de franci, cheltuisese mai bine de un milion pentru oraș și pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat; înființase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărțea în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos, unde locuia el, n-avea decât o singură școală, o șandrama care se surpa; clădise două: una de fete și alta de băieți. Alocase celor doi învățători, din banii lui, o indemnizație de două ori mai mare decât bietul lor salariu oficial, și într-o zi îi spuse unuia care se mira: „Primii funcționari ai statului sunt doica și învățătorul”. Înființase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franța, și un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrâni și infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede ființă în jurul ei un cartier nou cu un mare număr de familii sărace; deschise acolo o farmacie gratuită.

Când abia începuse, inimile bune își spuneau: vlăjganul ăsta vrea să se îmbogățească. Când îl văzură îmbogățind ținutul înainte de a se îmbogăți el însuși, aceleași inimi bune își spuseră: e un ambițios. Lucrul acesta părea și mai probabil, dat fiind că omul era religios și chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurență, începu să se neliniștească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleași idei religi-

oase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché, duce d'Otrante, care-l promovase și-i fusese prieten. Între cei patru pereți râdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar când îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducându-se la liturghia de la ceasurile șapte dimineața, întrezări într-însul un eventual candidat și se hotărî să i-o ia înainte; își luă un duhovnic iezuit și se duse, la rândul lui, atât la liturghie cât și la vecernii. Ambiția însemna pe vremea aceea, în adevăratul înțeles al cuvântului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, odată cu bunul Dumnezeu, câștigară și săracii, pentru că preacinstitul deputat înființă și el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate astea, într-o dimineață a anului 1819, se răsândi în oraș zvonul că, la propunerea domnului prefect și ținând seama de serviciile aduse ținutului, moș Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambițios”, se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga: „Ei, ce spuneam noi?”

Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Câteva zile mai târziu, numirea apără în *Monitor*. A doua zi, moș Madeleine o respinse.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziția Industrială; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în oraș. Va să zică asta voia: o decorație! Dar moș Madeleine o refuză.

Hotărât lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieșiră din încurcătură spunând: „La urma urmei, e un fel de aventurier!”

Cum am mai spus, ținutul îi datora mult, săracii îi datorau totul; se făcuse atât de folositor, încât trebuise până la urmă să fie onorat, și era atât de blând, încât trebuise până la urmă să fie iubit; lucrătorii mai ales îl adorau, și el primea această adorație cu un fel de gravitate melancolică. Când se știu că era bogat, „lumea bună” îi dădu bună ziua și în oraș i se spuse: „domnul Madeleine”, dar lucrătorii lui și copiii îi ziceau mai departe „moș Madeleine” și lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zâmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitațiile. „Societatea” îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînțeles, rămăseseră la început cu ușile închise în fața meșteșugarului, se deschiseră larg în fața milionarului. I se făcură mii de temenele. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stânjenite: „N-are nici bună

creștere, nici învățătură. Cine știe de unde vine. N-are de unde ști cum să se poarte în lume. Te pomenești că nici n-o fi știind să citească.”

Când l-au văzut câștigând bani, și-au spus: e un negustor. Când l-au văzut dând bani în dreapta și-n stânga, și-au spus: e un ambițios. Când l-au văzut refuzând onorurile, și-au spus: e un aventurier. Când l-au văzut ocolind „lumea bună” și-au spus: e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusese erau atât de însemnate, iar dorința regiunii atât de unanimă, încât regele îl numi din nou primar al orașului. Refuză încă o dată; dar prefectul se împotrivi refuzului; toți fruntașii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruința fu atât de vie, încât până la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să îl convingă fură vorbele de mânie ale unei bătrâne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul ușii: „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi când e vorba să facă un bine?”

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moș Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III – Sume depuse la Laffitte

De altfel, rămăsese tot atât de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunț, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător și expresia gânditoare a unui filosof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat și o redingotă lungă de postav gros, încheiată până la gât. Își îndeplinea funcțiile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puțină lume. Se ferea de orice politețe convențională, saluta în grabă și o ștergea repede, zâmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zâmbească. Femeile spuneau despre dânsul: „Ce urs cumsecade!” Avea o singură plăcere: să se plimbe pe câmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în față, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. Îi plăceau cărțile; cărțile sunt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea odată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De când venise la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales și mai blând.

Când se plimba, lua cu el bucuros pușca, dar se slujea rar de ea.

Dacă totuși i se întâmpla s-o facă, țintea fără greș, ceea ce-i speria pe ceilalți. Nu împușca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsările.

Cu toate că nu mai era tânăr, avea o putere covârșitoare. Dădea o mână de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruță când i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline și se întorcea cu ele goale. Când trecea printr-un sat, țâncii zdrențăroși alergau bucuroși după el și-l înconjurau ca un roi de musculițe.

S-ar fi putut spune că-și trăise odinioară viața la țară, pentru că avea la îndemână tot soiul de sfaturi folositoare pentru țărani. Îi învăța să distrugă mălura grâului, stropind podul casei și udând bine găurile dușumelei cu o soluție de sare de bucătărie. Le arăta cum să stârpească gărgărițele. Avea „rețete” pentru distrugerea pirului, neghinei, mazărichii, a busuiocului roșu, a tuturor ierburilor parazite care mâncau grâul. Apăra o crescătorie de iepuri împotriva șobolanilor, punând înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată niște oameni din partea locului plivind de zor niște urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veștejite și spuse: „Au murit. Ar fi și ele bune la ceva, dacă ați ști să le folosiți. Când urzica e tânără, frunza ei e o legumă excelentă; când îmbătrânește are filamente și, fibre ca ale cânepei și inului. Pânza de urzică e tot atât de bună ca și cea de cânepă. Urzica tocată e bună pentru păsări; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămânța de urzică amestecată în nutreț face ca părul animalului să prindă lustru; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fân minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Și ce-i trebuie urzicii? Un pic de pământ. Nicio îngrijire, nicio cultură. Numai că sămânța ei se scutură pe măsură ce se coace și e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-ați da puțină osteneală, urzica ar fi folositoare; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare și atunci o stârpim. Câți oameni nu seamănă cu urzica!” Apoi, după o clipă de tăcere, spuse: „Țineți min-te asta, prieteni: nu există nici iarbă rea și nici oameni răi. Nu există decât cultivatori răi.”

Copiii îl iubeau și ei, pentru că știa să facă lucruri drăguțe din paie și nuci de cocos.

De câte ori vedea că poarta unei biserici e cernită intra înăuntru; umbla după înmormântări, ca alții după botezuri. Văduvia și nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marii lui blândeți; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveșmântate în negru și printre

preoții care se tânguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-și legene gândurile în sunetul cântărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuință spre tainele nesfârșitului, asculta glasurile triste care cântau pe marginea prăpastiei întunecate a morții.

Făcea pe ascuns o mulțime de fapte bune, așa cum alții fac pe ascuns fapte urâte. Pătrundea pe înserat prin case; urca pe furiș treptele. Un biet nenorocit, întorcându-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că ușa fusese deschisă, uneori cu forța, în lipsa lui. Bietul om începea să strige: „M-au călcat hoții!” Intra, și primul lucru pe care-l vedea era o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoțul” care-l călcase era moș Madeleine.

Era binevoitor și trist. Lumea spunea: „Iată un bogătaș, care nu pare mândru. Iată un om fericit care nu pare voios.”

Unii susțineau că e un personaj misterios și afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate și împodobite cu oase puse cruciș și cu capete de mort. Se spuneau atât de multe, încât niște cucoane tinere, dichisite și răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi și-l rugară: „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale! Se spune că ar fi o peșteră.” El zâmbi și le pofți în „peșteră”. Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urâtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, și tapetată cu hârtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decât, pe cămin, două sfeșnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate”. Observație plină de spirit provincial.

Totuși lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peșteră de pustnic, o văgăună, un mormânt.

Se șoptea de asemeni că avea depuse la banca Laffitte sume „uriaeșe”, care îi erau ținute întotdeauna la îndemână, astfel încât domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineată la Laffitte, să iscălească o chitanță și să-și ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute, în realitate, aceste „două sau trei milioane” se reduceau, după cum am spus-o, la șase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV – Domnul Madeleine în doliu

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul din Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu”, și

răposat plin de cuvioșie la vârsta de optzeci și doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpară din vedere: episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulți ani, și era mulțumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb și să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pământul acesta, unde nimic nu e desăvârșit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lângă tine o soție, o fiică, o soră, o ființă încântătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea și pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te știi de neînlocuit pe lângă cel care ți-e necesar; să-i poți măsura în orice clipă afecțiunea după prinosul de prezență pe care ți-l dăruiește, așa fel încât să-ți spui: fiindcă îmi hărăzește tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul; să vezi cugetul în locul chipului; să-ți dai seama că cineva ți-e credincios, când pentru tine lumea e o eclipsă; să simți foșnetul unei rochii ca pe un fâlfâit de aripi; s-o auzi ducându-se și venind, ieșind și întorcându-se, vorbind, cântând, și să te gândești că ești ținta acestor pași, a vorbelor și a cântecului; să-ți arăți în fiecare clipă puterea de atracție; să te simți cu atât mai puternic cu cât ești mai infirm; să te preschimbi în întuneric și, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se rotește un înger – iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieții e convingerea că ești iubit, iubit pentru tine însuși; sau mai bine: iubit în ciuda ta însuși; un orb are o asemenea convingere. Să fii ajutat într-o astfel de restriște înseamnă să fii mângâiat. Îți lipsește ceva? Nu. N-ai pierdut lumina, când ai dragostea! Și ce dragoste! O dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranță, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet și îl găsește. Și sufletul acesta, aflat și pus la încercare, e o femeie. O mână te sprijină: e a ei: o gură îți atinge ușor fruntea: e gura ei; auzi o răsuflare foarte aproape de tine: e ea. Să ai totul de la ea, de la credința ei în tine și până la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această ființă plâpândă care să te ajute, să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mâinile providența și s-o poți lua în brațe; Dumnezeu aie-vea, ce încântare! Inima, această modestă floare cerească, pășește spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricâtă lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare; se îndepărtează numai ca să se întoarcă; dispare ca un vis și apare din nou, ca o realitate; Simți un fel de căldură care se apropie. Iat-o! Ești plin de seninătate, de bucurie, de extaz; strălucești în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care prețuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingașe accente ale vocii unei femei, șoptite ca să te legene, îți înlocuiesc

o lume stinsă. Ești dezmiardat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simți iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morții sale apărură în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru și purta doliu la pălărie.

În oraș, doliul acesta fu băgat de seamă și lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănuia că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne”, se șopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine și-l făcu să capete dintr-odată și pe neașteptate o oarecare considerație în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al orașului se gândi să pună capăt carantinei la care-l supusese până atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine își dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adânci ale femeilor bătrâne și după zâmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrânețea, își luă îndrăzneala să-l întrebe:

— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne?

— Nu, doamnă, spuse el.

— Bine, stăruie nobila văduvă, dar văd că purtați doliu.

El îi răspunse:

— Port doliu pentru că în tinerețe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de câte ori trecea prin oraș vreun tânăr coșer savoiard, care cutreiera ținutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă și îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul și de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V – Palide fulgerări în zare

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toți cei ce se ridică, fuseseră născocite pe socoteala domnului Madeleine tot felul de bârfeli și de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăți, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă și acestea se risipiră cu totul; respectul deveni total, unanim, cordial și, de la o vreme, prin 1821, cuvintele

„domnul primar” fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu același accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop”. Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînțelegerilor, împiedica procesele și îi împăca pe cei ce se dușmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinei sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo șase-șapte ani trecu de la unii la alții și cuprinse întreg ținutul.

Un singur om dintre cei din oraș și din ținut se feri cu totul să nu se molipsească și, în ciuda a tot ce făcea moș Madeleine, rămânea răzvrătit, ca și cum ar fi fost ținut treaz și într-o continuă neliniște de un fel de instinct dârz și de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat și integru ca orice instinct, care dă naștere simpatiilor și antipatiilor ce despart orbește ființele omenesti unele de altele; care nu șovăie, nu se tulbură, nu tace și nu se dezmințe niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greș, stăpânitor, neînduplecat la toate sfaturile inteligenței și la toate tăgadele rațiunii, și care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de știre tainic omului-câine de prezența omului-pisică, și omului-vulpe de prezența omului-leu.

Adeseori, când domnul Madeleine trecea pe câte-o stradă, liniștit, afectuos, înconjurat de binecuvântarea tuturor, se întâmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenușie, ca un baston gros în mână și cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el și să-l privească până ce dispărea. Apoi își încrucișa brațele, dând încet din cap și ridicându-și buza de sus cu buza de jos până sub nas, într-un fel de strâmbătură plină de înțeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranță că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcălește el pe mine.” Personajul acesta grav, de o gravitate aproape amenințătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului. Îl chema Javert și făcea parte din poliție.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcțiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert își datora postul pe care-l ocupa protecției domnului Chabouillet, secretarul contelui Anglès, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliție la Paris. Când Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, și moș Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofițeri de poliție au o fizionomie specială, la care se adaugă

un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfățișare, dar lipsită de josnicie.

Suntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluși cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, și anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creațiunii animale; și s-ar putea recunoaște cu ușurință acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie până la vultur, de la porc până la tigrul, toate animalele sunt în om și fiecare dintre ele în câte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.

Animalele nu sunt altceva decât imaginile virtuților și viciilor noastre, perindându-se înaintea ochilor noștri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gândit. Cum însă animalele nu sunt decât umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înțeles al cuvântului; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noastre, care sunt realități și au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligență, adică posibilitatea de a se educa. O educație socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conține. Asta se referă, bineînțeles, la punctul de vedere restrâns al vieții pământești aparente, fără să păgubească chestiunea profundă a personalității anterioare și ulterioare a ființelor care nu sunt oameni. Eul vizibil nu autorizează gânditorul să nege eul latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteți pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creațiunii, ne va fi lesne să spunem ce era polițistul Javert.

Țăranii din Asturia¹¹ sunt convinși că printre puii de căre-i fată o lupoaică e și câte un câine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfâșie mai târziu pe ceilalți pui.

Dați o față omenească unui astfel de câine fătat de o lupoaică și-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era cărturăreasă și taică-său la ocnă. Când se făcuse mare, se socotise în afară de societate și-și luase gândul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea ținea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe acei care o atacă și pe acei care o păzesc; avea de ales una dintre aceste două clase; totdeodată simțea într-însul un nu știu ce fond de strășnicie, de ordine și de corectitu-

¹¹ Regiune muntoasă din nordul Spaniei.

dine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpătâi din care făcea parte. Intră în poliție.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinerețe fusese detașat la închisorile de condamnați la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înțelegem asupra cuvintelor „față omenească”, pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Fața omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adânci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriți enormi. Te simțeai prost când vedeai pentru prima oară aceste două păduri și aceste două peșteri. Când râdea, ceea ce i se întâmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subțiri se răsfrângeau și dădeau la iveală nu numai dinții, dar și gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbârcitură lată și sălbatică, ca pe un bot de fiară. Când era serios, Javert semăna cu un dulău; când râdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea și cădea peste sprâncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mâniei, privirea întunecată, gura strânsă și primejdioasă, aerul poruncitor și fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple și oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerându-le: respectul față de stăpânire și ura față de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele, nu erau decât forme ale răzvrătirii. Credea orbește, adânc, în tot ce avea o funcțiune de stat, începând cu primul ministru și isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreț, cu ură și cu scârbă tot ce trecuse, fie și o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat și nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte își spunea: „Funcționarul nu poate să se înșele; magistratul nu greșește niciodată”, și pe de alta: „Sunt pierduți pentru totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei.” Împărtășea pe de-a-ntregul părerea acelor extremiști care acordă legiuirilor omenești nu știu ce putere de a crea osândiți sau, dacă vreți, de a hotărî cine sunt cei sortiți osândei, și care văd un Styx la poalele societății. Era stoic, serios, auster; un visător trist; umil și mândru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu: rece și pătrunzătoare. Toată viața i se cuprindea în aceste două cuvinte: a veghea și a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, își dădea seama că era folositor, credea în funcția lui ca într-o religie și era spion așa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mână! L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă și ar fi denunțat-o și pe maică-sa dacă ar fi săvârșit vreo infracțiune. Ar

fi făcut acest lucru cu mulțumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea și o viață de lipsuri, izolare, renunțări, castitate; nicicând o distracție. Era datorია neîndurată, poliția înțelegea așa cum spartanii înțelegeau Sparta, o pândă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus întrupat în Vidocq¹².

Întreaga înfățișare a lui Javert exprima omul care stă la pândă și care se ferește. Școala mistică a lui Joseph de Maistre, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie așa-numitele ziiare ultra, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprâncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfundă în cravată; nu i se vedeau mâinile, care-i intrau în mâneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieșind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colțuroasă și strâmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie amenințătoare, mâini uriașe și o bătă năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărțile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoștea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea niciun viciu. Când era mulțumit de el însuși, își îngăduia să tragă puțin tabac pe nas. Avea, în sfârșit, o trăsătură omenească.

Se va înțelege ușor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală a Ministerului de Justiție o însemna sub rubrica: „Oameni fără căpătâi”. Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Fața lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Așa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era cu un ochi mereu ațintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială și de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nicio importanță pentru el. Nu-i puse lui Javert nicio întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea și-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenție, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era față de Javert, ca față de toată lumea: binevoitor și bun.

Lui Javert îi scăpaseră câteva cuvinte, din care se putea ghici că polițistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul și voința, toate urmele anterioare

¹² Bandit celebru în Franța, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-și mai târziu serviciile poliției, a devenit un șef de brigadă exemplar, spaimă a hoților, despre ale căror moravuri și argou a scris o carte.

pe care moș Madeleine ar fi putut să le lase în alte părți. Părea că știe, și o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informații în cutare regiune asupra cutărei familii dispărute. O dată i se întâmplă să spună, vorbind ca pentru el însuși: „Cred că-l am la mână!” După aceea, stătu trei zile pe gânduri, fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ținuse între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (și înțelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o ființă omenească nimic cu adevărat fără greș, și caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greșit și înșelat. Dacă n-ar fi așa, instinctul ar fi mai presus decât inteligența și animalul ar ști mai mult decât omul.

Javert era evident tulburat de firescul și liniștea domnului Madeleine.

Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuși să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI – Moș Fauchelevant

Domnul Madeleine trecea într-o dimineață pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt și văzând mai mulți oameni strânși la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrân, anume moș Fauchelevant, alunecase sub căruță, după ce-i căzuse calul.

Acest Fauchelevant era unul dintre puținii dușmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Când Madeleine sosise în localitate, Fauchelevant, fost notar și țăran cu oarecare știință de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevant îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogățindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie și făcuse tot ce-i stătuse la-ndemână, de câte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment și, bătrân cum era, fără familie și fără copii, nemaiavând decât o căruță cu un cal, se făcuse căruțaș, ca să poată trăi.

Calul își rupsesese amândouă picioarele și nu se putea ridica. Bătrânul era prins între roți. Căzuse atât de prost, încât toată greutatea căruței i se lăsase pe piept. Căruța era destul de încărcată. Moș Fauchelevant gemea de ți se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sfortare dezordonată, un ajutor stângaci, o lovitură greșită puteau să-l răpună. Era cu neputință să-l scoți de sub căruță altfel decât ridicând-o în sus. Javert, care sosise la fața locului

în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni și domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.

— Ajutor! Striga bătrânul Fauchelevent. Oameni buni, cine mă scapă?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de față.

— Aveți un cric?

— S-au dus să caute, răspunse un țăran.

— În câtă vreme îl vom avea?

— S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pământul era moale, căruța se înfunda din ce în ce mai adânc și apăsa, tot mai tare pe pieptul bătrânului căruțaș. Era vădit că în mai puțin de cinci minute aveau să i se frângă coastele.

— E cu neputință să așteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine țăranilor căre-l priveau.

— N-avem încotro.

— Dar n-are să mai fie de niciun folos. Nu vedeți cum se înfundă căruța?

— Păi ce să-i faci?

— Ascultați, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruță ca să se bage cineva dedesubt și s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, și-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spinare și inimă? Primește de la mine cinci galbeni!

Nimeni din jur nu se clinti.

— Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de față lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură:

— Trebuie să fii al naibii de tare. De! S-ar putea să te strivească.

— Haideți! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Aceeași tăcere.

— Nu că le lipsește bunăvoința, dar... spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse și-l recunoscă pe Javert.

Nu-l văzuse venind. Javert urmă:

— ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruță ca asta. Apoi, privindu-l ținută pe domnul Madeleine, urmă, apăsând pe fiecare cuvânt: Domnule Madeleine, n-am cunoscut decât un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine:

— Era un ocnaș.

— Ah! făcu Madeleine.

— Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruța continua să se înfunde cu încetul. Moș Fauchelevant gemea și urla:

— Mă înăbuș! Îmi frânge coastele! Un cric! Ceva! Ah!

Madeleine se uită împrejurul lui.

— Va să zică nimeni nu vrea să câștige douăzeci de galbeni și să-i scape viața acestui bătrân?

Niciunul din cei de față nu se mișcă. Javert spuse din nou:

— N-am cunoscut decât un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnașul acela.

— Ah, mă strivește! strigă bătrânul.

Madeleine ridică ochii și întâlni privirea de șoim a lui Javert, ațintită mereu asupra-i, se uită la țăranii neliniștiți și zâmbi cu tristețe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche și, mai-nainte ca mulțimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruță.

Trecu o clipă groaznică de așteptare și tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercând în două rânduri zadarnic să-și apropie coatele de genunchi.

— Moș Madeleine, ieși de-acolo! îi strigară oamenii.

Până și bătrânul Fauchelevant îi spuse:

— Domnule Madeleine, du-te! Trebuie să mor și gata! Lasă-mă! Are să te strivească și pe dumneata!

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de față găfâiau. Roțile se înfundaseră mai mult și acum era aproape cu neputință ca Madeleine să mai iasă de sub căruță.

Deodată, însă, lumea văzu uriașa masă clătinându-se: căruța se ridică încetul cu încetul și roțile ieșiră pe jumătate din făgașele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbușit care striga: „Grăbiți-vă! Ajutați!” Era Madeleine, care făcuse o ultimă efortare.

Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse putere și curaj tuturor. Căruța fu ridicată de douăzeci de brațe. Bătrânul Fauchelevant era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea nădușeala pe față. Hainele i se rupseseră și erau pline de noroi. Toată lumea plângea. Bătrânul îi îmbrățișă genunchii și-i spuse: „Dumnezeul meu!” Pe fața lui Madeleine se citea nu știu ce suferință fericită și

cerească. Se uita cu ochi liniștiți la Javert, care-l privea fără încetare.

VII – Fauchelevent ajunge grădinar la Paris

Fauchelevent își scrântise genunchiul în timpul accidentului. Moș Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii și unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineața, bătrânul găsi pe măsuta de noapte o hârtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mîna lui Moș Madeleine: „*Îți cumpăr căruța și calul*”. Căruța era sfărâmată și calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase țeapăn. Datorită recomandărilor date de surori și de preot, domnul Madeleine îi găsi moșului un loc de grădinar într-o mănăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puțin timp înainte ca domnul Madeleine să fie numit primar. Când Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eșarfa care-i dădea autoritate asupra orașului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău când ar mirosi că sub hainele stăpânului se ascunde un lup. Începând din acea clipă, îl ocoli cât putu. Când nevoile serviciului i-o cereau neapărat, și nu putea face altfel decât să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adânc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moș Madeleine avea, pe lângă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atât de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înșela niciodată. Când populația suferă, când nu e de lucru, când nu mai e negoț, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulți cu cheltuielile de constrângeri și încasări. Când e de lucru în plin, când țara e fericită și bogată, impozitele se plătesc cu ușurință și nu pricinuesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria și bogăția publică au în cheltuielile de strângere a impozitelor un termometru care nu dă greș. În șapte ani, cheltuielile de strângere a impozitelor se redusese cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villèle, ministrul de finanțe de atunci.

Așa stăteau lucrurile în ținut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-și mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru și fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era

prea îndemânatică, așa că nu câștiga cine știe cât pe zi, dar, în sfârșit, îi ajungea și atât. Problema era rezolvată: își câștiga pâinea.

VIII – Doamna Victurnien cheltuiește treizeci și cinci de franci pentru morală

Când Fantine văzu că câștigă, avu o clipă de bucurie. Să trăiești cinstit din munca ta, ce har al cerului! Începu să aibă iar poftă de muncă. Își cumpără o oglindă, se bucură să-și privească în ea tinerețea, părul și dinții frumoși, uită de multe lucruri și nu se mai gândi decât la Cosette a ei și la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Își închirie o cămăruță și o mobilă pe datorie, urmând s-o plătească din munca ei; era o rămășiță din obiceiurile ei de dezordine.

Neputând spune că e măritată, se ferise să vorbească, așa cum am mai văzut, despre fetița ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu știa decât să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se șoptească că Fantine „scrie scrisori” și că-și „dă aere”.

Nimic nu stârnește mai mult curiozitatea oamenilor decât treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decât pe-nserate? De ce domnul cutare nu-și atârână cheia în cui, joia? De ce o cotește totdeauna pe străzi dosnice? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă? De ce trimite să i se cumpere hârtie de scrisori când are destulă în sertar? etc., etc. Sunt ființe care pentru a afla cheia acestor taine, de altfel cu totul indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulți bani, risipesc mai mult timp, își dau mai multă osteneală decât ar fi nevoie pentru zece fapte bune; și asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decât tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colțuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig și pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor și slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor câștiga pe portar. De ce? Fără rost. Dintr-o curată încăpățănare de-a vedea, de-a ști și de-a se strecura. Din mâncărime de limbă. Și adeseori, după ce tainele sunt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existențe sfărâmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul”, fără niciun interes, numai și numai din instinct. Trist lucru!

Unii oameni sunt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversația lor, conversație de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune; le trebuie mult combustibil și combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond și dinții albi.

Băgară de seamă că în atelier se trăgea câteodată deoparte și-și ștergea o lacrimă. În clipele acelea se gândea la fetița ei; poate și la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puțin de două ori pe lună, mereu la aceeași adresă, și că puneă timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle și adresa: *Domniei sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil*. Îl iscodiră la cârciumă pe scriitorul public, un moșuleț care nu-și putea umple burta cu vin roșu până ce nu-și golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea!” Se găsi chiar o bătrână care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier și le spuse la întoarcere: „Am cheltuit treizeci și cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul!”

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja și portăreasa virtuții tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci și șase de ani și-și căptușea masca urâteniei cu cea a bătrâneții. Avea glasul behăit și mintea jucăușă. Bătrâna aceasta fusese și ea tânără odată, lucru uimitor. În tinerețea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr fugit din mănăstire, care purta bonetă roșie și trecuse de la bernardini la iacobini¹³. Era uscată, aspră, seacă, ur-suză, spinoasă, aproape veninoasă; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise și o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai și o rasă călugărească mototolită. În timpul restaurației se făcu atât de cucernică, încât popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament și, cu mult tâmbălău, unei comunități religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Așadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil și se întoarse spunând: „Am văzut copilul!”

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un

¹³ Tagme călugărești catolice: jocul de cuvinte constă în sensul nou pe care îl căpătase termenul „iacobin” după revoluția burgheză din Franța: nu mai însemna călugăr dominican, ci membru al clubului iacobinilor, revoluționari intransigenți, numiți astfel fiindcă sediul lor principal era instalat la Paris într-o fostă mănăstire a iacobinilor.

an, când, într-o dimineață, supraveghetoarea atelierului îi înmână din partea domnului primar cincizeci de franci, spunându-i că nu mai face parte din atelier și sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ținutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de șase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ținut pentru că datora la chirie și la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi câteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decât o lucrătoare mediocră. Împovărată de rușine mai mult decât de disperare, părăsi atelierul și se întoarse în odaia ei. Așadar, greșeala îi era cunoscută de toată lumea.

Nu se mai simți în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun și o gonia pentru că era drept. Se supuse acestei sentințe.

IX – Succesul doamnei Victurnien

Văduva călugărului a fost, așadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu știa nimic despre toate astea. Viața e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu între aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrână, pe care i-o recomandase preotul, și avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă în înțelegere și iertare. Domnul Madeleine îi încredințase ei totul. Oamenii cei mai buni sunt adeseori siliți să-și exercite autoritatea prin alții. În virtutea acestui drept, și cu convingerea că face bine ce face, supraveghetoarea înstruise procesul, judecase, osândise și o executase pe Fantine.

Cât despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredințase pentru milostiviri și ajutoare lucrătoarelor și de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi orașul. Negustorul de vechituri de la care-și cumpăraseră mobilele – și ce mai mobile! – spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoată!”

Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Ești tânără și drăguță, așa că poți să plătești!” Ea împărți cei cincizeci de franci între proprietar și negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-și păstră decât strictul necesar și se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaivând decât un pat și datorând încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăși grosolane pentru soldații din garnizoană, câștigând astfel șaiszeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrână, care-i aprindea lumânarea seara, când se întorcea acasă, o învăță arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfârșește traiul din puțin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sunt ca două odăi: cea dintâi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăță cum te poți lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunți la păsărica ce mănâncă mei de un ban la două zile, cum să-ți faci din fustă cuvertură și din cuvertură fustă, cum să-ți economisești lumânarea, luând masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu știm tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele ființe slabe, care au îmbătrânit în lipsuri și în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobândească acest sublim talent și-și recâștigă puțin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină:

— Ei! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi și cosând tot restul timpului, voi izbuti să câștig o fărâmbă de pâine. Și apoi, când ești necăjit, mănânci mai puțin. Ei, bine! Am să mă hrănesc și eu cu suferințe și neliniști, cu nițică pâine și cu necazuri.

În deznădejdea asta, simțea o ciudată fericire când se gândea că are o fetiță. Se gândea s-o aducă. Cum? S-o facă să împartă mizeria cu ea? Și-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite? Și drumul! Cum să și-l plătească?

Bătrâna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecții de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înțelețul bun al cuvântului, săracă și miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogații, știind carte cât îi trebuia ca să se iscălească „Marguerite” și crezând în Dumnezeu, ceea ce e o știință.

Se găsesc multe virtuți de felul acesta aici pe pământ: într-o zi ele vor fi în ceruri. Viața asta are un mâine.

La început, Fantinei îi era atât de rușine, încât nu îndrăznea să iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea și că o arată cu degetul; toți se uitau la ea și nimeni nu-i dădea bună ziua; disprețul acru și rece al trecătorilor o pătrundea în carne și în suflet ca un vânt rece.

În orașele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura și curiozitatea tuturor. La Paris, cel puțin, nu te știe nimeni, și faptul de-a fi necunoscut e un veșmânt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris! Cu neputință.

Fu nevoită să se obișnuiască cu disprețul celorlalți, așa cum se obișnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărâre. După vreo două-trei luni, lăasă rușinea deoparte și începu iar să iasă, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic. „Nu-mi pasă!” spuse ea. Se ducea înapoi și înapoi, cu capul sus, cu un zâmbet amar, și simțea cum devine obraznică.

Doamna Victornien o vedea uneori trecând pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia”, pe care o pusese „la locul ei”, și se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine și tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mâinile!”

Cu toate astea, dimineața, când își pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se revărsa ca o mătase netoarsă, avea câteva clipe de cochetărie fericită.

X – Urmările succesului

Fusese concediată pe la sfârșitul iernii; trecu vara și iarna se întoarse. Când zilele sunt scurte e mai puțin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumină, nici amiază, seara se îngână cu dimineața, negură, amurg, fereastra e cenușie, nu poți să vezi limpede. Cerul e o feres-truică. Ziua întreagă e o pivniță. Soarele pare un sărac. Însăpăimântător anotimp! Iarna preschimbă în piatră apa cerului și inima omului. Creditorii o hărțuiau.

Fantine câștiga foarte puțin. Datoriile îi crescuseră. Soții Thénardier, prost plătiți, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera și a căror plată poștală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lână și că maică-sa trebuia să-i trimită cel puțin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea și o mototoli în mâini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colț și-și desfăcu părul, care-i căzu, auriu și minunat,

până la șolduri.

— Frumos păr! rosti frizerul.

— Cât mi-ai da pe el? întrebă ea.

— Zece franci.

— Taie-l!

Cumpără o fustă de flanelă și le-o trimise soților Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Époninei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, își spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu.” Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns și cu care mai era încă drăguță.

Inima Fantinei începe să fie scormonită de sentimente întunecate. Când văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toți ceilalți, îl venerase și ea multă vreme pe moș Madeleine; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunsese să-l urască. De câte ori trecea prin fața fabricii, la orele când lucrătorii stau înaintea porții, cânta și se prefăcea că râde.

O lucrătoare bătrână, care o văzu o dată cântând și râzând așa, spuse: „Uite una care o s-o sfârșească prost!”

Își luă un ibovnic, primul care-i ieși în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, așa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerșetor, un puturos, care o bătea și care o părăsi așa cum îl luase și ea, cu scârbă.

Își adora copilul.

Cu cât se scufunda mai adânc, cu cât totul se întuneca în jurul ei. Cu atât îngerașul acela blând îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Când voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Și râdea. Tusea nu-i da pace și avea sudori reci pe șira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel:

„Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe: treaba asta ne sărăcește, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiți patruzeci de franci până într-o săptămână, fetița are să moară.”

Începu să râdă cu hohote și-i spuse bătrânei ei vecine:

— Ah, știi că au haz! Patruzeci de franci! Numai atât! Asta face doi napoleoni! De unde vor ei să-i scot? Ce dobitoci sunt țăranii ăștia!

Totuși urcă treptele până la o fereastră din pod și citi din nou

scrisoarea.

Apoi coborî și ieși în stradă, alergând, sărind și râzând într-una.

Cineva care o întâlnește o întreabă:

— Ce ai de ești atât de veselă?

— Țăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Țărani, ce vrei?

Văzu, pe când trecea prin piață, o mulțime de lume adunată în jurul unei trăsură de formă neobișnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roșu, care vorbea tare. Era un șarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinți, prafuri și leacuri. Fantine se vâri printre ceilalți și începu să râdă ca toată lumea de această cuvântare rostită când în grai popular, pentru derbedei, când în grai schimonosit, pentru oameni cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care râdea:

— Tu, fata de colo care râzi, știi că ai dinți frumoși? Dacă-mi vinzi lopețile, îți dau câte un napoleon de fiecare.

— Ce înseamnă asta, lopețile? întreabă Fantine.

— Lopețile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinții din față: cei doi de sus.

— Vai, ce grozăvie! strigă Fantine.

— Doi napoleoni! murmură o babă știrbă, care era și ea acolo. Asta zic și eu că are noroc!

Fantine o luă la fugă și-și astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răgușit al omului care striga:

— Mai gândește-te, frumoaso! Doi napoleoni pot să-ți prindă bine. Dacă-ți dă inima brânci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găsești.

Fantine se întoarse acasă. Era mânioasă și povesti întâmplarea bunei ei vecine Marguerite.

— Ce spui? Nu era un netrebnic? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici? Să-mi smulgă dinții din față? Dar aş fi îngrozitoare. Părul mai crește el, dar dinții! Ce monstru! Mai bine m-aș arunca de la etajul al cincilea în stradă! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint*.

— Și cât a spus că dă pe ei? întreabă Marguerite.

— Doi napoleoni.

— Adică patruzeci de franci.

— Da, zise Fantine, patruzeci de franci.

Rămase pe gânduri și începu să lucreze. După un sfert de ceas își lăsă cusătura și se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui

Thénardier.

Întorcându-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lângă ea:

— Tu știi ce-i febra militară?

— Da, răspunse fata bătrână. E o boală.

— Are nevoie de doctorii multe?

— Ah, ce doctorii grozave!

— Cum îți vine boala asta?

— E o boală care îți vine așa, deodată.

— Și-i lovește și pe copii?

— Mai ales pe copii.

— Și se poate muri dintr-însa?

— Și încă cum! răspunse Marguerite.

Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.

Seara ieși și fu văzută îndreptându-se spre strada Paris, pe unde sunt hanurile.

A doua zi dimineata, când Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună și, în felul acesta, nu ardeau decât o singură lumânare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, înghețată. Nu se culcase deloc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumânarea arsese toată noaptea și era pe sfârșite.

Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită și strigă:

— Dumnezeu! A ars toată lumânarea! S-a întâmpat ceva?

Se uită apoi la Fantine, care-și întoarse capul tuns spre ea.

Din ajun îmbătrânise cu zece ani.

— Isuse! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine?

— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijit. Sunt mulțumită.

Pe când vorbea îi arătă fetei bătrâne doi napoleoni care străluceau pe masă.

— Ah, Isuse, Dumnezeu! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăștia?

— I-am câștigat, răspunse Fantine.

Spunând acestea, zâmbi. Lumânarea îi lumina fața. Era un zâmbet însângerat. O salivă roșcată îi mânjea colțul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.

Amândoi dinții îi fuseseră smulși.

Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.

De altfel, nu fusese decât o șiretenie a celor doi Thénardier, ca să

facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.

Fantine își azvârli oglinda pe fereastră. De multă vreme își lăsase chilia de la al doilea cat și se mutase sub acoperiș, într-o mansardă închisă cu un lacăt; era o chițimie dintre acelea al căror tavan se unește cu dușumeaua și te izbește în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce până la fundul odăii, cum nu se poate duce până la fundul destinului lui, decât îndoindu-și spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanță pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, și un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscaseră, uitată într-un colț. Într-alt colț era o oală de pământ pentru apă. Apa îngheța în timpul iernii și multă vreme urmele ei rămăneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheață. Își pierduse rușinea și totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieșea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-și mai cârpea rufe. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la călcâie, și-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după crețurile pe care le făceau. Își peticea corsetul, vechi și uzat, cu bucăți de stambă care se rupeau la fiecare mișcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri și nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă și apoi din nou, pe scară. Își petrecea nopțile plângând și frământându-se. Ochii îi străluceau din cale-afară și simțea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului stâng. Tușea mult. Îl ura din răspuțuri pe moș Madeleine, dar nu se plângea. Cosea șaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care pune femeile osândite să lucreze sub cost, prețurile scăzuseră dintr-odată, ceea ce redusese ziua lucrătoarelor libere la patruzeci și cinci de centime. Șaptesprezece ceasuri de muncă și patruzeci și cinci de centime pe zi!

Creditorii Fantinei erau mai nemiloși decât oricând. Negustorul de vechituri, care-și luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea într-una: „Când îmi dai banii, pungășoico?” Ce voiau de la ea, Dumnezeu! Se simțea hărțuită și în ea se năștea fiara sălbatică. Cam în același timp, Thénardier îi scrisese că așteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoință și că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuța Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe ușă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă și că n-avea decât să crape dacă poftea. „O sută de franci! Se gândi Fantine. Dar unde se puteau câștiga cinci franci pe zi?”

— Haide! spuse ea. Să vindem și ce-a mai rămas!

Nenorocita se făcu prostituată.

XI – Christus nos Liberavit¹⁴

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei? Societatea își cumpără o sclavă!

De la cine? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros târg!

Un suflet pentru o bucată de pâine. Mizeria oferă, societatea primește.

Civilizația noastră e călăuzită de sfânta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se zice că în civilizația europeană sclavia a fost desființată. E o greșeală. Ea există mereu, dar nu apasă decât asupra femeii și se numește prostituție.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingășiei, slăbiciunii, frumuseții, maternității. Și asta nu e una dintre cele mai mici rușini ale omului!

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mâna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine ești; e dezordonată și severă. Viața și ordinea socială i-au spus ultimul cuvânt. I s-a întâmplat tot ce putea să i se mai întâmple; A simțit, a îndurat, a suferit, a pierdut și a plâns totul. E resemnată și resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, așa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai ferește de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toți norii și treacă peste ea tot oceanul! Ce-i mai pasă! E ca un burete îmbibat.

E o greșeală să-ți închipui că ai secat soarta și că ești la capătul celor ce pot să ți se întâmple. Totuși, ea așa credea.

Vai! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele? Unde se duc? De ce sunt astfel?

Cel care știe asta, vede tot întunericul.

E singur. Se numește Dumnezeu.

XII – Trândăvia domnului Bamatabois

Ca în toate orașele mici, există și la Montreuil-sur-mer o categorie de băieți tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, așa cum semenii lor de la Paris mănâncă două sute de mii de franci pe an. Toți aceștia fac parte dintr-o mare specie neutră;

¹⁴ Hristos ne-a mântuit (lat.).

neputincioși, paraziți, buni de nimic, care au ceva pământ, nițică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon și se socotesc boieri la crăsmă și care spun: „livezile mele, pădurile mele, țăranii mei”; fluieră actrițele ca să arate că sunt oameni de gust, caută gălceavă ofițerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vânează, fumează, cascadează, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligență, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un câine care mănâncă oase sub masă și o țitoare care pune mâncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, disprețuiesc femeile, bat caldarâmul, copiază Londra prin Paris și Parisul prin Pont-à-Mousson¹⁵, se îndobitocesc cu vârsta, nu muncesc, nu sunt buni de nimic și nici prea dăunători nu sunt.

Dacă domnul Felix Tholomyès ar fi rămas în provincie și n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceștia.

Dacă ar fi ceva mai bogați s-ar spune că sunt filfizoni; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sunt pierde-vară. Pe scurt, sunt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoși, alții plictisiți, alții visători și câțiva mucaliți.

Pe-atunci, un „elegant” era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri¹⁶, din trei veste puse una peste alta și de diferite culori; cea albastră și cea roșie, pe dinăuntru; dintr-un surtuc măsliniu, strâns pe talie, cu coadă de morun, cu două rânduri de nasturi de argint înghesuiți unii într-alții până pe umăr, și din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiți cu cusătură cu un număr de cute, nehotărât, dar întotdeauna fără soț și variind de la una la unsprezece, limită care nu era depășită niciodată. Adăugați și niște ghete-pantofi cu potcoave mici la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbârlit, un baston cât toate zilele și o conversație înnobilită de calambururile lui Portier¹⁷. Pe deasupra: pintenii și mustăți. Pe vremea aceea mustățile însemnau burghezie și pintenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pintenii mai lungi și mustăți mai sălbatice.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu

¹⁵ Orașel din Lorena, luat aici ca simbol al micilor centre provinciale.

¹⁶ Figurine din metal sau os care se atârnau de lanțul ceasornicelor.

¹⁷ Fost revoluționar, profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu, care la cursuri compensa știința sa mediocră cu glume și anecdote.

regele Spaniei; pe când Bolivar se lupta cu Morillo¹⁸. Pălăriile cu boruri înguste erau regaliste și se chemau *morillo*, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *bolivare*.

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre acești eleganți, unul din acești pierde-vară, un „conformist” pentru că purta un *morillo*, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumele la modă, se distra să sâcăie o femeie care da târcoale prin fața ferestrei unei cafenele cu ofițeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată și cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, firește, pentru că era la modă.

De câte ori femeia trecea prin fața lui, îi arunca, odată cu o gură de fum din trabuc, câte o necuviință pe care o socotea spirituală și veselă, ca: „Ce urâtă ești! Mai bine te-ai ascunde! Ești știrbă!” etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoțonată și tristă, care se ducea și se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, și-și continua cu aceeași regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în fața batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-și primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost și, profitând de o clipă în care femeia se întorsese, se luă după ea, tiptil, și, ținându-și râsul, se aplecă, luă de pe caldarâm un pumn de zăpadă și i-l vârî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarce, sări ca o panteră și se azvârli asupra bărbatului, înfigându-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieși din gura unui rândaș. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răgușit de băutură, ieșeau hâd dintr-o gură știrbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofițerii ieșiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară și se formă un cerc larg de oameni care râdeau, chicoteau și aplaudau în jurul unui vârtej făcut din două ființe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele și cu pumnii, ciufulită, urlând, fără dinți și fără păr, vânată de mânie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieși din mulțime, o apucă pe femeie de rochia de mătase acoperită cu noroi și-i spuse:

— Urmează-mă!

¹⁸ General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaților din America de Sud.

Femeia ridică fruntea: vocea ei mânioasă se stinse dintr-odată. Ochii îi erau sticloși, din vânăta se făcuse palidă și tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întâmplare ca s-o șteargă.

XIII – Rezolvarea unor chestiuni de poliție municipală

Javert îi dădu la o parte pe cei din față, trecu printre ei și porni întins spre biroul de poliție ce se afla dincolo de piață, târând-o cu dânsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nicio împotrivire.

Niciunul, nici altul, nu scotea o vorbă.

Mulțimea de gură-cască, făcând mare haz, mergea în urma lor, întrecându-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate!

Ajungând la biroul polițienesc – o încăpere scundă, încălzită de o sobă și păzită de un gardian, cu ușa prevăzută cu o fereastră zăbreliată, care da spre stradă – Javert intră împreună cu Fantine și închise ușa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălțau în vârful picioarelor și-și întindeau gâtul să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie și a vedea înseamnă a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemișcată și mută, căzu într-un colț al odăii, ghemuindu-se ca un câine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumânare aprinsă pe masă. Javert se așeză, scoase din buzunar o coală de hârtie timbrată și începu să scrie.

Femeile acestea sunt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliției, care face cu ele ce vrea, le pedepsește cum îi vine la socoteală și dispune cum îi trăsnește prin cap de cele două bunuri amărâte pe care ele le numesc meseria și libertatea lor.

Javert sta nepăsător; pe fața lui aspră nu se citea niciun fel de emoție. Cu toate astea, era serios și adânc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe când își exercita fără control, dar cu toată grija unei conștiințe neînduplecate, temuta sa putere discreționară. Simțea acum că scăunelul de agent de poliție era un fotoliu prezidențial. Judeca. Judeca și condamnă. Își aduna toate gândurile ce se găseau în mintea lui, pentru a duce la bun sfârșit marea sa misiune. Cu cât examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atât se simțea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvârșirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată, printr-un pro-

prietar-alegător, batjocorită și atacată de o făptură scoasă din rândurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Și el, Javert, fusese de față.

Continua să scrie în tăcere. Când isprăvi, iscăli, îndoi hârtia și, dând-o gardianului, spuse:

— Ia trei oameni și du-o pe fata asta la răcoare! Apoi, întorcându-se spre Fantine: Te-ai învățat de șase luni.

Nefericita tresări:

— Șase luni! Șase luni de închisoare! strigă ea. Șase luni cu șapte gologani pe zi! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea... fata mea? Mai sunt datoare peste o sută de franci soților Thénardier, domnule inspector. Știți dumneavoastră asta?

Fantine se târî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunându-și mâinile, mergând în genunchi.

— Domnule Javert, zise ea, fie-vă milă! Credeți-mă că n-am nicio vină! Dacă-ți fi fost de față de la început, v-ai fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vâre zăpadă în spinare când trecem pe drum liniștite, fără să ne legăm de nimeni? Asta m-a scos din sărite. Vedeți și dumneavoastră că sunt puțin bolnavă. Și-apoi, îmi spunea mereu vorbe urâte: „Ești pocită!”... „Ești știrbă!”... Știu și eu că sunt știrbă. Eu nu făceam nimic, îmi spuneam: e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum și nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vârat zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut și care să vă declare că tot ce spun este adevărat? Poate-am greșit că m-am supărat. Știți bine că-n prima clipă nu te poți stăpâni: ești cam iute. Și pe urmă, spuneți și dumneavoastră: să ți se vâre așa, pe neașteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare... îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat? I-aș fi cerut iertare. O! Doamne! Ce mare lucru era dacă-i ceream iertare?... Iertați-mă de rândul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu știți că-n închisoare nu se câștigă decât treizeci și cinci de centime; nu-i vina stăpânirii, dar atât se câștigă. Gândiți-vă că am de dat o sută de franci, și dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetița mea. Doamne-Dumnezeule! Doar n-o pot ține cu mine aici. E-așa de groaznic ce fac! O! Cosette a mea, îngerașul meu, ce-o să se facă ea? Pușorul meu drag!... Thénardierii sunt niște hangii, niște țărani care nu știu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgați la închisoare! E vorba și de-o biată copilă pe care o azvârliti în stradă, la voia întâmplării, în plină iarnă! Trebuie să vă

fie milă, domnule Javert! Dacă ar fi mai mare și-ar putea câștiga singură existența, dar așa, la vârsta ei, nu poate face nimic. Și, zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene și din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut și eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiți. Când eram și eu mai mulțumită, dacă v-ați fi uitat la dulapurile mele, ați fi văzut că nu sunt o femeie ușuratică. Aveam rufărie, chiar multă rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule Javert!...

Vorbea așa, scuturată de sughițuri, cu ochii înecați în lacrimi, cu pieptul gol, frângându-și mâinile, tușind sec și scurt. Îngăimând cuvintele domol, sfârșită...

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăși frumoasă. Din când în când se oprea și săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioșat și o inimă de piatră, nu însă una de lemn...

— Hai? zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit? Cară-te acum. Ai șase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!

Din cuvintele acestea rostite solemn: „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!” ea înțelese că sentința a fost pronunțată. Se prăbuși, îngăimând:

— Îndurare!

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braț.

De câteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. Închise ușa, se așezase cu spatele în dreptul ei și auzise rugămințile deznădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mâna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieși din umbră și zise:

— O clipă, vă rog!

Javert ridică ochii și-l recunoscă pe domnul Madeleine: își scoase pălăria și, salutând cu un fel de stângăcie înciudată, zise:

— Domnule primar...

Cuvintele „domnule primar” făcură asupra Fantinei un efect neașteptat. Se ridică dintr-odată ca o nălucă ce iese din pământ, îl îmbrânci pe jandarm cu amândouă mâinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, și privindu-l țintă, cu o expresie ră-tăcită, strigă:

— A! Va să zică tu ești domnul primar?

Apoi izbucni în râs și îl scuipă în obraz.

Domnul Madeleine se șterse liniștit pe obraz și zise:

— Inspectore Javert, pune pe femeia asta în libertate!

O clipă, lui Javert i se păru că înnebunește. Simțea în momentul acela năpădindu-l, una după alta și aproape toate laolaltă, emoțiile cele mai puternice pe care le încercase în viața lui. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în fața lui, era un lucru atât de monstruos, încât, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuși faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia și ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cât se poate de simplu în acest atentat uluitor. Când îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ștergându-și liniștit obrazul și spunând: „Pune-o pe femeia asta în libertate!” simți că-i vine amețea-lă, că-i pierе glasul, că nu se mai poate gândi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puțin ciudat asupra Fantinei. Ea își ridică brațul gol și se agăță de cârligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei, și începu să vorbească în șoaptă, ca și cum ar fi vorbit singură:

— În libertate!... Să mă lase să plec? Și să nu stau șase luni la închisoare? Cine-a spus asta? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputință să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, ați spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate? Ei bine, am să vă spun adevărul și-apoi o să mă lăsați să plec, nu-i așa? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Închipuți-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor? Să dai afară e biată fată care-și vede cinstiț de munca ei? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi și de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliție ar trebui să facă e îmbunătățire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că câștigi șaiszeci de centime pe zi cosând cămăși, și pe urmă prețul scade la patruzeci și cinci de centime și nu mai ai cu ce trăi. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette și am fost silită să ajung o stricăță. Ați priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întâmplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în fața cafenelei ofițerilor. El, însă mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decât o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeți, domnule Ja-

vert, eu n-am făcut rău dinadins, credeți-mă, și cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decât mine, care sunt foarte fericite. Nu-i așa, domnule Javert, că dumneavoastră ați dat ordin să fiu pusă în libertate? Luați informații, stați de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflați că sunt o femeie de treabă. Vai de mine! Vă rog să mă iertați! Am pus mâna, fără să bag de seamă, pe mânerul sobei și-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vârî mâna în buzunarul hainei, scoase punga și o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar și se adresă Fantinei:

— Cât ai spus că ești datoare?

Fantine, care nu se uita decât la Javert, se întoarse spre el:

— Am vorbit eu cu tine? Apoi adresându-se jandarmilor: Spuneți și voi, ați văzut cum l-am scuipat în obraz? O! primar nemernic, ai venit aici ca să mă sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decât de domnul Javert. Nu mă tem decât de bunul domn Javert! Și, vorbind așa, se întoarse din nou spre inspector: Vedeți, domnule inspector, trebuie să fiți drept. Îmi dau seama că sunteți un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu: unul se joacă bătând o mână de zăpadă în rochia unei femei și ofițerii fac haz; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva și noi d-asta suntem acolo! Și, iată că veniți dumneavoastră, sunteți silit să faceți nițică ordine; puneți mâna pe femeia vinovată, dar, gândiți-vă puțin și, fiindcă sunteți un om bun, îmi dați drumul. Și asta pentru fetița mea, pentru că, stând șase luni la închisoare, n-aș mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso!...” O! n-o să mă mai prindeți, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeți dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă așteptam deloc la bulgărele ăla de zăpadă: și-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tușesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde; și doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneți mâna, nu vă fie frică!

Nu mai plângea, glasul ei era mângâietor; apăsa pe sânul ei alb și delicat mâna vânjoasă și aspră a lui Javert și se uita la el surâzătoare.

Tresărind, începu să-și potrivească rochia răvășită, lăsând în jos poalele care se ridicaseră până aproape de genunchi când se târâse pe jos; se îndreptă apoi spre ușă, adresându-se cu jumătate de glas jandarmilor și făcându-le din cap un semn prietenesc:

— Băieți, domnul inspector a spus să-mi dați drumul. Am plecat!

Puse mâna pe clanță. Încă un pas și ar fi ajuns în stradă.

Până-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemișcat, cu ochii în pământ, stând în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei și care așteaptă să fie așezată undeva.

Zgomotul clanței îl scoase din toropeală. Înălță capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atât mai înfricoșătoare cu cât puterea se găsește mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rând.

— Sergent! strigă el. Nu vezi că târătura asta vrea să plece? Cine v-a spus să-i dați drumul?

— Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră și dădu drumul clanței, așa cum un hoț ar fi azvârlit lucrul furat. Când îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse și, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsuflă, se uită când la Madeleine, când la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost – cum se spune – „scos din sărite”, ca să-și îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla și primarul de față? Sfârșise prin a-și mărturisi sie însuși că e cu neputință ca o „autoritate” să fi dat un asemenea ordin și că, mai degrabă, domnul primar a spus una și-a înțeles alta? Sau, poate, în fața atâtor enormități, al căror martor fusese timp de două ceasuri, își spunea că se cuvine să revină la hotărârile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, polițistul să devină judecător și că, în această situație extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert?

Totuși, când domnul Madeleine rosti acel „eu”, inspectorul de poliție Javert se întoarse spre el, galben la față, înghețat, cu buzele vi-nete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur ușor și, lucru nemaipomenit, cu ochii în pământ, dar cu glas hotărât, spuse:

— Domnule primar, asta nu se poate!

— Cum? zise Madeleine.

— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

— Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor și liniștit, ascultă! Ești un om cumsecade și nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piață în momentul când ai ridicat-o pe femeia asta; mai fuseseră și alții de față; am

cules informații și știu totul. Burghezul e de vină și el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă:

— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

— Asta mă privește pe mine! spuse domnul Madeleine. Și cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.

— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiției.

— Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintâi justiție e conștiința. Am auzit-o pe femeie și știu ce fac.

— Iar eu, domnule primar, nu mai înțeleg nimic.

— Atunci, mărginește-te să te supui.

— Nu mă supun decât în fața datoriei mele. Și datoria mea îmi poruncește ca femeia asta să facă șase luni de închisoare.

Domnul Madeleine răspunse liniștit:

— Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nicio zi!

Auzind aceste cuvinte hotărâte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuși pe un ton cât se poate de respectuos:

— Sunt foarte mâhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viața mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atențiunea că sunt în cadrul atribuțiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă așa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător și proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colțul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfârșit, sunt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-ați spune, domnule primar asta e de competența poliției de stradă, și mă privește pe mine; așa că Fantine rămâne arestată.

Domnul Madeleine își încrucișă atunci brațele și spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraș:

— Cazul despre care vorbiți e un caz de poliție municipală și, conform articolelor 9, 11, 15 și 66 din Codul de procedură penală, este de competența mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.

Javert făcu o ultimă încercare:

— Dar, domnule primar...

— Vă atrag atențiunea asupra dispozițiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detențiunea arbitrară.

— Dați-mi voie, domnule primar...

— Niciun cuvânt!

— Cu toate astea...

— Afară! zise domnul Madeleine.

Javert primi lovitura drept în față, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar până la pământ și plecă.

Fantine se dădu la o parte din dreptul ușii și-l privi uluită trecând pe lângă ea. Era totuși și ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luându-se la hartă în fața ei doi bărbați care țineau în mâinile lor libertatea ei, viața ei, sufletul ei și copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, între-zărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriași: unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol și, ceea ce o înfioră din cap până-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Și el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atât de grozav. Să se fi înșelat oare? Era prin urmare nevoită să-și schimbe cu totul sufletul? Nu-și putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată ființa ei, privea buimăcită și, la fiecare vorbă rostită de domnul Madeleine, simțea topindu-se, prăbușindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii, născându-se în inima ei un simțământ cald și binefăcător, care nu era altceva decât bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea și-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să plângă:

— Am auzit ce-ai spus. Nu știam nimic din tot ce-ai povestit. Cred și simt că este adevărat. Nu știam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui? Uite: o să-ți plătesc datoriile, o să-ți aduc fata aici, sau ai să te poți duce să ți-o iei. Rămâi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil și de dumneata. Și dacă vrei, n-ai să mai muncești. Îți voi da tot ce-ți trebuie. Când vei fi fericită, vei deveni iarăși o femeie, cinstită. Ascultă-mă pe mine, ți-o spun de pe acum: dacă tot ce-ai spus e adevărat – și nu mă îndoiesc că este așa – să știi că în fața lui Dumnezeu n-ai încetat nicio clipă să fii virtuoaasă și sfântă. O, biata femeie!

Era mai mult decât putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lângă ea! Să isprăvească odată cu viața netrebnică pe care-o ducea! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neașteptate în mijlocul mizeriei toate frumusețile paradisului. Se uita năucită la omul care-i

vorbea și nu putu scoate decât două-trei suspine: „O! O! O!...” Piciorarele i se înmuiară, căzu în genunchi în fața domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri. Simți că femeia i-a luat mâna și i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leșină.

CARTEA A ȘASEA

JAVERT

I – Începutul odihnei

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria lui casă. O dădu în seama surorilor, care o așezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură și vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi și auzi lângă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte și îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitându-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, și se ruga.

Urmărindu-i privirea, văzu că se uită la un crucifix ținut în perete.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adâncit în rugăciune, îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urmă, îi spuse cu sfială:

— Ce faceți acolo?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aștepta ca Fantine să se trezească. Îi luă mâna, îi pipăi pulsul și zise:

— Cum te mai simți?

— Bine! Am dormit, răspunse ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspunzându-i întrebării de mai-nainte, ca și cum abia acum o auzise, el spuse:

— Mă rugam martirului de-acolo!

Și adăugă în gând „Pentru martira de-aici!”...

În timpul nopții și al dimineții domnul Madeleine culesese informații. Acum știa totul. Cunoștea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfâșietoare. Urmă:

— Ai suferit mult, biată mamă! Dar nu te plânge, ai dobândit partea celor aleși. În felul ăsta oamenii pot deveni îngeri. Nu-s ei de vină. Așa sunt ei făcuți. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a

dumnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adânc. Ea îi zâmbi cu zâmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinții.

În aceeași noaptea Javert scrisese o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poștal din Montreuil-sur-mer.

Era adresată „*Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliție din Paris*”.

Deoarece întâmplarea de la comisariat făcuse vâlvă, dirigințele oficiului și alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscând scrisul lui Javert, își închipuiau că-și trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunându-le să se socotească plătiți cu această sumă și s-o aducă numaidecât pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

— Ei, drăcia dracului! îi spuse nevastă-sa. Să nu ne scape fata din mână! Păsărica asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Așa cred eu. S-o fi amoretat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială: una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Éponine și Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am spus, nu fusese deloc bolnavă. Era o simplă substituie de nume. Thénardier menționa la sfârșitul socotelii:

„*Am primit un avans de trei sute de franci*”.

Domnul Madeleine expedie numaidecât alți trei sute de franci, adăugând:

„*Aduceți-o cât mai grabnic pe Cosette!*”

— Pe toți sfinții! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mână!

Fantine nu se îndrepta deloc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră și o îngrijiră, pe „această stricată” cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims, își aduce aminte de disprețul cu care fecioarele înțelepte se uită la feciorele rătăcite. Anticul dispreț al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnității feminine, și surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În câteva

zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile și blânde, iar faptul că era mamă, înduioșa. Într-o zi surorile o auziră vorbind tot timpul febrei:

— Am fost o păcătoasă; dar dacă fata va fi lângă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat! Atâta timp cât am fost în păcat, n-aș fi voit să am fata la mine, n-aș fi putut îndura privirea ei tristă și mirată. Și totuși, pentru ea păcătuiam, și de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simți binecuvântarea lui când Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovați, și nevinovăția ei o să-mi facă bine. Ea nu știe nimic. E un înger!... La vârsta asta nu i-au căzut încă aripile!

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba:

— Am s-o văd oare curând pe Cosette?

Îi răspundea:

— Poate mâine dimineată! O aștept să sosească dintr-un moment într-altul.

Și chipul palid al mamei se lumina.

— O! spunea ea. Ce fericită voi fi!

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutățește de la o săptămână la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct de piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpirației, astfel încât boala care mocnea în ea de mai mulți ani izbucni cu violență. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea și tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Laënnec¹. Medicul o examinează pe Fantine și dădu din cap. Domnul Madeleine îl întreabă:

— Ei, ce spuneți?

— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă? zise medicul.

— Ba da!

— Atunci, grăbiți-vă să-l aduceți.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întreabă:

— Ce-a spus doctorul?

— A spus să-ți aducem copilul cât mai repede și-o să te faci sănătoasă.

— O! făcu ea. Are dreptate! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăștia de mi-o țin atâta pe Cosette? O s-o am lângă mine și o să fiu iar fericită.

¹ Medic francez (1781-1826). A descoperit și răspândit metoda auscultăției pentru bolile interne.

Thénardier nu dădea totuși copila din mână, invocând tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă și nu putea porni în toiul iernii la drum; ba că mai rămăseseră niște datorii mărunte prin partea locului și-acum tocmai aduna facturile, etc., etc.

— O să trimit pe cineva după Cosette, și dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, așa cum îi dictă Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei.

Veți fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine.

Între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viața noastră. Vâna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

II – Cum poate Jean să ajungă Champ

Într-o dimineață, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva câteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, când fu anunțat că inspectorul de poliție Javert dorește să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simți, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De când cu întâmplarea de la comisariat, Javert îl ocolise mai mult decât oricând, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse deloc.

— Să poftească! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lângă sobă, cu tocul în mână, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luând note și care conținea proce-sele-verbale de contravenție ale serviciului de salubritate. Nu luă deloc seama la Javert. Se gândea fără voie la biata Fantine și-i venea mai la îndemână să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el și-și văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă câțiva pași și se opri, fără să scoată un cuvânt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert și care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizației, amestec ciudat de roman și de spartan, de călugăr, și de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea și tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, și-ar fi spus examinându-l pe Javert în momentul acela: „Ce s-o fi petrecut oare?” Pentru cine însă cunoștea bine această conștiință dreaptă, limpede, sinceră, aspră și sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frământări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească și pe față. Ca orice om iute la mânie, era supus schimbărilor neașteptate. Niciodată înfățișarea lui nu fusese mai ciudată și mai surprinzătoare. Intrând, se înclinase în fața lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici dușmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la câțiva pași de fotoliul primarului; iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă și rece a unui om care n-a fost niciodată blând, ci totdeauna răbdător. Aștepta acolo – fără să scoată un cuvânt, fără să facă vreo mișcare, într-o adevărată smerenie, într-o adâncă resemnare – ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniștit, serios, cu pălăria în mână, cu ochii în pământ, cu înfățișarea unui soldat în fața superiorului sau a unui vinovat în fața judecătorului. Toate amintirile și toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însuflețit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decât urmele unei tristeți întunecate. Toată făptura lui nu exprima decât umilință, hotărâre și un fel de copleșeală stăpânită.

În cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mână și se întoarce.

— Ei. Bine! Ce e? Ce s-a întâmplat, Javert?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca și cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de fire:

— Domnule primar, s-a săvârșit un fapt condamnabil.

— Ce anume?

— Un slujbaș inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sunt obligat să vă aduc acest lucru la cunoștință.

— Cine-i slujbașul?

— Eu! zise Javert.

— Dumneata?

— Da, eu!

— Și cine-i magistratul care s-ar putea plânge de el?

— Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu același aer sever și mereu cu ochii în pământ:

— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiți a interveni pe lângă autoritățile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse:

— Ați putea spune că n-am decât să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greșit și deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară! După o scurtă pauză adăugă: Domnule primar, mai deunăzi ați fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiți și de data asta aspru, dar pe bună dreptate!

— Și de ce, mă rog? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo? Ce înseamnă asta? Cu ce te-ai făcut vinovat față de mine? Ce mi-ai făcut? Cu ce mi-ai greșit? Te învinovățești mereu... Vrei să fii înlocuit...

— Nu! Dat afară! zise Javert.

— Dat afară? Fie! Prea bine! Dar tot nu înțeleg de ce.

— Veți înțelege numaidecât, domnule primar. Javert oftă adânc și răspunse cu aceeași răceală și cu aceeași tristețe: Domnule primar, acum șase săptămâni, în urma întâmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat și v-am denunțat.

— M-ai denunțat?

— Da! Prefecturii poliției din Paris.

Domnul Madeleine, care nu râdea mai des decât Javert, începu să râdă:

— Ca primar care a încălcat drepturile poliției?

— Nu! Ca fost ocnaș!

Primarul îngălbeni.

Javert, cu ochii mereu în pământ, continuă:

— Așa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informațiile pe care le-ați cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră neobișnuită, întâmplarea cu bătrânul Fauchelevent, dibăcia cu cate trageți la țintă, faptul că vă târați puțin piciorul, și câte și mai câte... Prostii... Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare... cum zici că-i spune?

— Jean Valjean. Un ocnaș pe care l-am întâlnit acum douăzeci de ani, pe când eram ajutor de paznic la Toulon. Ieșind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvârșit un alt furt, făcând uz de armă, la drumul mare, atacând un copilaș. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se știe cum a dispărut și e urmărit de poliție. Ei bine, mi-am închipuit că... În sfârșit, am făcut-o! Împins de furie, v-am denunțat prefecturii.

Domnul Madeleine, care de câteva clipe luase din nou dosarul în mână, întreabă cu un ton de nepăsare desăvârșită:

— Și ce ți s-a răspuns?

— Că sunt nebun.

— Ș-apoi?

— Aveau dreptate.

— Bine că recunoști.

— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Valjean a fost prins.

Domnul Madeleine scăpă din mână hârtia pe care o citea, ridică fruntea și, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda:

— A!

Javert urmă:

— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrânel căruia i se spunea moș Champmathieu. Era un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu știu niciodată din ce trăiesc oamenii ăștia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moș Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvârșit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Și mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mână crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura! Până aici nimic mai mult decât o simplă afacere corecțională. Dar să vedeți ce înseamnă norocul, închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucție a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaș, deținut pentru nu știu ce vină și care, purtându-se bine, fusese făcut șef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, și Brevet a strigat: „Nu zău! Dar eu îl cunosc pe ăsta! E un fost ocnaș! Ia uită-te încoace, nene! Ești Jean Valjean!” „Jean Valjean? Care Jean Valjean?” face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul! zice Brevet. Ești Jean Valjean! Ai fost la ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună!” Champmathieu a tăgă-

duit cu încăpățănare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscolește tot trecutul și iată ce se află: acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri și mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După câțeva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar și o fată de-a lui a fost spălătoreasă; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ținutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în pușcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean? Grădinar. Unde? La Faverolles. Și încă ceva: numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieșind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut și a început să-și spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. *Jean* se rostește aici *Șan* (*Chan*). I se spune deci acum *Chan Mathieu*. Omul nostru n-are de ce să se opună și iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteți urmări, nu-i așa? Se cer informații la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut demult. Nu se mai știe nimic despre ea. Știți și dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariții. Îi cauți și nu le mai dai de urmă. Oamenii ăștia sunt ca noroiul, sau ca pulberea. Și-apoi, cum povestea asta, începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi recunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocnași l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille și Chenildieu, amândoi osândiți pe viață. Au fost scoși din închisoare pentru a fi confrunțați cu așa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca și Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeași vârstă, cincizeci și patru de ani, aceeași înălțime, aceeași înfățișare. În sfârșit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunțul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sunt în toate mințile și că Jean Valjean se află la Arras în mâinile justiției. Vă închipuiți mirare mea, eu care credeam că l-am prins aci pe Jean Valjean! I-am scris domnului judecător de instrucție, care m-a chemat și m-a pus în fața lui Champmathieu...

— Și? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit și mâhnit:

— Domnule primar, întâi de toate adevărul! Îmi pare rău. Dar omul ăsta e Jean Valjean și nu altul... L-am recunoscut și eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:

— Ești sigur?

Javert începu să râdă, cu acel râs dureros pe care-l dă o convinge-

re nestrămutată:

— Nici că se poate mai sigur! O clipă rămase pe gânduri și, luând distrat între degete praful de uscat cerneala din tăviță, adăugă: Și acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare domnule primar.

Adresând aceste cuvinte cu un ton rugător și grav celui ce-l umilise cu șase săptămâni mai-nainte la comisariat și-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atât de trufaș, era fără să vrea simplu și demn. La această rugămintă, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă:

— Și ce spune omul acela?

— O, domnule primar! Urâtă afacere! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul câtorva mere, săvârșite de un copil, sunt un fleac; când le face însă un om în toată firea, sunt un delict; iar făcute de un ocnăș, sunt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliție, ci de curtea cu juri. Nu mai faci câteva zile de închisoare, ci ocnă pe viață. Și pe urmă; mai e și întâmplarea cu băiețașul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i așa c-o să fie un proces interesant? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. Asta-i un mare prefăcut. Îl recunosc și după asta. Altul ar simți că e încolțit; s-ar zbate, ar striga, ar simți că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean. Și așa mai departe. Asta se face că nu înțelege și spune mereu: „Eu sunt Champmathieu. Atâta știu!” Face pe miratul, face pe tâmpitul și i se pare că-i mai bine așa. O, e un mare șmecher ticălosul ăsta! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane și ticălosul ăsta bătrân va înfunda pușcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun și eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se așezase din nou la birou și luând iarăși dosarul în mână, îl răsfoia liniștit. Citea și scria pe rând, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert.

— Ajunge, Javert! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea și avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecât la femeia Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colțul străzii Saint-Saulve și spune-i să facă o plângere împotriva căruțașului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cât pe-acți s-o strivească pe ea și pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plânge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streășina vecinului la el în

curte și-i amenință temelia casei. Vei constata apoi contravențiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, și în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé și vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îți dau cam mult de lucru și mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

— Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

— Atunci când?

— Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mâine și că sunt obligat să plec chiar la noapte cu diligența.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:

— Și cât o să dureze afacerea asta?

— Cel mult o zi. Hotărârea va fi pronunțată cel mai târziu mâine seară. N-am să aștept însă darea sentinței, îndată ce-am depus ca martor, vin din nou aici.

— Prea bine! zise domnul Madeleine.

Și-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

— Mă iertați, domnule primar, zise el.

— Ei. Ce mai este? Întrebă domnul Madeleine.

— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

— Ce anume?

— Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică.

— Javert, ești un om de onoare și te stimez. Îți exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă privește numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriți să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ți păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de e lumină curată, în adâncul căreia părea că se oglindește o conștiință nu destul de evoluată, însă dreaptă și fără prihană. Spuse cu glas liniștit:

— Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

— Îți repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă privește numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gândurile lui, continuă:

— Nu, de exagerat, nu exagerez deloc. Iată cum judec eu: v-am bănuیت pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuieși pe cineva mai mare decât tine. Faptul însă că – fără nicio probă, la mânie și cu gând de răzbunare – am denunțat ca ocnaș pe un om de onoare ca dumneavoastră,

pe un primar, pe un magistrat, asta e grav! E foarte grav! Am insultat în persoana dumneavoastră însăși autoritatea; eu, agent al autorității. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aș fi găsit nedemn de postul său și l-aș fi dat afară. Și atunci? Și încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viața mea. Față de alții. Dar eram drept, și bine făceam. De rândul ăsta, dacă n-aș fi fost sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept până acum ar fi nedrept. Să mă cruț oare pe mine mai mult decât pe ceilalți? Nu! Cum adică? Am fost bun să-i pedepsesc pe alții, dar pe mine nu? Aș fi un mizerabil! Și cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc să mă tratați cu bunăvoință; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sânge rău când v-ați arătat-o față de alții. Nu primesc, să fiți bun și cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să dați dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliție împotriva primarului, celui de jos față de superior, este după mine o bunătate rău înțeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O! E-atât de ușor să fii bun! Greutatea e să fii drept. Ei! dac-ați fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aș fi fost deloc bun cu dumneavoastră. Ați fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sunt dator să mă port cu mine așa cum m-aș purta cu oricare altul. Atunci când îi pedepseam pe răufăcători, când îi urmăream pe ticăloși, îmi spuneam adesea: dacă greșești și tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atâta-ți trebuie! Și iată că am căzut și eu în greșeală. Cu-atât mai rău! Hai, dați-mă afară, nenorociți-mă, gonțiți-mă! Așa mi se cuvine! Am două mâini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e! Domnule primar, în interesul autorității trebuie să dați un exemplu. Cer pur și simplu destituirea inspectorului Javert!

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mândru, deznădăjduit și hotărât, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreție bizară.

— Vom vedea! zise domnul Madeleine.

Și-i întinse mâna.

Javert se trase câțiva pași înapoi și spuse cu cruzime:

— Mă iertați, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mâna cu un spion ca mine. Și adăugă printre dinți: Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situația mea de polițist, nu sunt decât un spion. Și, salutând cu respect, se îndreptă spre ușă. Aci se întoarse și, cu ochii mereu plecați, spuse: Domnule primar, îmi voi continua slujba, până voi fi înlocuit.

Și plecă. Domnule Madeleine rămase pe gânduri ascultând pasul lui apăsător și sigur care se îndepărta pe coridor.

CARTEA A ȘAPTEA

AFACEREA CHAMPMATHIEU

I – Sora Simplicie

Nu toate întâmplările pe care le veți citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-mer, dar cele câteva care au ajuns până în acest oraș au lăsat o amintire atât de vie, încât ar fi fost o mare lacună a cărții de față dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întâlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuși le menționăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplicie.

Cele două călugărițe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue și sora Simplicie.

Sora Perpétue era și ea o țarancă, ajunsă printre atâtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie așa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriță cum ar fi putut să fie și bucătăreasă. Asta nu-i atât de rar. Ordinele călugărești primesc cu plăcere acest aluat greoi de la țară, care se prefăce cu ușurință în călugări capucini și ursuline. Femeile de la țară sunt bune pentru muncile grele ale mănăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întâmpină nicio piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranța, pe care o întâlnim deopotrivă și în sate și în mănăstiri, îl pregătește pe țaran să poată ajunge călugăr. Își lungește puțin sumanul și gata anteriorul. Sora Perpétue era o călugăriță zdravănă din Marines, de lângă Pontoise; vorbea ca la ea la țară, trăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau fățărnicia fiecărui bolnav, purtându-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-și dau sufletul, aproape dându-le cu icoana în cap, maltratându-le agonia cu rugăciuni rostite mânios, îndrăzneță, cinstită și rumenă.

Sora Simplicie era albă, de-o albeață de ceară. Pe lângă sora Perpétue era ca o lumânare alături de-un opaiț. Vincent de Paul a fixat dumnezeiește figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate și de smerenie: „Mănăstirea lor va fi casa celor bolnavi; chilia lor, o odăiță închiriată; bisericuța din parohie le va fi lăcaș de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spital, supunerea va ține locul zidului împrejmuitor; drept poartă zăbreliță vor avea teama de Dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia”. Idealul acesta era mereu viu în sora Simplicie. Nimeni n-ar fi putut spune ce vârstă avea, nu fusese niciodată tânără și părea că nu va îmbătrâni niciodată. Era o făptură – nu îndrăznim să spunem femeie – blândă, austeră, simpatică, serioasă și care nu mințise niciodată. Era atât de plăpândă, încât părea că se fărâmă la cea mai mică atingere; și cu toate astea, era mai tare ca piatra. Îi mângâia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subțiri și neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere; nu vorbea decât atât cât era nevoie și avea un glas atât de melodios, încât ar fi fost nespus de luminos într-un confesional și de fermecător într-un salon. Delicatețea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezența neîncetată a cerului și a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt: sora Simplicie n-ar fi mințit niciodată; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregație pentru neclintita ei curățenie sufletească. Abatele Sicard pomenește de sora Simplicie într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricât de sincer și de curăți am fi, păstrăm totuși în această curățenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atât. Dar poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată? A minți e cel mai greu păcat. A minți puțin nu e cu putință. Cel care minte nu poate minți pe jumătate. Minciuna este însuși chipul diavolului. Satan are două nume: îl cheamă Satan și-l cheamă Minciună. Așa gândea ea și se purta așa cum gândea. De-ací îi venea candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele și în ochii ei. Avea zâmbetul nevinovat. Nu exista niciun fir de păianjen, nicio urmă de praf pe cristalul acestei conștiințe. Intrând în ordinul sfântului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplicie. Se știe că Simplicia din Sicilia e sfânta care a preferat să i se smulgă sânii decât să declare că s-a născut la Segeste, când ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfânta care se potrivea sufletului ei.

Când a intrat în călugărie, sora Simplicie avea două cusururi de

care încetul cu încetul s-a dezbatat; îi plăceau mâncărurile alese și-i plăcea să primească scrisori. Nu mai citea decât cartea de rugăciuni cu litere mari și în latinește. Nu știa latinește, dar cartea o înțelegea.

Călugăriței începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea și se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplicie și i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora, își aminti mai târziu.

Lăsând-o pe călugăriță, el se apropie de patul Fantinei.

Fantine aștepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aștepti o rază de soare și de bucurie. Le spunea surorilor:

— Nu simt că trăiesc decât atunci când îl știu pe domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întreabă:

— Și Cosette?

El răspunse zâmbind:

— O să vină și ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lângă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stăruie pe lângă toți să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a observat că la un moment dat se întunecase la față. Dar explicația era că doctorul se plecase la urechea lui și-i șoptise:

— Îi merge prost!

Pe urmă, se duse la primărie și cameristul îl văzu cum cercetează cu atenție o hartă a drumurilor din Franța, atârnată în biroul lui. Scrise cu creionul câteva cifre pe o bucată de hârtie.

II – Meșterul Scaufflaire e un om pătrunzător

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al orașului, la un flamand, meșterul Scaufflaer, al cărui nume franțuzit era Scaufflaire, și care închiria cai și cabriolete „la discreție”.

Ca să ajungi la Scaufflaire, drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puțin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputația unui om cumsecade, vrednic de respect și bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunsese în fața prezbiteriului, nu se afla pe stradă decât un singur trecător, care băgă de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gânduri, apoi se

întoarse și merse până la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mâna pe ciocan și îl ridică; se opri însă din nou și rămase iar o clipă pe gânduri; după alte câteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl așează cu grijă la locul lui și plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meșterul Scaufflaire acasă, dregând un ham.

— Meștere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun?

— Domnule primar, răspunse flamandul, toți caii mei sunt buni. Ce înțelegeți dumneavoastră printr-un cal bun?

— Un cal care să poată face douăzeci de leghe pe zi.

— Drace! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe?

— Da, da!

— Înghămat la o cabrioletă?

— Firește!

— Și cât se va odihni după drumul ăsta?

— La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.

— Ca să facă același drum?

— Da!

— Ei, drăcia dracului! Și sunt chiar douăzeci de leghe?

Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hârtie pe care notase distanțele. O arătă flamandului. Cifrele erau: 5, 6, 8½.

— Vezi? spuse el. În total nouăsprezece și jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.

— Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie: căluțul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluț, bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvârlea și trântea pe oricine. Toți îl credeau năvălaș, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu și l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea și el. E blând ca un copil și aleargă ca vântul. A, firește, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiția lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Așa îmi închipui că s-a gândit și el.

— Și o să țină la drum?

— O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeți la trap întins. O să le facă în mai puțin de opt ore. Dar uite ce condiții pun.

— Spune!

— În primul rând, la jumătatea drumului, să-l lăsați să răsuflă un ceas. Îi dați nutreț și stați lângă el cât mănâncă, pentru ca nu cumva rândașul să-i fure ovăzul; fiindcă am băgat de seamă că, pe la ha-

nuri, ovăzul este mai mult șterpelit de grăjdari decât mâncat de cai.

— O să am toată grija.

— În al doilea rând... trăsură este pentru domnul primar?

— Firește.

— Domnul primar știe să mâne?

— Da.

— Atunci, domnul primar va pleca singur și fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.

— Bine.

— Dar domnul primar neavând pe nimeni cu domnia-sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.

— Se-nțelege.

— O să-mi dați treizeci de franci pe zi și pentru zilele de odihnă. Niciun gologan mai puțin. Și domnul primar va plăti și nutrețul.

Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă și-i puse pe masă.

— Uite banii pe două zile-înainte.

— În al patrulea rând, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea și ar obosi calul. Domnul primar se va mulțumi să meargă cu o cabrioletă mai ușoară.

— Bine!

— E ușoară și e descoperită.

— N-are a face!

— S-a gândit domnul primar că suntem în plină iarnă?

Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă: Că e foarte frig? Domnul Madeleine tăcea. Meșterul Scaufflaire adăugă: Că poate să-l apuce și o ploaie?

Domnul Madeleine ridică ochii și spuse:

— Cabrioleta și calul să fie în fața casei mele mâine dimineață la patru și jumătate.

— Am înțeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgâriind cu unghia o pată de pe scândură mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep atât de bine să-și ascundă șiretenia: A, dar bine că-mi adusei aminte! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceți, domnule primar?

De altminteri de la început nu se gândise decât la asta, dar nu-și dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

— Calul dumatăle are picioarele din față bune? Întrebă domnul Madeleine.

— Da, domnule primar. Să-l țineți însă bine în frâu la vale. Sunt

multe coborâșuri până unde vă duceți?

— Nu uita să fii mâine dimineață la patru și jumătate precis, răspunse domnul Madeleine și plecă.

Flamandul rămase „prostit”, cum spunea el însuși mai târziu.

Domnul primar plecase de câteva minute, când ușa se deschise din nou; era domnul primar.

— Domnule Scaufflaire, zise el, cât crezi c-ar face una peste alta, calul și trăsurica dumitale?

— Una peste alta, domnule primar? întrebă flamandul, pufnindu-l râsul.

— Da. Cât?

— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere?

— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Când mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei? Cât crezi că fac împreună calul și trăsurica?

— Cinci sute de franci, domnule primar.

— Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hârtie de cinci sute de franci pe masă și plecă, de data asta fără să se mai întoarcă.

Meșterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul și trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul își chemă nevasta și-i povesti cele întâmplate. Unde naiba s-o fi ducând domnul primar? Își da fiecare cu părerea.

— Se duce la Paris, zise femeia.

— Nu prea cred, spuse soțul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bilețelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mâna pe el și începu să-l studieze.

— Cinci, șase, opt și jumătate? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.

— Cum?

— Sunt cinci leghe de aici până la Hesdin; șase de la Hesdin la Saint-Pol și opt și jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecând de la meșterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca și cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, și se încuiase acolo, ceea ce era cât se poate de firesc, întrucât avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era și singura servitoare a

domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt și jumătate și-i spusese asta casierului care tocmai venea acasă, adăugind:

— O fi oare bolnav domnul primar? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu niciun fel de importanță cuvintelor portăresei. Se culcă și adormi. Pe la miezul nopții se trezi dintr-odată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau pași încoace și încolo, ca și cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte și recunoscuse mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea niciun zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deștepta. Puțin mai târziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide și se închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere și mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea și uitându-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din față răsfrângerea roșiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decât fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca și cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decât de la o lumânare. Umbrele cercevelor nu se vedeau deloc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două, se trezi iar. Același pas rar și apăsător mergea în lung și-n lat, deasupra capului său. Licăririle jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai șterse și mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumânări. Fereastra era și-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III – O furtună în capul unui om

Cititorul a ghicit deschis că domnul Madeleine nu e altcineva decât Jean Valjean.

Am mai privit în adâncimile acestei conștiințe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduți de emoție. Nu există nimic mai înspăimântător decât acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire și mai multă beznă decât în om; nu se poate opri asupra niciunui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios și mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decât întinsul mării: cerul. Există și un spectacol mai mare decât cerul: sufletul omenesc.

A scrie poemul conștiinței omenești, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epopeile într-o singură epopee superioară și definitivă. Conștiința este haosul nălucirilor, al poftelor și al încercărilor; este focarul viselor, caverna gândurilor de care ți-e rușine; este gheena sofismelor și câmpul de luptă al patimilor. Pătrundeți în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omenești care cugetă și priviți ce se ascunde acolo, priviți înlăuntrul acestui suflet, priviți în această întunecime. Sub liniștea de la suprafață se dau lupte de uriași ca în Homer, sunt încăierări de balauri și de scorpii, învălmășeli de fante ca în Milton, vârtejuri halucinante ca în Dante. Cât de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el și cu care își măsoară cu deznădejde voința, ființa lui și faptele vieții sale!

Alighieri a ajuns într-o zi în fața unei porți sinistre, înaintea căreia a șovăit. Iată acum și în fața noastră o astfel de poartă în pragul căreia șovăim. Să intrăm totuși.

Nu avem decât foarte puține lucruri de adăugat la ceea ce știe cititorul că i s-a întâmplat lui Jean Valjean de la întâlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfăptuise el însuși. Era mai mult decât o transformare; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vându argintăria episcopului, păstrând ca amintire numai sfeșnicele, se furișă dintr-un oraș într-altul, străbătu toată Franța, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvârși faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde și de care nimeni nu se putea apropia și, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-și simțea conștiința întristată de trecutul lui și prima parte a vieții lui dezmințită de cea de-a doua, trăia liniștit, împăcat cu el însuși și plin de speranță, nemaivând decât două dorințe: să-și ascundă numele și să-și purifice viața, să fugă de oameni și să se întoarcă la Dumnezeu.

Gândurile acestea erau atât de strâns legate între ele, încât nu alcătuiau decât unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adânci și de apăsătoare, dominând cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viață. Îl îndreptau spre modestie, făcând din el un om cumsecade și îngăduitor. Îi dădeau aceleași sfaturi. Câteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine își poate aduce aminte că omul pe care toți cei din ținutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta deloc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-și

jertfească liniștea în folosul virtuții. Astfel, dând la o parte orice rezervă și orice simț de prevedere, păstrase sfeșnicele episcopului, purtase și doliu după el, se interesase de toți micii coșari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles și-l scăpase de la moarte pe bătrânul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gândit. Am mai spus și altădată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înțelepți și drepți, socotind că întâi este dator față de ceilalți și apoi față de sine. Trebuie totuși să recunoaștem că până azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gânduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferințe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decât acum. Își dădu seama de acest lucru, pe cât de nelămurit pe atât de adânc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se așa, dintr-odată, numele pe care-l îngropase atât de adânc, rămase năuc și parcă ametit de ciudată grozăvie a sortii sale; și, în prada acestei ameteți, încercă tresărirea care prevestește marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostașul în clipa asaltului. Simțea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra amenințătoare a trăsnetelor și fulgerelor. Pe când îl asculta pe Javert, se gândea să plece, să alerge, să se denunțe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare și să intre el în locul lui. Era un lucru dureros și sfâșietor, ca o tăietură în carne vie. Dar asta trecu și-și spuse: „Lasă, lasă!...” Își înăbuși pornirea generoasă și dădu înapoi în fața eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atâția ani de ispășire și renunțare, în mijlocul unei pocăințe minunat începute, omul acesta, pus în fața unor întâmplări atât de grozave, să nu stea nicio clipă la îndoială și să meargă cu același pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întâmplat așa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui și nu putem spune altceva decât ceea ce a fost. La început fu mânat numai de instinctul de conservare. Își adună în grabă gândurile, își înăbuși orice emoție și, ținând seama de prezența lui Javert, această mare primejdie, amână orice hotărâre, cu tăria pe care ți-o dă spaima; nu știa ce să mai facă, dar își redobândi calmul ca un luptător care-și ridică scutul de jos.

Restul zilei și-l petrecu ca și mai-nainte cu sufletul bătut de furtună și cu o liniște desăvârșită pe față; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere”. Totul era încă în ceață; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atât de mare, încât nu-și putea

aduna o clipă gândurile, și doar atât ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bună-tate, stătu mai mult, gândindu-se că așa trebuie să se poarte, și le spuse surorilor să aibă grijă de dânsa dacă s-ar întâmpla să lipsească. Își dădu seama într-un chip nedeslușit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă cătuși de puțin hotărât la călătoria asta, dar gândindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de față la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Când se întoarse la el în odaie se reculese. Gândindu-se la situația în care se afla, o găsi nemaipomenită, atât de nemaipomenită, încât, în toiul frământării lui, într-o stare de neliniște aproape de neînțeles, se duse și închise ușa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Puțin după aceea, stinse lumina. Îl stânjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine?

Vai! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese odată cu el; pe cine ar fi vrut să orbească – îl privea: propria lui conștiință.

Conștiința, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început își făcuse iluzii; încercă un simțământ de siguranță și de singurătate; trăgând zăvorul, se crezu la adăpost; stinse lumânarea, se crezu invizibil; puse coatele pe masă, își sprijini capul în mâini și începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns? Nu cumva visez? Ce s-a întâmplat? Să fie adevărat că m-am întâlnit cu Javert și că mi-a vorbit așa cum mi-a vorbit? Cine-o mai fi și Champmathieu? O semăna cu mine? Mai știi? Și când mă gândesc că ieri eram atât de liniștit și n-aveam habar de nimic! Ce făceam ieri pe vremea asta... Ce-o mai fi și întâmplarea asta?... Cum se va sfârși?... Ce e de făcut?...”

Iată vârtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-și adune gândurile care-i năpădeau mintea ca niște unde, și, luându-și capul în mâini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvășea voința și puterea de judecată, și din care se străduia să smulgă o limpezire și o hotărâre, nu se deschidea decât spaimă. Fruntea îi ardea. Se duse la fereastră și o deschise. Nu era nicio stea pe cer. Se întoarse și se așeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedeslușite începură totuși să se contureze în mintea lui și putu să întrezărească limpede, nu întreaga situație, ci

doar câteva amănunte.

Recunosc mai întâi că, oricât de neașteptată și de grea era situația, era cu totul stăpân pe ea.

Dar groaza lui spori și mai mult.

Oricare ar fi fost țelul adevărat și creștinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse până atunci nu fusese altceva decât o groapă pe care o săpa pentru a-și ascunde într-una numele. Ceea ce-l înspăimânta mai mult decât orice în ceasurile lui de reculegere, în nopțile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele; își dădea seama că atunci se va sfârși cu el. În ziua când numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viața cea nouă; și – cine poate ști? – odată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i și sufletul cel nou. Se înfiora numai la gândul că lucrul acesta ar fi cu puțință. Desigur, ar fi clătinat din cap și ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci când va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, va ieși deodată din noapte și se va ridica în fața lui, când lumina orbitoare, menită să împrășteie misterul în care se învăluia, va străluci pe neașteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuși o amenințare, că lumina nu va face decât să sporească umbrele întunericului, că vâlul sfâșiat va mări și mai mult misterul, că acest cutremur de pământ îi va întări temeliile, că această întâmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decât să-i facă viața mai limpede și mai de nepătruns, și că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul și vrednicul burghez „domnul Madeleine” va ieși mai onorat, mai mulțumit și mai respectat decât oricând. Ei bine, toate astea se întâmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar Dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realități.

Gândurile i se limpezeau treptat, își dădea din ce în ce mai bine seama de situația lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu și că, în toiul nopții, luneca pe un povârniș, în picioare, înfiorat, încercând zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întuneric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el și-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decât să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Își spuse că locul lui era liber la ocnă; că orice ar face, îl va aștepta oricând; că jefuirea micului Gervais îl va

aduce înapoi acolo; că acest loc îl va aștepta mereu, îl va atrage până ce lucrul va deveni de neînălțurat și fatal. Pe urmă își spuse că acum îi ținea cineva locul; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta și că, în ceea ce-l privește, fiind de aci înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu și prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiție, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca și lespede de pe mormânt, o dată așezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atât de zguduitoare și de neașteptat, încât se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care niciun om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viață, acea zvârcolire a conștiinței care dă la o parte toate îndoilele inimii, tot ce este ironie, bucurie deznădejde, și care s-ar putea numi un hohot de râs lăuntric.

Aprinse din nou lumânarea.

„Ei bine! se gândi el, de ce mi-ar fi frică? De ce-mi fac atâtea gânduri? Am scăpat. Totul s-a sfârșit. Nu mai era decât o singură ușă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viața mea, și ușa asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atâtea vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise într-adevăr și care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros câine de vânătoare mereu asmuțit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, având de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulțumit, mă va lăsa în pace, a pus mâna pe Jean Valjean al lui. Cine știe? Poate are de gând să plece din oraș. Și totul s-a făcut fără amestecul meu. Și eu n-am nicio vină! La urma urmei, ce nenorocire s-a întâmplat? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întâmplat o catastrofă! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit, eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut așa. Nu încap nicio îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale? Ce mai vreau eu acum? De ce mă amestec? Nu mă privește pe mine. Cum? Nu-s mulțumit? Dar ce mai vreau? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc de-atâția ani, visul nopților mele de veghe, ținta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranța mea. Așa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinței sale. Și de ce vrea Domnul așa? Pentru ca să duc până la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cândva un mare și frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfârșit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, în virtuțile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la

cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic și să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot așa mi-ar fi vorbit și el. Nu-i nimic de făcut; să lăsăm lucrurile în voia lor. Așa vrea Cel-de-Sus!...”

Astfel își vorbea în adâncurile conștiinței, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun și începu să umble prin odaie.

„Hai! exclamă el. Să punem capăt gândurilor! Doar am luat o hotărâre!...”

Dar nu se liniști deloc.

Dimpotrivă.

Nu poți împiedica drumul gândurilor, întocmai cum nu poți opri valurile mării să se întoarcă la țarm. Marinarii numesc asta reflux; vinovatul o numește remușcare. Dumnezeu răscolește deopotrivă sufletul omului și apele oceanului.

Oricât se împotrivi, după câteva clipe își începu iar întunecatul dialog, în care el vorbea și tot el asculta, spunând ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultând ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunându-se puterii misterioase care-i șoptea: „Gândește!” așa cum îi spusese acum două mii de ani altui osândit: „Mergi!”

Înainte de a trece mai departe și pentru a fi pe deplin înțeleși, vom stăruia asupra unei observații absolut necesare.

Nu încapă îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înșine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai mareț decât atunci când pătrunde înlăuntrul unui om. Trecând din gândire în conștiință și întorcându-se din conștiință în gândire. Numai în felul asta trebuie înțelese cuvintele „spuse”, „exclamă”, întâlnite atât de des în capitolul de față. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înșine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit; totul vorbește în noi, afară de buzele noastre. Deși nu se pot vedea și pipăi, realitățile sufletului sunt totuși realități.

Se întreba deci: unde ajunsese? Ce era cu *hotărârea pe care o lua-se*? Își mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-Sus, e pur și simplu îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greșeală a destinului și a oamenilor fără s-o împiedici, făcându-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mâinile încrucișate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei fățarnice! Ar fi o crimă josnică, lașă, vicleană, abjectă, hidoasă!

Pentru întâia oară în opt ani, nefericitul simțise gustul amar al unui gând rău, al unei fapte urâte.

Îl azvârli cu dezgust.

Continuă să se frământa. Se întreba cu asprime ce-a înțeles prin cuvintele: „Mi-am atins scopul!...” și-și spuse că viața lui avea în adevăr un scop. Dar care anume? Să-și ascundă numele? Să înșele poliția? Pentru atâta lucru făcuse el oare tot ce făcuse? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat? Nu trebuie să-și salveze ființa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăși bun și cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta? Nu era asta porunca episcopului? Să astupe ușa prin care putea pătrunde trecutul? Dar, Doamne, el n-o astupa! Dimpotrivă, o deschidea la perete, săvârșind o ticăloșie! Devenea iarăși un hoț, cel mai odios hoț! Îi răpea altuia viața, liniștea, locul sub soare! Ajungea un asasin! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osânde la groaznica moarte vie, la moartea sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se preda, salvându-l pe omul lovit de-o atât de cumplită greșală, luându-și iarăși numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnașul Jean Valjean, însemna să-și desăvârșească în adevăr reînvierea și să astupe pentru totdeauna ușa iadului din care ieșise. Prăbușindu-se în aparență, însemna în realitate să se înalțe. Trebuia să facă lucrul ăsta! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viața lui n-ar mai avea niciun rost. Tot ce-a ispășit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămâne decât să-și spună: „La ce bun?”

Simțea că episcopul era de față. Că, deși murise, episcopul era totuși prezent și-l privea drept în ochi, că de-acî înainte primarul Madeleine, cu toate însușirile sale alese, îi va fi nesuferit și că ocnașul Jean Valjean va putea sta senin și neprihănit în fața lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoșteau viața, dar episcopul îi cunoștea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean și să-l denunțe pe cel adevărat! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare! Trebuia totuși s-o facă. Ce tristă soartă! Nu se putea purifica în fața lui Dumnezeu decât dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor.

— Ei bine, zise el, m-am hotărât! Îmi voi face datoria! Voi salva viața acestui om!

Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-și dea seama că vorbește tare.

Luă condicile, le verifică și le puse în ordine. Zvârli în foc un teanc de creanțe, pe care le avea asupra unor negustorași strâmto-

rați. Scrise o scrisoare pe care o lipi și pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela:

„*Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris*”.

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau câteva bilete de bancă și buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcând toate acestea, atât de adânc preocupat, n-ar fi bănuțit ce se petrece într-însul. Din când în când, buzele i se mișcau; alteori ridica fruntea și-și țintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca și cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul și începu iarăși să umble prin odaie.

Firul gândurilor lui nu se rupseseră. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pâlpâiau în fața ochilor și se mișcau odată cu privirea lui: *Hai, du-te! Spune-le cine ești! Denunță-te!*

Vedea totodată, ca și cum s-ar fi întrupat în fața lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră până atunci țelurile vieții sale: tăinuirea numelui și mântuirea sufletului. Pentru întâia oară ele i se arătau cu totul deosebite, și-și dădea seama ce anume le deosebea. Recunoștea că de o parte era neapărat binele, pe câtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul; de o parte era devotamentul, de cealaltă personalitatea; una spunea: *aproapele*, cealaltă: *eu* mai presus de toate; una țâșnea din lumină, cealaltă din întunericul nopții.

Se hărțuiau între ele și le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adâncise în gânduri, crescuseră și ele în mintea lui, având acum statură colosale. I se părea că zărește luptându-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri, printre umbre și lumini, o zeiță și-o nămilă înspăimântătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gândul cel bun e gata să învingă.

Își dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărâtor al conștiinței și al ursitei sale; episcopul însemnase prima fază a noii sale vieți, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puțin câte puțin. Mii de gânduri îi treceau prin minte, dar ele îl întâreau din ce în ce mai mult în hotărârea sa.

La un moment dat, își spuse că poate ia lucrurile prea în pripă; că,

la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Își răspunse: „Dacă a furat într-adevăr câteva mere asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decât ocnă. Și-apoi, cine știe: a furat, s-a putut dovedi? Numele de Jean Valjean îl copleșește și se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toți procurorii la fel? Îl cred hoț, pentru că a fost ocnaș.”

În clipa următoare se gândi că, dacă se va denunța, poate se va ține seama de curajul faptei sale, de viața cinstită pe care o ducea de șapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ținutul, și va fi iertat.

Dar gândul ăsta se risipi repede și zâmbi cu amărăciune, când își aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întâmplarea asta va ieși desigur iarăși la iveală și că, potrivit dispozițiilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viață.

Nu-și mai făcu niciun fel de iluzii, se desprinsese din ce în ce mai mult de cele pământești și căută într-altă parte mângâierea și tăria sufletească.

Se gândi că trebuie să-și facă datoria; că, poate, nu va fi mai puțin fericit după ce și-o va face decât dacă și-ar călca-o; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor” și rămâne la Montreuil-sur-mer, considerația de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, venerația, milostenia lui, bogăția, popularitatea și toate însușirile alese ar fi întinate de-o crimă; și ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă? Pe când, dacă și-ar împlini jertfa, stând în ocnă, la stâlp, în cătușe, în haine vârgate, la munca fără de odihnă, expus fără nicio îndurare rușinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă își spuse că așa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încât nu era în stare să strice orânduielile Celui-de-Sus și că, în orice caz, trebuia să aleagă; ori respectul lumii și grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică și ocară lumii.

Frământând atâtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea. Dar mintea îi obosea. Vrând-nevrând, începu să se gândească la altceva, la lucruri indiferente.

Își simțea vinele zvâcnindu-i puternic în tâmpile. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopții, mai întâi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii și compară sunetele clopotelor. Își aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu câteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vânzare, pe care se afla scris un nume: *Anto-*

ine Albin din Romainville.

Îi era frig. Făcu puțin foc în sobă. Nu-i trecu prin gând să închidă fereastra.

Căzu iarăși într-o stare de toropeală. Trebui că facă o sforțare grea ca să-și aducă aminte la ce se gândise mai înainte de-a bate miezul nopții. În cele din urmă, izbuti: „A, da, își spuse el, luasem hotărârea să mă denunț”. Și deodată își aduse aminte de Fantine. „A, și nefericita asta!” Și aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o rază neașteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă:

„O, dar până acum nu m-am gândit decât la mine. N-am ținut seama decât de situația mea. Îmi convine să tac ori să mă denunț, să-mi apăr pielea ori să-mi mântuiesc sufletul, să fiu un funcționar nemernic dar respectat, sau un ocnaș ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gândesc decât la mine, la mine și numai la mine! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decât egoism! Sunt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămâne. Dacă m-aș gândi puțin și la alții? Cea dintâi datorie creștinească este să te gândești la aproapele tău. Ia să vedem: lăsându-mă pe mine la o parte, uitând de mine, ce s-ar putea întâmplă? Dacă mă denunț? Pun mâna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Și pe urmă? Ce se întâmplă pe-aici? Aici este un ținut întreg, un oraș, sunt fabrici, o industrie, lucrători, bărbați, femei, oameni bătrâni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc și carnea în crațiță; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite; înaintea mea nu era nimic din toate astea; am pus în valoare, am înviorat, am însuflețit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sunt eu, nu mai e nicio viață aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atât, care în mizeria ei are atâtea calități și căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea? Dar copilul pe care voiam să-l aduc și pe care l-am fâgăduit mamei? Nu-i sunt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut? Ce se întâmplă dacă plec? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întâmplarea. Iată ce se întâmplă dacă mă denunț. Dar dacă nu mă denunț? Să vedem ce se poate întâmpla atunci...”

După ce-și puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială și de înfiorare; dar clipa asta dură puțin; își răspunse liniștit:

„Prin urmare, omul se duce la ocnă; e-adevărat; dar ce dracu! a

furat doar. Oricât aş spune eu că n-a furat, a furat! Eu rămân pe loc şi-mi văd de treburi. În zece ani câştig zece milioane, îi răspândesc în tot ţinutul şi nu păstrez niciun ban pentru mine! Ce să fac cu ei? Ceea ce fac nu e pentru mine! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pământ şi se iau la întrecere, manufacturile şi uzinele se înmulţesc, sute şi mii de familii sunt ferice, populaţia sporeşte, se nasc sate acolo unde nu erau decât nişte gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic; mizeria dispare şi, odată cu ea, dispar şi desfrâul, prostituţia, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă îşi creşte copilul. Iată un întreg ţinut bogat şi plin de cinste. O! eram nebun, eram absurd; ce ziceam eu să mă denunţ? Trebuie să iau bine seama şi să nu mă grăbesc. Cum? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul şi pe generosul – adică la urma urmei, curată melodramă! – pentru că nu m-am gândit decât la mine, numai la mine, voind să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai ştiu eu cine, pe un hoţ, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiţă să moară pe drumuri, ca nişte câini! E-ngrozitor! Şi mama nici măcar nu şi-a revăzut copilul! Şi copilul aproape nu-şi cunoaşte mama! Toate astea, pentru bătrânul acela ticălos, pentru un hoţ de mere, care, fără nicio îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mârşăvie! Frumoase muştrări de conştiinţă, care salvează un derbedeu bătrân ce nu mai are, la urma urmei, decât foarte puţin de trăit şi nu va fi mai nenorocit la ocnă decât în cocioaba lui, şi care sacrifică o populaţie întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decât pe mine în lume şi care, desigur, zace acum învineţită de frig în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sunt şi ăştia! Şi eu să mă abat de la îndatoririle mele faţă de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunţ? Să fac prostia asta nemaipomenită? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea şi că odată şi odată mă va muştra conştiinţa dacă primesc, spre binele altora, această muştrare care nu mă priveşte decât pe mine. Dacă săvârşesc această faptă care nu pune în primejdie decât sufletul meu – înseamnă că ştiu ce se numeşte devotament şi ce se numeşte tărie sufletească”.

Se ridică şi începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulţumit.

Diamantele nu se găsesc decât în văgăunile întunecate ale pământului, iar adevărurile nu se găsesc decât în adâncurile cugetării. I se

părea că, după ce coborâse în aceste adâncuri, după ce bâjbâise atâta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, și că-l ținea în mână, uluit de vederea lui.

„Da, gândi el, așa e! Asta e adevărul! Asta e soluția! Trebuie să te hotărăști în cele din urmă la ceva. Și hotărârea mea e justă. Ce-o să fie! Să nu mai stăm la îndoială; să nu mai dăm înapoi! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sunt și rămân Madeleine! Vai de cel care e Jean Valjean! Nu mai sunt eu. Nu-l cunosc și nici nu știu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui! Nu mă privește! Este un nume fatal care plutește în nopți și dacă se abate asupra cuiva, cu-atât mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară, de pe cămin și spuse: Uite, după ce-am luat o hotărâre, mă simt mai ușurat. Acum parcă sunt cu totul altul. Mai făcu câțiva pași, și se opri deodată. Haide! Nu trebuie să preget să duc până la capăt hotărârea luată. Încă mă mai țin câteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie să dispară”.

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise și luă din ea o cheiță. Băgă cheița într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, așezat între perete și sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decât câteva zdrențe, o haină de lână albastră, niște pantaloni vechi, o traistă veche și un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecând prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu ușurință, bucată cu bucată, țoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, așa cum păstrase și sfeșnicele de argint, ca să-și aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ținea ascunse, pe când pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiș spre ușă, ca și cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea; pe urmă, dintr-o singură mișcare, înșfăcându-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfințenie și cu atâtea riscuri, timp de atâția ani, apucă zdrențele, ciomagul, traista și le azvârli pe toate în foc.

Închise din nou dulapul secret și, luând mai multe măsuri de pază decât de obicei, de astă dată fără niciun rost, întrucât nu mai era nimic acolo, ascunse ușa, împingând o mobilă în fața ei. După câteva clipe, odaia și zidul din față fură cuprinse de o lumină roșie pâlpâi-

toare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea și zvârlea scânteii până-n mijlocul odăii. Traista, arzând împreună cu zdrențele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenușă. Dacă te-ai fi aplecat ai fi văzut foarte ușor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu același pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeșnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug și pe astea!”

Apucă amândouă sfeșnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numaidecât, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lângă sobă și se încălzi puțin. Se simți foarte bine.

„Ce bună e căldura!” zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeșnice.

I se păru atunci că aude un glas strigând înăuntrul lui:

„Jean Valjean! Jean Valjean!”

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da! Așa! Mergi până la capăt! striga acel glas. Desăvârșește-ți opera! Distruge sfeșnicele! Ucide-ți amintirile! Uită-l pe episcop! Uită totul! Nenorocește-l pe Champmathieu! Dă-i înainte! E foarte bine! Felicită-te! S-a hotărât! S-a făcut! Un om, un bătrân care nu știe ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău și pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat și-și va sfârși zilele în jale și ticăloșie. Foarte frumos! Tu rămâi cinstit, rămâi domnul primar, rămâi un om de onoare, respectat. Adu belșugul în oraș, îndestulează pe nevoiași, trăiește fericit, virtuos și admirat și, în vremea asta, pe când tu vei trăi aici în bucurie și lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roșie, va purta numele tău de ocară și va târî la ocnă lanțurile tale. Da! Foarte bine le-ai ticluit! Ticălosule!”

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeșnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvisese. Glasul continuă:

„Jean Valjean! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare și care te vor binecuvânta. Una singură nu va fi auzită de nimeni și te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvântări se vor nărui înainte

de-a se înălța la cer și numai blestemul va ajunge până la Dumnezeu.”

Glasul la început foarte slab, ridicat din adâncurile conștiinței, devenise din ce în ce mai puternic și mai necruțător și-i răsună în auz. Parcă ieșise dinlăuntrul lui și vorbea acum de afară. I se păru că aude atât de lămurit ultimele cuvinte, încât se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici?” întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un râs de idiot, rosti: „Că prost mai sunt! Nu poate fi nimeni!”

Era totuși cineva; dar cel care era de față nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuți de vreun ochi omenesc.

Puse sfeșnicele la loc pe cămin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton și apăsător, care tulbura în somn și trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl ușura și-l ametea în același timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te miști ca să ceri sfaturi de la oricine ți-ar putea ieși în cale. După câteva clipe nu-și mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeași spaimă dinaintea celor două hotărâri pe care le luase rând pe rând. Amândouă soluțiile i se păreau tot atât de rele.

„Ce fatalitate! Ce întâmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hărăzise la început ca să te scape!”

Se gândi puțin la ce avea să se întâmple. Dumnezeuule mare, să se denunțe? Să se predea? Și cuprins de-o sfâșietoare deznădejde, se gândi la tot ce trebuie să părăsească și la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-și ia rămas bun de la această viață atât de bună, de curată, de strălucită, să-și ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare și de la libertate. N-o să se mai plimbe pe câmpie, n-o să mai audă păsările cântând în luna mai, n-o să mai dea o pomană copilașilor săraci. Nu va mai simți căldura privirilor de recunoștință și de dragoste ațintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care și-o zidise și odăița asta. Toate îi păreau acum încântătoare. N-o să mai citească din cărțile astea și n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrâna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineața cafeaua. Dumnezeuule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnașilor, cătușele, hainele vârgate, lanțurile la picioare, oboseala, celula, patul de scânduri, toate grozăviile astea cunoscute! La vârsta lui, după ce fusese

ceea ce-a fost! Dacă măcar ar fi mai tânăr! Dar așa, bătrân, să fie tu-tuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ținte, să întindă dimineața și seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune: „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-mer!” Seara, learcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaș pe ochi, să urce doi câte doi, sub gârbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie! Soarta poate fi oare tot atât de rea ca orice făptură omenească și deveni tot atât de monstruoasă ca și inima omului?

Și, orice-ar fi făcut, cădea iarăși în îndoiala sfâșietoare din adâncul gândurilor lui: să rămână în paradis și să devină demon, sau să intre în iad și să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeuule mare? Ce să facă?

Furtuna din care se smulsese cu atâta trudă se dezlănțui din nou într-însul. Gândurile începură iarăși să se amestece unele cu altele, luând acel aspect încremenit și automat pe care-l întâlnim la oame-nii disperați. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu niște versuri dintr-un cântec pe care-l auzise altădată. Își aminti că Romainville e o pădure de lângă Paris, unde tinerii îndrăgostiți se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Șovăia în mers, ca și înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaș lăsat să meargă singur.

Din când în când, luptând cu oboseala, făcea eforturi să-și adune gândurile. Se strădui să-și pună pentru ultima oară și definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunțe? Să tacă? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedeslușite ale tuturor raționamentelor schițate în mintea lui se clătinau și se risipeau ca un fum, unul câte unul. Își dădea seama numai că, la orice hotărâre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit; că, ori încotro ar lua-o, intra într-un mormânt; că pregătea o agonie; agonia fericirii lui sau agonia virtuților sale.

Vai! Toate nehotărârile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decât fusese la început.

Așa se zbătea cu spaimă acest suflet greu încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, ființa misterioasă în care se cuprind toată sfințenia și toată suferința omenirii, pe când măslinii fremătau în vântul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scaldat în umbră și

plin de întunericul adâncurilor înstelate.

IV – Forme pe care le ia suferința în timpul somnului

Se făcuse ora trei dimineața și el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întreruperi, când se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo și avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situația decât prin ceva funest și sfâșietor, dar îl impresionează adânc. Îl impresionează atât de mult, încât mai târziu îl și scrise. E una dintre hârtiile scrise de mâna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopți n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea:

Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.

„Mă aflu pe o câmpie. O câmpie întinsă, tristă, unde nu creștea niciun fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gândesc niciodată și de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi și întâlneam alți trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată și care, de când avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stând de vorbă, din pricina acelei ferestre ne-a luat cu frig.

Niciun arbore nu se vedea pe câmpie.

Cineva a trecut pe lângă noi. Era un om în pielea goală, cenușiu la culoare, călare pe un cal pământiu. Omul n-avea păr pe cap; i se vedea țeasta, iar pe țeastă i se vedeau vinele. Ținea în mână o vergea care se îndoia ca o coardă de viță, dar era grea ca un drug de fier. Călărețul trecu fără să scoată un cuvânt.

Fratele meu îmi spuse «S-o luăm pe drumul desfundat.»

Era un drum desfundat, unde nu se zărea niciun mărăcine și niciun fir de iarbă. Totul era pământiu, până și cerul. După câțiva pași nu mi se mai răspunse când vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrați într-un sat care-mi ieși înainte. Mă gândii că trebuie să fie

*Romainville. (De ce tocmai Romainville!)*¹

Cea dintâi uliță, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colțul unde se întâlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lângă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sunt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă ușa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieșii din casă și intrai în grădină. Și grădina era pustie. Lângă cel dintâi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

Rătăcii prin sat și băgai de seamă că era un oraș. Toate străzile erau pustii, toate porțile erau deschise. Nici țiipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colț de stradă, îndărătul fiecărei uși, sta în picioare câte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decât unul. Și oamenii ăștia se uitau la mine când treceam.

Ieșii din oraș și o luai pe câmp.

Nu trecu mult și, întorcându-mă, văzui o mulțime de oameni venind spre mine. Recunoscu pe toți cei pe care-i întâlnisem în oraș. Aveau niște chipuri neobișnuite. Nu păreau că se grăbesc și totuși mergeau mai repede decât mine. Când mergeau, nu făceau niciun zgomot. Dintr-odată mulțimea mă ajunsese și mă înconjură. Fețele acestor oameni erau pământii.

Cel dintâi pe care-l întâlnisem și-l întrebasesm când am intrat în oraș, îmi spuse: «Unde te duci? Oare nu știi că ești mort de mult?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lângă mine...”

Se deșteptă. Era înghețat. Un vânt rece, ca orice vânt de dimineață, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă.

Focul se stinsesese. Lumânarea era pe sfârșite. Era încă întuneric. Se sculă și se duse la fereastră. Cerul era tot fără nicio stea.

De la fereastra lui se vedeau curtea și strada. Un zgomot sec și tare răsună deodată pe pământ și-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două stelute roșii, care apăreau și dispăreau în umbră într-un chip ciudat. Deoarece gândurile lui pluteau încă în negura viselor, gândi: „Uite! Stelele nu sunt pe cer. Sunt pe pământ acum.” Dar tulburarea se risipi; un alt zgomot la fel cu cel dintâi, îl trezi de-a binelea; se uită și băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsurii. La lumina pe care o împrăștiu, putu să distingă forma unei trăsurii. Era o

¹ Paranteza îi aparține lui Jean Valjean (n.a.).

cabrioletă mică trasă de un căluț alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarâm.

„Ce mai e și cu trăsura asta? Cine-o fi venit atât de devreme?”

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în ușa odăii.

Se înfioră din cap până-n picioare și strigă cu glas puternic:

— Cine-i acolo?

Cineva răspunse:

— Eu, domnule primar.

Recunoscuse vocea bătrânei portărese.

— Ei, zise el. Ce s-a întâmplat?

— Domnule primar, e aproape cinci dimineța.

— Ei, și? Ce e cu asta?

— Trăsura, domnule primar.

— Care trăsură?

— Cabrioleta.

— Care cabrioletă?

— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă ușoară?

— Nici gând! zise el.

— Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

— Care vizitiu?

— Vizitiul de la domnul Scaufflaire.

— Scaufflaire?

Numele acesta îl făcu să tresară, ca și cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.

— A, da! Domnul Scaufflaire, zise el.

Dacă bătrâna l-ar fi putut vedea în momentul acela, ar fi rămas înmărmurită.

Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra lumânării, culese din jurul feștilei ceara fierbinte și o frământă între degete. Bătrâna aștepta. Se încumetă totuși să mai spună:

— Domnule primar, ce răspuns să dau?

— Spune-i că vin numaidecât.

V – Bețe-n roate

Serviciul poștal între Arras și Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu niște carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roți, căptușite pe dinăuntru cu piele roșcată, așezate pe niște arcuri speciale, având numai două locuri, unul pentru curier și unul pentru un călător. Roțile erau întâ-

rite cu butuci lungi, care țineau la distanță celelalte trăsură, cum se mai văd și azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare, lunguiată, era așezată în spatele cabrioletei, făcând corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsăturile acestea, care nu seamănă cu niciuna de astăzi, aveau ceva diform și ghebos, iar când le zăreai de departe, trecând și cocoțându-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite și care, deși au mijlocul foarte subțire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecând din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineața.

În noaptea aceea, careta poștală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul când intra în oraș, cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă și în care nu se afla decât o singură persoană, un om înfășurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poștașul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă și-i văzu de drum, gonind calul înainte.

— Al dracului de grăbit mai e și ăsta! zise poștașul.

Cel ce se grăbea așa era tocmai omul pe care l-am văzut zvârcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.

Unde se ducea? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit? Nici el nu știa. Mergea la întâmplare mai departe. Încotro? La Arras, fără îndoială; dar putea foarte bine să se ducă și-ntr-altă parte. Din când în când, își dădea seama de asta și tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genune. Ceva îl împingea și-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înțelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viață în această peșteră întunecată a necunoscutului?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărâse nimic, nu se oprise la nimic și nu făcuse nimic. Niciunul din actele conștiinței sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricând, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras?

Își repeta ceea ce-și mai spusese atunci când reținuse cabrioleta lui Scaufflaire – că, oricare ar fi rezultatul, nu era niciun neajuns să vadă cu ochii lui și să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conștiința lui va fi de bună seamă mai ușurată, lăsându-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi

acolo Javert și apoi Brevet, Chenildieu și Cochapaille, toți ocnașii care-l recunoscuseră. Și, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Strașnică idee! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu și nimic nu este mai anevoie de înlăturat decât bănuiala și presupunerile. Nu era, prin urmare, niciun fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, își ținea în mână soarta, oricât de rea ar vrea ea să fie. Era stăpân pe soarta lui. Se agăță de gândul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuși.

Tot gândindu-se așa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat și sigur, făcând două leghe și jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simțea în el ceva care da înapoi.

În zorii zilei se afla în plină câmpie; orașul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin fața lui toate chipurile înghețate ale unei dimineți de iarnă. Ca și seara, dimineața își are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-și dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor și ale dealurilor îi sporeau încordarea sufletească cu nu știu ce adaos nehotărât și sinistru.

Ori de câte ori trecea prin fața vreuneia dintre căsuțele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gândea: „Și cu toate astea, sunt aici oameni care dorm!”

Tropotul calului, clopoței de la gât, roțile pe caldarâm făceau un zgomot domol și monoton. Lucrurile astea sunt plăcute când ești vesel, dar jalnice când ești amărât.

Se făcuse ziuă de-a binelea când ajunsese la Hesdin. Se opri în dreptul unui han ca să lase calul să răsuflă și să-i dea puțin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul și burta mare, dar cu gâtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chișița costelivă și subțire și piciorul solid. Rasă urâtă, dar voinică și sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri și n-avea niciun strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-odată și se uită la roata din stânga.

— O să mergeți mult așa? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gândurile lui:

— De ce?

— Veniți de departe? întrebă iar băiatul.

— De la vreo cinci leghe de-aici.

— O!

— Ce te miri așa?

Rândașul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea ațintită asupra roții, apoi se ridică, spunând:

— O fi făcut roata asta cinci leghe pân-aici. Se prea poate! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face niciun sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete?

— Zic că-i o mare minune c-ați făcut cinci leghe fără să vă rostogoliți cu cal cu tot în vreun șanț al șoselei. Ia uitați-vă aici!

Roata era într-adevăr lovită rău. Când se ciocnise cu careta poștală, i se rupseseră două spițe, și se fărâmaseră butucul și piulița stătea să cadă.

— Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici?

— Desigur, domnule.

— Fii bun și cheamă-l încoace!

— Stă colea, la doi pași. Hei, meștere Bourgaillard!

Meșterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul ușii. Veni să vadă ce are roata și strâmbă din nas ca un chirurg în fața unui picior rupt.

— Poți să dregi numaidecât roata asta?

— Da, domnule.

— Și când pot pleca mai departe?

— Mâine.

— Mâine?

— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit?

— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

— Nu se poate, domnule.

— Îți dau oricât îmi ceri.

— Cu neputință.

— Atunci în două ceasuri.

— Astăzi nu se poate. Am de dres două spițe și butucul. Nu puteți pleca decât mâine dimineață.

— Treburile mele n-așteaptă până mâine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta?

— Adică cum?

— Ești sau nu ești rotar?

— Sigur că sunt, domnule.

— N-ai cumva o roată de vânzare? Aș putea pleca numaidecât.

— O roată de schimb?

— Da.

— N-am nicio roată gata pentru cabrioleta asta. Două roți trebuie să fie pereche, două roți nu se potrivesc, așa, la întâmplare.

— Atunci, vinde-mi o pereche.

— Domnule, nu orice roată merge la o osie.

— Eu zic să-ncercăm!

— E de prisos domnule. N-am decât roți de căruță. Satul nostru-i mic.

— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă?

Meșterul băgase de seamă de la început că trăsurica fusese luată cu chirie. Dădu din umeri:

— Bine mai țineți trăsurile pe care le luați cu chirie! Chiar dacă aş avea una, tot nu v-aş închiria-o.

— Dar de vândut, mi-ai vinde-o?

— N-am niciuna.

— Cum? Nici măcar o căruță? Nu cer mare lucru.

— Cum vă spuneam: satul nostru-i mic. Am în șopron, spuse rotarul, o caleașcă veche a unui burghez de la oraș, care mi-a lăsat-o în păstrare și care n-o folosește niciodată. V-aș închiria-o cu plăcere; ce-aș avea de pierdut? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Și pe urma e o caleașcă la care v-ar trebui doi cai.

— Iau doi cai de poștă.

— Unde mergeți dumneavoastră?

— La Arras.

— Și vreți s-ajungeți astăzi?

— Sigur!

— Cu doi cai de poștă?

— De ce nu?

— Nu v-ar fi totuna dacă ați ajunge la patru dimineața?

— Nu, firește.

— Fiindcă, vedeți... trebuie să vă spun un lucru...dacă luați cai de poștă... Aveți act de identitate?

— Da.

— Ei bine, dacă luați cai de poștă, n-o să ajungeți la Arras mai devreme decât mâine. Suntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Caii sunt la câmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sunt luați de peste tot, de la poștă și de oriunde se găsesc. Veți aștepta cel puțin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Și, pe urmă, nu uitați că mergeți la pas. Sunt multe coaste de urcat.

— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică! Găsesc eu în sat o șa de vânzare.

— Desigur! Dar calul ăsta rabdă șeaua pe el?

— Adevărat. Bine că mi-ai spus!... N-o rabdă.

— Atunci...

— Dar în sat nu se găsește vreun cal cu chirie?

— Un cal care să meargă la Arras fără nicio oprire?

— Da.

— Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului. Întâi de toate, ar trebui să-l cumpărați, fiindcă nu vă cunoaște nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiți nici de vânzare, nici de închiriat, să dați oricât: și cinci sute și o mie de franci.

— Atunci, ce e de făcut?

— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata și să plecați mâine dimineață.

— Mâine e prea târziu.

— De!

— Careta poștală nu merge la Arras? Când trece pe-aici?

— La noapte. Amândouă caretele fac serviciu de noapte și cea care se duce și cea care se întoarce.

— Și... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata?

— O zi întreagă. Niciun ceas mai puțin.

— Chiar dacă pui doi lucrători?

— Chiar dacă pun zece.

— Dac-am lega spițele cu o frânghie?

— Spițele da; dar butucul roții, nu. Și pe urmă, și obada e ca vai de ea.

— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri?

— Nu.

— Nici alt rotar nu mai e?

Servitorul și rotarul răspunseră amândoi o dată, clătinând din cap:

— Nu.

Simți o mare bucurie.

În mod vădit, aici era mâna providenței. Ea rupsese roata trăsुरii și îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somație; făcuse tot ce i-a stat în putință ca să-și urmeze călătoria; întrebuințase cinstit și cu cea mai mare grijă toate mijloacele; nu dăduse înapoi nici în fața frigului, nici în fața oboselii, nici în fața cheltuielilor; nu-și putea face niciun fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe,

asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui; nu voise el să fie așa; așa voia providența.

Respiră. Respiră liber și din adâncul pieptului, pentru întâia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strângea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.

I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui pe față.

Se gândi că făcuse tot ce trebuia să facă și că acum nu-i mai rămânea altceva decât să se întoarcă liniștit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici și probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit niciuna din întâmplările pe care le veți citi; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuție de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe când călătorul vorbea cu rotarul, câțiva drumeți se opriseră în jurul lor. După ce ascultase câteva minute, un băiat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieșise din grup și o rupsesese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frământarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoțit de-o bătrână.

— Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreți să închiiați o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrână însoțită de-un copil, îl trecură sudori reci pe șira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăși în umbra dinapoia lui, gata să-l înșface din nou. Răspunse:

— Da, mătușică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Și se grăbi să adauge: Dar nu se găsește niciuna prin partea locului.

— Ba se găsește, spuse bătrâna.

— Unde mă rog? întrebă rotarul.

— La mine, răspunse bătrâna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înșfăcă iarăși.

Bătrâna avea în adevăr, într-un șopron, un fel de brișcă de nuiiele. Rotarul și servitorul hanului, supărați că le scăpa călătorul, se amestecă în vorbă:

— O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sunt atârinate de niște curele de piele, dar plouă înăuntru, roțile sunt ruginite și mâncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decât trăsura cu care ați venit. O rablă hodorogită!

Domnul ar face o mare greșeală dacă ar lua-o!...Etc. etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roți și putea să-l ducă la Arras.

Plăti cât i se ceru, lăasă cabrioleta în reparație la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brișcă, se urcă și porni mai departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Când brișca se urni din loc, își spuse că o clipă mai-nainte se gândise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese și o găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se întoarce din drum? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Și, cu siguranță, totul se va petrece așa cum voia el.

Ieșind din Hesdin, auzi pe cineva strigând:

„Oprește! Oprește!” Opri trăsura cu o smucitură puternică, în care se amesteca nu știu ce pornire înfrigurată și tulburător de asemănătoare cu speranța.

Era băiatul bătrânei.

— Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brișcă.

— Ei, și?

— Nu mi-ați dat nimic.

El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenția depășea orice măsură și că era aproape odioasă.

— A! Tu ești, măi secătură? zise el. Nu-ți dau nimic.

Dădu bici calului și porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin și ar fi vrut s-o recâștige. Căluțul era sprinten și trăgea cât doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Și, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brișca n-avea arcuri și era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulțime de urcușuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintâi han care-i ieși în cale, duse calul la grajd, așa cum îi făgăduise lui Scaufflaire și stătu lângă iesle tot timpul cât măncă. Se gândea la fel da fel de lucruri triste și încurcate.

Nevasta hangifului intră în grajd:

— Domnul nu vrea să mănânce ceva?

— A! Da! Cum să nu! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangită, care avea o față rumenă și veselă.

Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau câteva mese acoperite cu mușama.

— Dă-i zor! spuse el. Trebuie să plec mai departe și sunt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuțea tacâmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulțumire.

„Asta e! se gândi el. Mi-era foame!”

I se aduse mâncarea. Se repezi la pâine, mușcă o bucată, apoi o puse încetișor pe masă și nu se mai atinse de ea. La masa vecină mânca un căruțaș. Îl întreabă:

— De ce-o fi așa de amară pâinea asta?

Căruțașul era neamț, și nu înțelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol și se îndrepta spre Tinqes, care nu se afla decât la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului? La ce se gândea? Ca și dimineata, se uita la șirurile de copaci, la acoperișurile de stuf, la câmpiile arate și la privediștile care se destrămau și dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulțumește uneori sufletul și ne scutește oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist și de neînțeles decât să privești o mulțime de lucruri pentru prima și ultima oară? Să călătorești înseamnă să te naști și să mori în fiecare clipă. În adâncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între privediștile acestea nestatornice și existența omenească. Toate întâmplările vieții se desfășoară într-o nepotolită goană în fața noastră. Întunericul și lumina se înlănțuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mâna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întâmplare este o cotitură. Și, dintr-odată, ne pomenim bătrâni. Simțim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă; telegarul sumbru care ne târa prin viață se oprește; și vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se însera când copiii care ieșeau de la școală îl văzură pe călătorul nostru intrând la Tinqes. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri deloc la Tinqes. Ieșind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el și-i spuse:

— Tare-i ostenit calul!

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decât la pas.

— Vă duceți la Arras? întreabă cantonierul.

— Da.

— Dacă mergeți tot așa, n-o s-ajungeți prea devreme.

Opri calul și-l întreabă pe cantonier:

— Cât mai e până la Arras?

— Aproape șapte leghe.

— Cum se poate? Pe hartă sunt numai cinci leghe și ceva.

— A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu știți că se repară șoseaua? O să vedeți că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeți mai departe.

— Adevărat?

— Luați-o la stânga, pe drumul care duce la Carency și treceți râul! Când ajungeți la Camblin, o apucați la dreapta; e drumul de la Mont-Saint-Eloy, spre Arras.

— Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

— Nu sunteți de prin partea locului?

— Nu.

— Mai cu seamă că sunt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, știți ceva, domnule? Vreți să vă dau un sfat? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceți-vă la Tinqes! E un han bun acolo. Vă culcați și porniți spre Arras mâine dimineață.

— Trebuie să ajung astă seară.

— Asta-i altceva. Duceți-vă totuși la han. Și luați de-acolo încă un cal. Rândașul o să vă spună pe unde s-o apucați.

Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum și peste o jumătate de ceas trecea din nou prin același loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaș. Un rândaș, în chip de surugiu, ședea lângă el pe capră.

Își dădea totuși seama că întârzie.

Se înnoptase de-a binelea.

Intrară pe un drumeag mărginaș. Drumul era îngrozitor. Brișca dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spuse surugiului:

— Mergi tot așa, la trap, și-ți dau un bacșiș bun.

La un hop, crucea se rupse.

— Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea; nu mai știu cum să înham calul; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta; dac-ați vrea să rămâneți peste noapte la Tinqes, mâine în zorii zilei am putea fi la Arras.

— Ai un capăt de funie și un cuțit? Întrebă călătorul.

— Da, domnule.

Tăie o cracă dintr-un pom și făcu altă cruce.

Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.

Câmpia era neagră. Neguri joase, negre și peticite pluteau printre dealuri, destrămându-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vânt puternic, venind dinspre mare, isca în toate un-

ghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot ce se zărea stârnea groază. Câte nu se înfioară sub răsuflarea sfârșită a nopții!

Tremura de frig. Nu mâncase nimic din ajun. Își aducea vag aminte de-o altă goană în nopte, pe câmpia de lângă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci și parcă fusese ieri.

Se auzi sunând ceasul la o turlă în depărtare. Întrebă:

— Cât e ceasul?

— Șapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu mai avem decât trei leghe.

Se gândi atunci pentru întâia dată – mirându-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte – că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu știa nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puțin să se informeze, că n-avea niciun rost s-o ia așa, razna, fără să știe dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte: de obicei ședințele curții cu juri încep la nouă dimineața; dezbaterile nu pot dura prea mult; furtul merelor se va dovedi repede; totul se va mărgini la stabilirea identității; patru sau cinci mărturii, iar avocații nu vor avea mare lucru de spus; o să ajungă, desigur, când totul se va fi sfârșit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră râul și Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI – Sora Simplicie pusă la încercare

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tușea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineața, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineața stătu posacă, nu scoase aproape nicio vorbă, mototolindu-și așternutul și îngăimând în șoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanțe. Ochiul ei, înfundați în orbite, ațintiți în gol, păreau aproape stinși, dar, din când în când, se aprindeau și străluceau ca stelele. Se pare că atunci când un anumit ceas se apropie, luminile, cerului îi învăluie pe cei părăsiți de lumina pământului.

Ori de câte ori sora Simplicie o întreba cum se simte ea răspundea neschimbat:

— Bine. Aș vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu câteva luni mai-nainte, când Fantine își pierduse orice urmă de sfială, de rușine și de bucurie, ajunsese ca o umbră; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferința fizică desăvârșise opera suferinței morale. Făptura asta, care n-avea decât douăzeci și cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrații ofiliți, nasul subțiat, dinții descărnați, fața vânătă, gâtul scheletic, claviculele ieșite, brațele uscate, pielea pământie, iar printre șuvițele ei blonde creșteau fire de păr alb. O, cât de mult ne apropie boala de bătrânețe!

La amiază doctorul veni din nou, dădu câteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie și clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind și ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două și jumătate, Fantine începu să se zbuciume. În douăzeci de minute o întrebaser de zece ori pe călugăriță:

— Cât e ceasul, soră?

— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deși până atunci abia putuse să se miște. Își împreună într-un fel de strânsoare mâinile galbene și slabe, și călugărița o auzi scoțând din piept unul din acele suspine adânci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse și privi spre ușă.

Dar nu intră nimeni; ușa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii ațintiți spre ușă, nemișcată, oprindu-și parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nicio vorbă. Orologiul din turla bisericii sună ora trei și un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic și începu să mototolească iarăși așternutul. Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de câte ori suna orologiul, Fantine se ridica și se uita spre ușă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gândul, dar nu rostea niciun nume, nu se tânguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tușea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupra-i. Se făcuse pământie la față și avea buzele vinete. Din când în când zâmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunând încet, cu glas stins:

— De vreme ce mâine plec, rău face că nu vine azi!

Sora Simplicie era și ea foarte mirată de întârzierea domnului Madeleine.

Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-și aducă aminte de ceva. Începu deodată să cânte, cu glas stins, ca o adiere.

Călugărița ascultă.

Iată ce cânta Fantine:

*Pe uliți bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.*

*Fecioara Maria, maica preacurată,
A venit la mine în haină-nflorată
Și mi-a spus: – În vâlul înadins țesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.*

*Du-te-n târg îndată și cumpără dar
Pânză albă, ață, ac și degetar.*

*Pe uliți bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici și rare.*

*Am făcut preasfânto, lângă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acuma Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mâna ta.*

— *Dar cu pânza, maică, ce-am eu de făcut?*
— *Scutece curate, pentru cel născut.*
*Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.*

— *Spală pânza. — Unde? — Într-un râu, aproape*
Dar ia seama: dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochia cu pieptar ușor,
De mine brodată toată numai flori.

— *Nu mai e copilul! Maică, ce fac oare?*
— *Fă din pânză giulgiu ca să mă-nfășoare...*

*Pe uliți bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,*

Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc...

Era un vechi cântec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette și care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani, de când fetița nu mai era lângă ea. Cânta cu glas atât de trist și pe-o melodie atât de duioasă, încât era în stare să înduioșeze și pe-o călugăriță. Deprinsă cu suferința, sora simți totuși o lacrimă în colțul ochilor. Orologiul bătu ora șase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întâmplă în jurul ei.

Sora Simplicie trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar și dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste câteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemișcată, urmându-și firul gândurilor.

Servitoarea îi spuse în șoptă surorii Simplicie că domnul primar plecase dis-de-dimineață, înainte de ora șase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase.

Plecase singur, fără vizitiu, și nu se știe pe ce drum apucase; unii spun că l-au întâlnit în drum spre Arras; alții că l-au întâlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniștit și-i spusese portăresei să nu-l aștepte la noapte.

Pe când femeile vorbeau în șoptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punând întrebări, iar servitoarea făcând tot felul de presupuneri, Fantine – cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mișcările obișnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe – se așezase în genunchi pe pat și, cu pumnii încheștați în pernă, asculta, scoțând capul printre perdele. Deodată începu să strige:

— Vorbiți despre domnul Madeleine? Ce tot șoptiți acolo? Ce e cu el? De ce nu mai vine?

Glasul ei era atât de răstit și de răgușit, încât femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

— Hai, răspundeți o dată! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă:

— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.

— Copila mea, spuse sora, liniștește-te... culcă-te la loc!

Fără să se clinească, Fantine continuă cu glas tare și pe un ton în același timp poruncitor și plin de suferință:

— N-o să poată veni... De ce? Voi știți de ce n-o să vină. Șoptiți între voi. Vreau să știu și eu.

Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriței:

— Răspundeți-i că are de lucru la consiliul municipal.

Sora Simplicie se îmbujoră la față. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, își dădea seama că, spunând bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roșeața din obrajii călugăriței se risipi repede. Înălțând spre Fantine ochii ei senini și triști, îi spuse:

— Domnul primar a plecat.

Fantine sări în picioare. Ochii îi scânteiau. O bucurie nețărmută îi lumină fața brăzdată de suferință.

— A plecat! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette!

Întinse brațele spre cer și toată fața i se luminează; buzele îi tremurau; se ruga în șoaptă. După ce sfârși rugăciunea spuse:

— Soră, uite, mă culc la loc; fac tot ce mi se cere; adineauri am fost rea; iartă-mă c-am țipat la dumneata; nu-i frumos să țiți; știu și eu asta, soră dragă; dar sunt atât de fericită... Dumnezeu e bun cu mine; și domnul Madeleine e un om bun; închipuie-ți că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.

Se culcă, o ajută pe călugăriță să-i așeze perna și sărută cruciulița de argint de la gât, pe care i-o dăduse sora Simplicie.

— Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihnești și să nu mai vorbești!

Fantine strânse în mâinile-i umede mâna surorii, care fu îngrijorată de această transpirație.

— A plecat azi-dimineață la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puțin mai încoace, pe stânga. Ți-aduci aminte ce mi-a spus ieri când îi vorbeam despre Cosette? „În curând”. Vrea să-mi facă o surpriză. Știi? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thénardierii. N-au de ce să se opună, nu-i așa? Au s-o ducă pe Cosette... de vreme ce li se plătește tot. Autoritățile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sunt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic; am s-o văd pe Cosette... Uite: mi s-a făcut și foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumneata nu-ți poți închipui ce înseamnă un copil. Și pe urmă, e-atât de drăguță! O să vezi! Știi? Are degete mici, trandafirii! O să aibă mâini foarte frumoase. Când era numai de-un an avea niște mânute atât de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are șapte ani. E o domnișoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineață mă uitam la praful de pe sobă și mă gândeam c-am s-o revăd în curând pe

Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ți poți vedea ani de zile copilul! Ar trebui să ne gândim că viața nu e veșnică! O, ce bine c-a plecat domnul primar! E într-adevăr atât de frig? Și-a luat cel puțin mantaua? O să se întoarcă mâine; nu-i așa? O să fie zi de sărbătoare. Mâine dimineață, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar diligențele merg repede. Mâine o să fie aici împreună cu Cosette. Cât e de-acि până la Montfermeil?

Sora, care habar n-avea de distanțe, răspunse:

— O! sunt sigură că mâine au să fie aici.

— Mâine! Mâine! zise Fantine. Mâine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sunt bolnavă! Sunt nebună de fericire. Aș putea să și joc, dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înțeles nimic. Era acum îmbujorată la față și vorbea cu multă însuflețire; chipul ei era numai zâmbet. Din când în când începea să râdă, vorbindu-și în șoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.

— Ei bine, spuse călugărița, acum ești fericită; fii cuminte și nu mai vorbi!

Fantine puse capul pe pernă și spuse încet:

— Da, culcă-te la loc și fii cuminte; copilul o să fie iarăși lângă tine. Are dreptate sora Simplicie. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clinească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios și nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să ațipească.

Între șapte și opt veni doctorul. Neauzind niciun zgomot și crezând că Fantine doarme, intră încet și se apropie de pat în vârful picioarelor. Întredeschise perdelele și, în lumina lămpii, văzu ochii mari, liniștiți, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă:

— Domnule, o să am voie s-o culc lângă mine într-un pătuc, nu-i așa?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

— Uitați-vă, e loc destul!

Medicul o luă deoparte pe sora Simplicie, care îi explică totul, spunându-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două și că, neștiind unde s-a dus a socotit că nu-i bine s-o neliniștească pe bolnavă, care-și închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil;

mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă:

— Pentru că, știți, dimineața când se va trezi, am să-i spun pușorului meu bună dimineața, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei ușoară și caldută o să-mi facă bine.

— Dă-mi puțin mâna, zise doctorul.

Ea întinse brațul și începu să râdă:

— A, da! așa e! e drept! Dumneavoastră nu știți că m-am vindecat. Cosette vine mâine...

Medicul rămase uimit. Era, într-adevăr, mai bine. Nu se mai înăbușea. Pulsul devenise mai puternic. O viață nouă, venită din senin, o însuflețise dintr-odată pe-această sărmană făptură istovită.

— Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiță?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniștită și să fie ferită de orice emoții. Prescrise o infuzie de chinchină, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse surorii:

— E mai bine. Dacă o avea norocul ca domnul primar să vie mâine cu fetița – cine știe? Unele crize sunt surprinzătoare; s-au văzut cazuri când o mare bucurie a pus capăt unei boli; știu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sunt atâtea taine nepătrunse!... S-ar putea să scape...

VII – Călătorul, odată ajuns, își ia măsuri de plecare

Era aproape opt seara când brișca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poștei din Arras. Omul pe care l-am urmărit până acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut și duse el singur căluțul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter și se așeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea că o să-l facă în șase ore. Recunoștea singur că nu era vina lui; și gândindu-se bine, nu-i părea rău că se întâmplase așa.

Hangița intră:

— Domnul dorește să se culce? Domnul dorește să ia masa?

Făcu semn din cap că nu.

— Calul e foarte obosit, spuse rândașul.

De data asta rupse tăcerea:

- O putea calul să pornească din nou mâine dimineată?
- O! domnule, are nevoie de cel puțin două zile de odihnă.
- Nu e aici serviciul diligențelor? Întrebă el.
- Ba da, domnule.

Hangița îl duse la birou. Își arată hârtiile și se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poștalionul. Tocmai se afla liber locul de lângă poștaș. Îl opri și-l plăti.

— Domnule, îi spuse funcționarul, să fiți negreșit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.

Pe urmă ieși și porni spre oraș.

Nu cunoștea Arrasul; străzile erau întunecoase; mergea la întâmplare. Părea că se încăpățânează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pâraul Crinchon și se pomeni într-un labirint de ulițe înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mână. După ce stătu puțin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întâi înaintea și în urma lui, ca și cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.

— Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiție?

— Nu sunteți de-aici! răspunse cel întrebat, care era un om în vârstă. Veniți cu mine! Și eu merg spre palatul de justiție, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiție se află acum în reparație și deocamdată instanțele își țin ședințele la prefectură.

— Tot acolo își ține ședințele și curtea cu juri?

— Da, domnule. Știți, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluție, palatul episcopal. Domnul de Conzié, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se țin ședințele curții. Pe drum, omul îi mai spuse: Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam târziu. De obicei ședințele se ridică la ora șase.

Totuși, când ajunseră în piața principală, îi arată patru ferestre mari luminate pe fațada întunecată a unei clădiri înalte.

— Ia te uită! Ați sosit la vreme, domnule. Aveți noroc. Vedeți cele patru ferestre? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să știți că dezbaterile s-au prelungit și se ține ședință de noapte. Vă interesează cazul? E vorba de vreo crimă? Sunteți martor?

Răspunse:

— Nu vin pentru niciun proces; vreau numai să vorbesc cu un avocat.

— A! Asta-i altceva! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcați pe scara principală.

Urmă indicația ce i se dăduse și în câteva minute ajunse într-o sală cu multă lume și în care, din loc în loc, grupuri de avocați în robă vorbeau în șoaptă.

Ți se strânge inima ori de câte ori vezi pâlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanțelor de judecată. Rareori se întâmplă ca bunătatea și mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuții e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca niște roiuri negre de spirite bâzâitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei și servea acum ca sală a pașilor pierduți. O ușă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărțea de încăperea cea mare unde-și ținea ședințele curtea cu juri.

Era atât de întuneric, încât nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i ieși în cale:

— Domnule, zise el, în ce fază e procesul?

— S-a terminat! răspunse avocatul.

— S-a terminat?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă:

— Iertați-mă!... Sunteți cumva vreo rudă?

— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunțat vreo condamnare?

— Firește. Nici nu se putea altfel...

— Muncă silnică?

— Pe viață.

Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atât de slab, încât abia se auzea:

— Identitatea a fost constatată?

— Ce identitate? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nicio identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia și-a ucis copilul; infanticidul a fost dovedit; jurații au înlăturat premeditarea; a fost condamnată pe viață.

— A! e vorba de-o femeie! spuse el.

— Bineînțeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeți?

— Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală?

— Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.

— Care proces?

— A! și cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaș, care a fost prins furând. Nu-mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tâlhar. Numai pentru mutra asta l-aș trimite la ocna.

— Domnule, întrebă el, se poate intra în sală?

— Nu prea cred. E lume multă. Dar ședința a fost suspendată. Au plecat câteva persoane, așa că, la redeschiderea ședinței ați putea încerca.

— Pe unde se intră?

— Pe ușa cea mare.

Avocatul se îndepărtă. În cele câteva clipe cât stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoțiile cu putință. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rând inima, când ca niște ace de gheață, când ca niște limbi de foc. După ce înțelese că nu se isprăvisese încă, respiră adânc, deși n-ar fi putut spune dacă ceea ce simțea era mulțumire sau durere.

Se apropie de mai multe grupuri și trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, președintele fixase pentru aceeași zi două procese simple și scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rândul ocnașului, recidivistului, „calului năvălaș”. Omul fusese niște mere, dar faptul nu prea părea dovedit; se dovedise însă că mai fusese la ocna, la Toulon, ceea ce îi agrava situația. Interogatoriul inculpatului fusese luat și martorii fuseseră ascultați. Rămăseseră pledoariile apărării și rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfârși înainte de miezul nopții. Acuzatul avea să fie probabil condamnat; procurorul general era foarte dibaci și nu prea lăsa să-i scape acuzații. Era un băiat de spirit care făcea versuri.

Un aprod stătea în fața ușii care dădea în sala de ședințe. Noul venit îl întrebă:

— Domnule, nu se mai deschide odată ușa asta?

— Nu se deschide, răspunse aprodul.

— Cum? Nu se deschide la reînceperea ședinței? Nu s-a suspendat ședința?

— Ședința a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

— De ce?

— Pentru că sala e plină.

— Cum? Nu mai e niciun loc?

— Niciunul. Ușa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, ușierul adăugă: Mai sunt totuși câteva locuri în spatele domnului președinte, dar domnul președinte nu dă voie acolo decât funcționarilor publici.

Și spunând acestea, ușierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngândurat, străbătu sala de așteptare și coborî scara încet, șovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuși. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase. Când ajunsese la capătul scării, se rezemă de balustradă și-și încrucișă brațele. Dintr-odată se deschie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hârtie și scrise pe ea, la lumina felinarului:

„D-l Madeleine, primarul orașului Montreuil-sur-mer”.

Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, își făcu loc prin mulțime, merse drept la aprod, îi dădu biletul și-i spuse cu autoritate:

— Du asta domnului președinte!

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui și se supuse.

VIII – Intrare de favoare

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De șapte ani de zile, de când faima calităților lui se răspândise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginele unui singur ținut și ajunsese până-n județele învecinate. În afară de serviciul neprețuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reorganizând industria mărgelilor de sticlă, toate cele o sută patruzeci și una de comune ale plasei Montreuil-sur-mer îi cunoșteau binefacerile. Știuse, la nevoie, să ajute și să încurajeze chiar industriile altor plase. Astfel, când s-a ivit prilejul, a susținut cu creditele și cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, țesătoria mecanică din Frevent și manufactura hidraulică de pânzeturi din Boubiers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Orașele Arras și Douai invidiau orașelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consiliul curții din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curții cu juri din Arras, cunoștea ca toată lumea acest nume atât de adânc și de unanim onorat. Când aprodul, deschizând încet ușa care dădea din sala de consiliu în sala de ședințe, se plecă în spatele fotoliului președintelui și-i înmână biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-ați citit, adăugând: „Domnul acesta dorește să asiste la ședință!”

președintele făcu numaidecât un gest de respect, luă un condei, scrie câteva cuvinte pe aceeași hârtie și-o dădu aprodului, spunându-i:

— Să poftească!

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lângă ușa sălii, în poziția în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunându-i:

— Domnul binevoiește să-mi facă cinstea de-a mă urma?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte și care acum se pleca până la pământ. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu și, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească: „*Președintele curții cu juri prezintă domnului Madeleine omagiile sale*”. Mototoli biletul, ca și cum cele câteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobișnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste câteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căptușit cu tăblii de lemn, luminat de două lumânări așezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase: „Domnule, sunteți în camera de consiliu. E de ajuns să apăsați pe clanța de alamă a ușii și veți fi în sala de ședințe, în spatele fotoliului domnului prezident...” Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedeslușită a coridoarelor înguste și a scârilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărâtoare sosise, încercă zadar nic să-și adune gândurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci când avem nevoie, mai mult decât oricând, să le legăm de realitățile chinuitoare ale vieții. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberază și condamnă. Se uita cu o liniște prostească la această încăpere tăcută și de temut, în care fuseseră zdrobite atâtea vieți, în care peste puțin va răsuna și numele lui și prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereți, pe urmă se cercetă pe el însuși, neînțelegând ce e cu odaia asta și ce căuta el acolo.

Nu mâncase nimic de peste douăzeci și patru de ore, era frânt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsorii și totuși nu se simțea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru și primar al Parisului, datată desigur din greșeală 9 iunie anul al II-lea, și prin care Pache trimitea comunei lista miniștrilor și a deputaților ținuți în arest la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea și urmări în momentul acela și-ar fi închi-

puit, fără îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-și mai lua ochii de la ea. O citi de câteva ori. O citea însă fără să fie atent și fără să-și dea seama. Se gândea la Fantine și la Cosette.

Tot gândindu-se, se întoarse, și ochii lui întâlniră clanța de alamă a ușii care-l despărțea de sala de ședință. Aproape că uitase de ușă. Privirea sa, la început foarte liniștită, se opri la ea, rămase ațintită asupra mânerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, și se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr și i se prelingeau pe tâmpile.

La un moment dat, cu o stăpânire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie și care vrea să spună, care spunea atât de limpede: „La naiba, cine mă poate sili?” Se întoarse repede, văzu în fața lui ușa prin care intrase, porni spre ea, o deschise și ieși. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust și întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte și de ghișeuri, luminat din loc în loc de niște lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea; niciun zgomot în urmă-i, niciun zgomot în fața lui; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri și ascultă din nou. Aceeași tăcere și aceeași întunecime împrejurul său. Gâfâia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi înghețase pe frunte; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurând de frig și poate și din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea; cugetase toată ziua; nu mai auzea într-însul decât un glas strigând: „Vai!”

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă fruntea, oftă adânc, lăsă brațele în jos și se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleșit, ca și cum îl ajunsese cineva din urmă și-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mânerul ușii. Rotund și lustruit, mânerul de alamă i se părea că strălucește ca o stea înspăimântătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mâner.

Din când în când, făcea câte un pas și se apropia de ușă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedeslușit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-odată, fără să-și dea seama, ajunsese lângă ușă, puse brusc mâna pe mâner și ușa se deschise.

Se afla în sala de ședințe.

IX – Un loc unde se formează convingerile

Făcu un pas, închise automat ușa în urma lui și rămase în picioare, uitându-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, când plină de larmă, când plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfășura, cu toată gravitatea ei meschină și înfiorătoare, în mijlocul mulțimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, ședeau judecătorii, duși pe gânduri, în robe vechi, rozându-și unghiile sau moțâind; de partea cealaltă, mulțimea în zdrențe, avocați în diferite atitudini, jandarmi cu fețe cinstite și aspre. Pe pereți, tăblii de lemn, vechi și pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decât verde, uși înnegrite de-atâtea mâini. În cuiele înfipite în tăbliile de lemn – lămpi de cafea, care mai mult afumă decât luminează. Pe mese, lumânări în sfeșnice de alamă. Întuneric, urât, tristețe. Din toate astea se desprindea o impresie de severitate și de măreție, deoarece se simțea deopotrivă prezența acelei mari realități omenești care e legea și a acelei mari realități dumnezeiești care e justiția.

Nimeni din mulțime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct; o bancă de lemn de-a lungul peretelui din fața unei uși mici, în stânga președintelui. Pe banca luminată de mai multe lumânări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul”.

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca și cum ar fi știut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuși, îmbătrânit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine și înfățișare, cu părul zburlit, cu privirea sălbatică și neliniștită, cu acea haină, așa cum fusese el însuși atunci când intrase în Digne, plin de ură și ascunzând în fundul sufletului acel oribil tezaur de gânduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puțin șaiszeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoșat.

Când se auzi zgomotul ușii lumea se dădu la o parte, ca să-i facă loc; președintele întoarse capul și înțelegând că persoana care intra se era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întâlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer,

unde se dusesse de mai multe ori în interese profesionale, îl recunosc și îl salută și el.

El abia observă. Era în prada unei halucinații. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulțime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci și șase de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mișcau, existau. Nu mai era o efortare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minții lui, erau jandarmi adevărați, judecători adevărați, o mulțime adevărată, oameni adevărați, în carne și oase. Era limpede; vedea ivindu-se și retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aieva mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în fața lui.

Se îngrozi, închise ochii și strigă din adâncul sufletului său: „Nici-o dată!”

Și printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gândurile și aproape îl înnebunea, un alt „el însuși” era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toți îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor – viziune de neînchipuit! – un fel de reprezentatie a celui mai groaznic moment din viața lui. Jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai: același aparat judiciar, același ceas de noapte, aproape aceleași fețe de judecători, de jandarmi și de spectatori. Numai deasupra capului președintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de față.

Un scaun se afla în spatele lui; se așeză, înspăimântat la gândul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-și ascundă fața. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Încet-încet, își veni în fire. Începu să-și dea seama de ceea ce se petrece; se liniștise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din jurați.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Și pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa când intrase el, avocatul apărării tocmai își sfârșea pledoaria. Atenția tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulțimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plâns, foarte stupidă, sau foarte isteată se încovoia din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situație. Omul ăsta, după cum se știe, era un vagabond

care fusese găsit pe câmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejmuirea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultați diferiți martori și toți fuseseră de aceeași părere. Și din toate dezbaterele ieșise o lumină deplină. Acuzarea susținea: „N-am pus mâna numai pe un hoț de poame, pe un găinar; am pus mâna pe un tâlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaș, un ticălos dintre cei mai primejdioși, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiția îl caută de multă vreme și care acum opt ani, ieșind din ocna de la Toulon, a săvârșit – amenințând cu arma – un furt la drumul mare asupra unui băiețuș din Savoya, pe nume Gervais; crimă prevăzută și pedepsită de articolul 383 din codul penal și pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, când identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvârșit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnați-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai târziu pentru cea veche.”

În fața acestei acuzații, în fața declarațiilor unanime ale martorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi și semne care voiau să spună „nu” sau rămânea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creștet până-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot față de toate inteligențele astea răspândite în linie de bătaie în jurul lui și cu totul străin în mijlocul societății care-l înșfăca. Îl aștepta însă un viitor plin de amenințări, aparențele de vinovăție sporeau în fiecare clipă și toată mulțimea asta urmărea cu mai multă neliniște decât el însuși sentința plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocna, și pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită și dacă afacerea Gervais s-ar termina mai târziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta? Ce ascundea nepăsarea lui? Prostitie sau șiretenie? Înțelegea prea bine totul, sau nu înțelegea nimic? Astea erau întrebările care despărțeau mulțimea în mai multe tabere și care păreau că despart și pe jurați. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimânte și să dea de gândit; drama nu era numai întunecată, dar și de neînțeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocința baroului și pe care îl întrebuițau odinioară toți avocații, la Paris ca și la Romorantin sau la Montbrison, și care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuițat decât de oratorii oficiali ai parchetului, cărora li se potrivește prin sonoritatea-i gravă și impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune

„soț”, nevastei – „soție”, Parisul e „centrul artelor și al civilizației”, regele e „monarhul”, monseniorul episcop – „un sfânt pontif”, procurorul general – „elocintele interpret al vindictei”, pledoaria – „accentele care s-au auzit”, secolul lui Ludovic al XIV-lea – „secolul cel mare”, un teatru – „templul Melpomenei²”, familia domnitoare – „augustul sânge al regilor noștri”, un concert – „o solemnitate muzicală”, domnul general comandant al garnizoanei – „ilustrul luptător care...” etc., elevii seminarului – „acești gingași leviți³”, erorile strecurate în ziare – „impostura care-și distilează veninul în coloanele acestor organe” etc., etc.

Avocatul începuse, așadar, să lămurească furtul merelor – lucru nu prea ușor în stilul ăsta pompos, dar și Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvântări funebre, la o găină, și a știut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care – în calitate de apărător – stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupând craca din pom. Când îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ținea s-o numească „ramură”); dar el susținea că o găsise și o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie? Nici vorbă, craca fusese ruptă și furată după ce se sărise zidul și apoi aruncată acolo de către hoțul înspăimântat. Era vorba de un hoț, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoțul era Champmathieu? Un singur lucru: faptul că fusese ocnaș. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Faverolles; acuzatul fusese ajutor de grădinar; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu; toate astea erau adevărate; în sfârșit, patru martori recunoșteau, fără să stea pe gânduri și hotărât, în Champmathieu pe ocnașul Jean Valjean. La aceste afirmații și la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decât tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunând că el e într-adevăr ocnașul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e și hoțul merelor? Putea fi cel mult o prezumție, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, – și în „buna sa credință” apărătorul trebuia s-o recunoască – adoptase „un sistem rău de apărare”. Se încăpățâna să tăgăduiască totul, și furtul, și faptul că a fost ocnaș... O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el și i-ar fi câștigat indulgența judecătorilor. Avocatul îl sfătuisese

² Muza tragediei la grecii antici.

³ Clerici, slujitori ai templului la vechii evrei, aparținând tribului Levi.

în această privință, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-și fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greșeală, dar nu se cuvenea să se țină seama de lipsa lui de inteligență? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atâta vreme la ocnă, viața de mizerie după ieșirea din ocnă îl îndobitociseră... și așa mai departe... Se apără prost, dar e asta un motiv ca să fie condamnat? Cât despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugând juriul și curtea, în cazul când li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa polițienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forțat, iar nu osânda îngrozitoare care li se dă ocnașilor recidiviști.

Procurorul general luă cuvântul în replică. Fu violent și înzorzonat, cum sunt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea” sa și se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Îl încolți pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct câștigat pentru acuzare și care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteată figură retorică, urcând până la izvoarele și la cauzele criminalității, procurorul general tună împotriva imoralității școlii romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „școala satanică”, așa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne* și *Oriflamme*. Nu fără oarecare îndreptățire, atribui influenței acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste considerații, trecu direct la Jean Valjean. Cine era Jean Valjean? Urma portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc... modelul acestui soi de descriere se găsește în tirada lui Theramène⁴ care nu e de niciun folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinței judiciare. Auditoriul și jurații „se înfiorară”. După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însuflețire oratorică, menită să atâțe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii*: „Și un om ca asta... etc., etc., un vagabond, un cerșetor, fără mijloace de existență etc., etc., deprins, prin viața pe care a dus-o, să săvârșească fapte vinovate, fiind prea puțin îndreptat prin șederea la ocnă, așa cum dovedește crima săvârșită asupra lui Gervais etc., etc. – un om ca asta, prins pe șosea în flagrant delict de furt, la câțiva

⁴ *Tirada lui Theramène*, din actul V al *Fedrei* lui Racine, descrie monstrul marin care l-a ucis pe tânărul Hippolit.

pași de zidul pe care-l sărise, ținând încă în mână lucrul furat, tăgăduiește flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduiește totul, își tăgăduiește până și numele pe care-l poartă, își tăgăduiește până și identitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integrul inspector de poliție Javert, și trei dintre foștii săi tovarăși de ticăloșii, ocnașii Brevet, Chenildieu și Cochepaille. Ce opune el acestei unanimități zdrobitoare? Tăgada. Câtă încăpățănare! Sunteți aici ca să faceți dreptate, domnilor jurați” etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea și oarecare admirație. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi așa. Din când în când, în momentele cele mai „energice” ale rechizitoriului, atunci când elocința nu se mai poate stăpâni și izbucnește într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătina încet capul de la dreapta la stânga și de la stânga la dreapta, într-un fel de protest trist și mut, cu care se mulțumise încă de la începutul dezbaterilor. De câteva ori spectatorii de lângă el l-au auzit spunând cu jumătate glas: „De! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup!...”

Procurorul general atrase atenția juraților asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă istețime, șiretenie, deprinderea de-a înșela justiția, decât imbecilitate, și care pune în adevărata ei lumină „marea perversitate” a acestui individ.

Procurorul încheie făcând toate rezervele în ceea ce privește afacerea Gervais și cerând o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiți, era vorba de muncă silnică pe viață.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general” pentru „admirabila sa elocuțiune”, pe urmă, răspunse așa cum putu, destul de slab, simțind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X – Sistemul tăgăduielilor

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Președintele făcu semn acuzatului să se ridice și-i adresă obișnuita întrebare:

— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumatăle?

În picioare, mototolind în mâini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Președintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înțeleagă, făcu un gest

ca și cum atunci s-ar fi trezit, se uită de jur împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la jurați, la curte, își puse pumnul uriaș pe marginea balustradei din fața lui și, dintr-odată, pironindu-și privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupție. Cuvintele țâșneau din gura lui fără șir. Nestăpânite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

— Am de spus atâta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să muncești totdeauna pe-afară, în curți sau, dacă ești la stăpâni mai de treabă, în șoproane, dar niciodată într-un atelier închis, pentru că, știți, e nevoie de loc. Iarna ți-e atât de frig, încât trebuie să dai din mâini ca să te încălzești; dar stăpânii nu-ți dau voie; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în brațe când e gheață pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrânești de tânăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci și trei, îmi venea destul de greu. Și pe urmă, oamenii-s atât de răi! Când ai îmbătrânit, ți se spune numai dobitoc bătrân, moșneag tâmpit. Nu mai câștigam decât un franc și jumătate pe zi; mi se plătea tot mai puțin; stăpânii profitau de vârsta mea. O mai aveam și pe fiică-mea, care era spălătoreasă la râu. Câștiga și ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Și meseria ei era grea. Stătea toată ziua la lângă un hârdău, udă până la brâu; pe ploaie, pe ninsoare, când vântul îți sfichiuiе obrajii; trebuie să speli acolo, la râu, și când apa e înghețată; sunt oameni care nu au rufe prea multe și care nu pot să aștepte; dacă nu speli, pierzi mușteriii. Doagele hârdăului sunt rău încheiate și te stropești cu apă peste tot. Ți se udă fustele, și pe deasupra și pe dedesupt. Te pătrunde până la piele. A lucrat și la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai la hârdău. Speli rufe în față, la robinet și le clătești îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ți-e tare frig. Dar sunt atâția aburi acolo de la apa fierbinte că-ți strică ochii. Se întorcea acasă la șapte seara și se culca numaidecât. Era grozav de trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-au fost prea fericiți. Era o fată de treabă, liniștită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e! Spun adevărat. N-aveți decât să întrebați. Hm! Să întrebați!... Că prost mai sunt. Parisul e o vâltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moș Champmathieu? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaște domnul Baloup. Întrebați pe domnul Baloup. Și, pe urmă, nu știu ce aveți cu mine.

Omul tăcu și rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, ră-

gușit, aspru, cu o naivitate mândioasă și sălbatică. Se oprise, la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulțime. Afirmațiile pe care le zvârlea, parcă la voia întâmplării izbucneau ca niște sughituri; și fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Când isprăvi, toți cei de față începură să râdă. Se uită în sală și, văzând că publicul râde, fără să înțeleagă nimic, începu să râdă și el.

Spectacolul era sinistru.

Președintele, un om atent și binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor jurați” că numitul Baloup, fost meșter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment și n-a mai putut fi găsit. Întorcându-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune și adăugă:

— Te afli într-o situație în care trebuie să te gândești bine. Bănuielele cele mai grave planează asupra dumitale și pot avea urmări foarte serioase. Acuzat, în interesul dumitale, îți cer pentru ultima oară să ne lămurești asupra acestor două fapte: în primul rând, ai sărit, da sau nu, zidul care împrejmuiește livada lui Pierron, ai rupt craca și ai furat merele, adică ai săvârșit crima de furt cu escaladare? În al doilea rând, ești dumneata ocnașul eliberat Jean Valjean, da sau nu?

Acuzatul dădu din cap în chip isteț, ca unul care a înțeles foarte bine și știe ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre președinte și spuse:

— Mai întâi...

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan și tăcu.

— Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama! Nu dai niciun răspuns la ceea ce ești întrebat. Neliniștea dumitale te acuză. Nu încape nicio îndoială că nu te numești Champmathieu, că ești ocnașul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost curățitor de pomi. Nu încape nicio îndoială că ai furat prin escaladare niște mere din livada lui Pierron. Domnii jurați vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se așezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul când procurorul general termina, și strigă:

— Dumneata ești un om tare rău! Asta voiam să spun. Și nu nime-ream. N-am făcut nimic. Eu sunt dintre ăia care nu mănâncă în fiecare zi, Veneam din Ailly, mergeam pe câmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pământul; chiar și bălțile se revărsaseră și nu mai răsărea din nisip decât ici și colo câte un fir de iarbă pe marginea drumului; am găsit pe jos o cracă ruptă cu câteva mere pe

ea, am ridicat craca, fără să știu că o să-mi aducă atâta necaz. De trei luni de zile sunt închis și purtat de colo până colo. Pe lângă asta, ce să zic? Se dau toți la mine și spun: „Răspunde!” Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul și-mi zice încet. „Haide, răspunde!” Eu nu știu să vorbesc, n-am învățat carte, sunt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi dați zor cu Jean Valjean și cu Jean Mathieu! Nu știu cine sunt ăștia. Niște țărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sunteți deștepți nevoie mare că-mi spuneți unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă când vine pe lume. Prea ar fi bine! Cred că mama și tata erau oameni care n-aveau rostul lor și băteau drumurile. De altfel, nici eu nu știu. Când eram mic, mi se spunea Piciul; acum mi se spune Moșul. Astea-s numele mele de botez. Faceți ce vreți. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea... Ei, și? Ce-i cu asta? Nu se poate să fi fost și în Auvergne și la Faverolles fără să fi fost la ocnă? Vă spun că n-am furat nimic și că sunt moș Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup; am și locuit acolo. Până la urmă mă scoateți din fire cu prostiile astea! Ce vă năpustiți la mine ca turbații?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresa președintelui:

— Domnule președinte, față de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot și căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre și curții, să binevoiți a dispune să fie aduși în această incintă condamnații Brevet, Cochepaille și Chenildieu, precum și inspectorul de poliție Javert, spre a fi audiați pentru ultima oară în privința identității acuzatului cu ocnașul Jean Valjean.

— Atrag atențiunea domnului procuror general, spuse președintele, că inspectorul de poliție Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit ședința și chiar orașul îndată ce-a depus ca martor. I-am dat autorizația, cu încuviințarea domnului procuror general și a apărătorului acuzatului.

— Aveți dreptate, domnule președinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea să amintesc domnilor jurați ceea ce a declarat el aici acum câteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă, care cinstește, prin seriozitatea și reputația sa nepătată, o funcțiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el: „Nu am nevoie de prezumții morale și de dovezi materiale

care să dezmință tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numește Champmathieu; este un fost ocnaș, foarte rău și primejdios numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decât cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt calificat. Încercase în cinci sau șase rânduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais și de furtul merelor, îl mai bănuiesc și ca autor al unui furt săvârșit la înălțimea sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea când eram ajutor de temnicer la ocna din Toulon. Repet: îl cunosc perfect...”

Declarația aceasta atât de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului și a juraților. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori – Brevet, Chenildieu și Cochepaille – să fie ascultați din nou, conform procedurii.

Președintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare ușa camerei martorilor se deschise. Aprodul, însoțit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-și ținea răsuflarea și toate piepturile fremătau ca și cum n-ar fi avut decât o singură inimă.

Fostul ocnaș Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo șaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri și cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întâlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Șefii spuneau despre el: „Își dă toată osteneala să se facă folositor”. Duhovnicii stăteau mărturie în privința credinței lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restaurație.

— Brevet, spuse președintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, așa că nu poți depune jurământ.

Brevet lăsă ochii în pământ.

— Cu toate acestea, continuă președintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai rămână, când se îndură Cel-de-Sus, un simțământ de onoare și de dreptate. La acest simțământ fac eu apel acum, în momentul acesta hotărâtor. Dacă el există încă în dumneata, și nădăduiesc că mai există, gândește-te bine înainte de a răspunde; ține seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvânt al dumitale poate să-l nenorocească, iar pe de altă parte de justiția care așteaptă să fie luminată de acel cuvânt al dumitale. E o clipă solemnă și mai ai vreme să revii dacă socotești că te-ai înșelat. Acuzat, ridică-te! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ți amintirile și spune, cu mâna pe conștiință, dacă stărui a recunoaște în omul

acesta pe fostul dumatăle tovarăș de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarce spre curte:

— Da, domnule președinte. Eu l-am recunoscut cel dintâi și-mi mențin declarația. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 și a ieșit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acum; poate vârsta să-l fi prostiț; la ocnă era un vulpoi și jumătate. Recunosc cu toată siguranța.

— Stai jos, îi spuse președintele. Acuzat, rămâi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnaș pe viață, cum îl arătau bluza roșie și tichia verde. Ispășea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleț de vreo cincizeci de ani, vioi, zbârcit, slăbănog, galben la față, obraznic și înfrigurat, care avea în ținuta și în toată ființa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forță uriașă. Tovarășii de ocnă îl porecliseră „*Je-nie-dieu*”⁵.

Președintele îi adresează aproape aceleași cuvinte ca și lui Brevet. În clipa când îi aminti că situația sa îi răpea dreptul de a depune jurământ, Chenildieu înălță capul și privi mulțimea drept în față. Președintele îl invită să se concentreze și-l întrebă, ca și pe Brevet, dacă-și menține declarația că-l recunoaște pe acuzat.

Chenildieu începu să râdă.

— Ei, asta-i! Cum să nu-l recunosc? Că doar am fost cinci ani legați de același lanț! Te-ai îmbufnat, moșule?

— Stai jos! spuse președinție.

Aprodul îl aduse pe Cochepaille, alt condamnat pe viață, venit de la ocnă tot în haină roșie ca și Chenildieu. Era țăran din Lourdes, un fel de urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, și din cioban devenise tâlhar. Cochepaille nu era mai puțin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decât acuzatul. Era unul dintre nenorociții pe care natura a vrut să-i facă fiare și pe care societatea sfârșește prin a-i face ocnași.

Președintele încercă să-l zguduie prin câteva cuvinte patetice și grave, întrebându-l, ca și pe ceilalți, dacă stăruie, fără îndoieli și fără tulburare, în declarația că-l recunoaște pe omul care stătea în fața lui.

— E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi *Jean-le-Cric*⁶ pentru puterea pe care-o avea.

⁵ Îl neg pe Dumnezeu (fr.).

⁶ Jean cricul (fr.).

Afirmațiile celor trei oameni, vădit sincere și de bună credință, stârniră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creștea și se prelungea și mai mult, ori de câte ori o nouă declarație se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu nutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declarație, jandarmul de lângă el îl auzi mormăind printre dinți: „Ei, uite-l p-ăsta!” După cea de-a doua declarație, spuse ceva mai tare: „Bună și asta!” Iar la a treia strigă: „Nemaipomenit!”

Președintele întrebă:

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus?

Acuzatul răspunse:

— Am spus: „Nemaipomenit!”

Un murmur de nemulțumire se răspândi în public și cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nicio îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi, spuse președintele, faceți liniște! Închid dezbaterile.

În clipa aceea se făcu o mișcare în imediată apropiere a președintelui. Se auzi un glas, strigând.

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Uitați-vă-ncoace!

Toți cei care auziră glasul acela simțiră că îngheață, atât era de jalnic și de grozav. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-și avea locul printre spectatorii privilegiați din spatele curții, se ridicase, împinsese portița joasă care despărțea curtea de incintă și stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Președintele, procurorul general, domnul Bamatabois, douăzeci de inși îl recunoscuseră și strigară dintr-odată:

— Domnul Madeleine!

XI – Champmathieu din ce în ce mai mirat

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina fața. Își ținea pălăria în mână, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben și tremura puțin. Părul, abia, încă-runțit la sosirea lui în Arras, îl albise de tot. Albise de un ceas, de când se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzația fu de nedescris. În auditoriu se simți o ezitare. Glasul fusese atât de sfâșietor, iar omul părea atât de liniștit, încât, la început, lumea nu înțelese nimic. Se întrebau toți cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese

scos de omul acesta liniștit.

Nedumerirea dură numai câteva clipe. Mai înainte ca președintele și procurorul general să fi putut rosti un cuvânt, mai-nainte ca jandarmii și aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toți îl mai numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Cochapaille, Brevet și Chenildieu.

— Nu mă recunoașteți? întrebă el.

Tustrei rămăseseră uluiți și răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoșteau. Cochapaille, intimidat, salută militărește. Domnul Madeleine se întoarse spre jurați și spre curte și rosti cu glas potolit:

— Domnilor jurați, puneți-l în libertate pe acuzat! Domnule președinte, arestați-mă. Omul pe care-l căutați nu e el; sunt eu. Eu sunt Jean Valjean.

Toți își țineau respirația. După ce trecu prima emoție, se făcu o tăcere de mormânt. În sală se simțea acea spaimă religioasă care cuprinde mulțimea atunci când se săvârșește ceva mareț.

Pe chipul președintelui se întipărise totuși o umbră de simpatie și de tristețe; făcu un semn grăbit procurorului general și schimbă câteva cuvinte, în șoaptă, cu consilierii asesori. Se adresă publicului și întrebă cu un accent care fu înțeles de toată lumea:

— Se află vreun medic aici?

Procurorul general luă cuvântul:

— Domnilor jurați, incidentul atât de ciudat și de neașteptat care tulbură ședința nu ne inspiră nouă, ca și domniilor voastre, decât un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoașteți cu toții, cel puțin din reputație, pe onorabilul domn Madeleine, primul orașului Montreuil-sur-mer. Dacă se găsește vreun medic în sală, ne alăturăm domnului președinte, rugându-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine și să-l conducă la locuința sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfârșească. Îl întrerupse cu un accent plin de blândețe și de autoritate. Iată cuvintele pe care le rosti: iată-le întocmai, așa cum au fost scrise imediat după ședință de către unul dintre martorii acestei scene, așa cum stăruie și azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani.

— Vă mulțumesc, domnule procuror general, dar nu sunt nebun. Veți vedea. Erați gata să săvârșiți o mare eroare; dați drumul acestui om; îmi fac datoria; eu sunt acel biet ocnaș. Eu singur văd limpede aici și vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta – și e de ajuns. Puteți să mă arestați; de aceea am venit

aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putință. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogățit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rândul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În sfârșit, sunt multe lucruri care nu se pot spune; n-am de gând să vă povestesc viața mea; într-o zi o veți cunoaște. L-am jefuit pe monseniorul episcop; este adevărat. L-am jefuit pe Gervais; este adevărat. Cu drept cuvânt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău și păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Dar, domnilor judecători, un declasat ca mine nu are dreptul să facă muștrări providenței și să dea sfaturi societății. Vedeți dumneavoastră, mocirla din care am încercat să ies e un lucru vătămător... Ocnile îl fac pe ocnaș. Meditați asupra acestui lucru, dacă vreți. Înainte de a fi la ocna, eram un biet țăran nu prea deștept, un fel de idiot; ocna m-a transformat. Eram nerod; am devenit rău; eram ca un butuc și am devenit tăciune aprins. Mai târziu, mila și bunătatea m-au salvat, așa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertați-mă, dumneavoastră nu mă puteți înțelege. Veți găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum șapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Arestați-mă! Doamne, domnule procuror general, clătinați din cap. Vă spuneți: domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi dați crezare. Ce dureros lucru! Dar, cel puțin, nu-l condamnați pe omul acesta. Cum? Nu mă recunoaște nimeni? Aș fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaște.

Ar fi foarte greu să redăm tristețea blândă și gravă a tonului cu care vorbea.

— Ei bine, eu vă recunosc! Brevet, îți mai aduci aminte? Se opri, șovăi o clipă, pe urmă adăugă: Ți-aduci aminte de bretelele împletite și cu pătrățele pe care le aveai la ocna?

Brevet tresări mirat și-l măsură din cap până-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă:

— Chenildieu, tu, care te porecliseși singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars până la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de jăratec, ca să ștergi cele trei litere: T. F. P.⁷ Care totuși se mai văd și azi? Spune: e-adevărat?

— E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille:

— Cochepaille, tu ai, la încheietura brațului stâng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes: 1

⁷ *Travaux forcés publics* – muncă forțată de utilitate publică.

martie 1815. Suflecă-ți mâneca!

Cochepaille își suflecă mâneca și toate privirile se pleacă asupra brațului gol. Un jandarm veni cu o lampă: data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu și spre judecători cu un zâmbet care-i înfioară și astăzi pe cei care au fost acolo și-și mai amintesc. Era zâmbetul triumfului, dar și zâmbetul deznădejdi.

— Vedeți, așadar, zise el, că eu sunt Jean Valjean.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi; nu mai erau decât priviri uimite și inimi tulburate. Nimeni nu-și mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze; președintele, că trebuie să prezideze; apărătorul uitase și el că trebuie să apere. Și, fapt extraordinar, nimeni nu puse nicio întrebare, nicio autoritate nu interveni. Înșușirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpânire pe toate inimile și că face spectatori din toți martorii. Niciunul, poate, nu-și dădea seama ce sentiment încerca; niciunul, fără îndoială, nu-și dădea seama că vede strălucind o lumină copleșitoare; toți se simțeau orbiți de această lumină în sufletul lor.

De bună seamă, în fața lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariția acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întâmplarea până aici atât de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicație, ca printr-o revelație spontană, toată lumea înțelese îndată și dintr-o singură ochire, povestea simplă și măreață a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osândit altul în locul lui. Amănuntele, șovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în fața acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

— Nu vreau să mai tulbur ședința, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sunt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general știe cine sunt. Știe unde mă duc; mă va aresta când va găsi de cuviință.

Porni spre ieșire. Niciun glas nu se ridică, niciun braț nu se întinse ca să-l oprească. Toți se dădură în lături.

Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva ce îndeamnă mulțimile să se dea înapoi cu respect din fața unui om. Trecu prin mulțime cu pași rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis ușa, dar e sigur că ușa era deschisă când el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse și spuse:

— Domnule procuror general, rămân la dispoziția dumneavoastră. Pe urmă, se adresa publicului: Voi toți cei de-aici mă găsiți vred-

nic de milă, nu-i așa? Doamne, când mă gândesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuși să nu se fi întâmplat nimic din toate astea!

Ieși. Ușa se închise la loc, așa cum fusese deschisă; pentru că cei care săvârșesc anumite fapte mărețe sunt siguri totdeauna că cineva din mulțime îi slujește.

În mai puțin de-o oră verdictul juraților scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu; iar Champmathieu, pus numaidecât în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toți oamenii nebuni și fără să fi înțeles nimic din toată năluca asta.

CARTEA A OPTA

URMĂRIRILE

I – În ce oglindă își privește părul domnul Madeleine

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră și de insomnie, plină însă de gânduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplicie, care veghease lângă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de câteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri și fiole, uitându-se foarte de aproape la ele din cauza întunerii cului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul și scoase un țipăt ușor. Domnul Madeleine se afla în fața ei. Intrase pe nesimțite.

— Dumneavoastră, domnule primar? strigă ea.

Răspunse în șoaptă:

— Cum se mai simte biata femeie?

— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijați.

Îi povesti tot ce se întâmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetița. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar își dădu seama după înfățișarea lui că nu venea de-acolo.

— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă așa.

— Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, când o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gânduri:

— Dumnezeu ne va lumina! zise el.

— Totuși n-o putem minți, șopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe fața domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

— Vai, domnule! exclamă ea. Ce vi s-a întâmplat? Ați albit de tot!

— Am albit? întrebă el.

Sora Simplicie n-avea oglindă; scotoci într-o trusă și scoase o oglindă de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit și nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, își privi părul și spuse:

— Ia te uită!

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca și cum s-ar fi gândit la altceva.

Sora simți că îngheață, întrevăzând ceva neobișnuit în toate astea.

El întreabă:

— Pot s-o văd?

— Domnul primar n-ar vrea să-i aducă și copilul? cuteză sora să întrebe.

— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puțin două-trei zile.

— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar până atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar ști că domnul primar s-a întors; ar fi ușor s-o facem să aibă răbdare; iar când va sosi fetița, femeia își va închipui, firește, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nicio minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gânduri câteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniștită:

— Nu, soră; vreau s-o văd. Poate că sunt grăbit.

Călugărița păru că nu auzise cuvântul „poate”, care dădea un înțeles obscur și ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborând ochii și glasul cu respect:

— Dacă este așa... Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observații cu privire la o ușă care nu se închidea bine și al cărei scârțâit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat și dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieșea din piept cu hârâitul acela tragic, caracteristic acestor boli și care înfioară pe bieteles mame când veghează noaptea la căpătâiul copilului lor condamnat și adormit. Dar această respirație apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris așternută pe față, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul; numai obrații îi erau îmbujorați. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumusețe care-i mai rămăsese din inocența și din tinerețea ei, tremurau, rămânând totuși închise și plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un fâlfâit de aripi gata să se întredeschidă și s-o ridice în văzduh; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzând-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai de-

grabă că e gata să-și ia zborul, decât că va muri.

Când mâna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părând totodată că se ferește și se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărire a aceasta în clipa în care degetele tainice ale morții se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase câțva timp nemișcat lângă pat, uitându-se pe rând la bolnavă și la crucifix, așa cum făcuse cu două luni mai-nainte, în ziua când venise pentru întâia dată s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amândoi, la fel ca și atunci, ea dormind, el rugându-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunț, iar părul lui albise.

Sora nu intrase odată cu el. Domnul Madeleine stătea lângă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca și cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări și-l întrebă domol, cu zâmbetul pe buze:

— Dar Cosette?

II – Fantine fericită

Nu făcu vreun gest de surpriză și nici vreunul de bucurie; era însăși întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare: „Dar Cosette?” cu o încredere atât de adâncă, cu atâta siguranță, cu atâta lipsă de îngrijorare și de îndoială, încât el nu mai putu scoate nicio vorbă. Ea continuă:

— Știam că sunteți aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Erați parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngerești.

El ridică privirea spre crucifix.

— Dar, zise ea, spuneți-mi, unde-i Cosette? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu. Ca s-o văd când mă voi trezi?

El răspunse în mod automat ceva de care nu și-a mai putut aduce aminte mai târziu.

Din fericire, tocmai intrase medicul, care fusese înștiințat și care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

— Copila mea, spuse medicul, liniștește-te! Fetița dumitale este aici!

Ochii Fantinei începură să strălucească, scaldându-i toată fața în lumina lor. Își împreună mâinile cu o expresie care cuprindea, în același timp, tot ce poate fi mai violent și mai duios într-o rugămintă:

— O! strigă ea. Aduceți-mi-o!

Ce mișcătoare e această iluzie de mamă! Cosette era și-acum pentru ea copilășul care trebuie adus în brațe.

— Încă nu! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puțină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ți-ar face rău. Trebuie mai întâi să te faci bine.

Ea-l întrerupse mânioasă:

— Dar nu mai am nimic; v-am spus; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob Ah!... Vreau să-mi văd copilul!

— Ei, vezi cum te tulburi? zise medicul. Câtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ți se aducă fetița. Nu-i de ajuns s-o vezi; trebuie să și trăiești pentru ea. Când o să te liniștești, o să ți-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos:

— Domnule doctor, vă rog să mă iertați, vă rog din toată inima să mă iertați! Altădată n-aș fi vorbit așa: mi s-au întâmplat atâtea nenorociri, încât uneori nici nu mai știu ce spun. Vă înțeleg; vă temeți de emoție: o să aștept cât o să vreți: dar vă jur că nu mi-ar fi făcut rău să-mi văd fetița. De-aseară o văd mereu în fața ochilor mei Știți? Dacă mi-ar fi adusă acum, aș începe să-i vorbesc încetișor. Atâta tot! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil? Nu sunt mânioasă. Știu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe și oameni care-mi zâmbeau. Când vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic; dar am să mă prefac că sunt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Când or vedea și ele că m-am liniștit de tot, or să spună: „Acum trebuie să-i dăm copilul”

Domnul Madeleine se așezase pe un scaun de lângă pat. Fantine se întoarse spre el; se vedea că-și dă toată silința să pară calmă și „cuminte” – cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala și care aduce cu copilăria – pentru ca, fiind văzută atât de liniștită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpânindu-se, nu se putea opri totuși să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

— Ați călătorit bine, domnule primar? O! Ce bun ați fost că v-ați dus după ea. Spuneți-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul? Vai, n-o să mă mai recunoască! După atâta vreme m-a uitat, mititica! Copiii n-au memorie. Sunt ca păsărelele. Azi văd ceva, mâine altceva și nu se mai gândesc la nimic. Avea, cel puțin, rufărie curată pe ea? O îngrijeau bine soții Thénardier? Ce-i dădeau să mănânce? O!

dac-ați ști cât am suferit punându-mi toate întrebările astea pe când o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sunt veselă. Ah! abia aștept s-o văd! Vi s-a părut drăguță, domnule primar? Nu-i așa că fata mea e frumoasă? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligență! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă? Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpân, ați putea face asta, numai să vreți.

El îi luă mâna:

— Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă și o s-o vezi în curând, dar liniștește-te. Vorbești prea mult și scoți mereu mâinile de sub pătură; din cauza asta tușești.

Într-adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvânt.

Fantine nu mai spusese nimic. Se temea să nu fi compromis cu tânguiriile ei prea pătimase încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indifferente.

— E frumos la Montfermeil, nu-i așa? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soților Thénardier? Nu prea trece lume multă pe la ei. Hanul lor e un fel de cârciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o țină de mână și se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-și făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplicie.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă:

— O aud! Dumnezeu! Îi aud glasul!

Întinse brațul, ca să facă liniște în jurul ei, își opri răsuflarea și începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întâmplare cum se întâlnesc adesea și care par a face parte din misterioasa punere în scenă a sortii. Copilul, o fetiță, umbla de colo până colo, alerga ca să se încălzească, râdea și cânta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă – vai! – în toate. Pe fetița aceasta o auzise Fantine cântând.

— O! zise ea. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, așa cum venise; glasul se stinse.

Fantine mai ascultă câțva timp; apoi se întunecă la față. Domnul Madeleine o auzi spunând încet:

— Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata! Are și mutră de om rău. Totuși, buna dispoziție îi reveni. Continuă să-și vorbească singură, cu capul pe pernă: Ce fericite o să fim! În primul rând, o să avem o grădiniță. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va

juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Și pe urmă, o să primească prima împărtășaniei A, da... când o să primească prima împărtășanie? Începu să numere pe degete:...Unu, doi, trei, patru... are șapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sunt; uite, am început să mă gândesc de pe acum la prima împărtășanie a fiicei mele.

Și începu să râdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mâinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, așa cum ascuți bătaia vântului, cu ochii în pământ, cufundat în gânduri adânci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimântătoare.

Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsând să-i iasă umărul firav din cămașă; fața ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii măriți de groază, păreau că fixează ceva nemaipomenit în fața ei, în capătul celălalt al odăii.

— Dumnezeu! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede; îi atinse brațul cu o mână, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse și dădu cu ochii de Javert.

III – Javert e mulțumit

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopții, domnul Madeleine ieșise din sala curții cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa când trebuia să pornească înapoi cu diligența, la care, precum se știe, își oprise un loc. Puțin înainte de ora șase dimineața sosise la Montreuil-sur-mer și prima lui grijă fusese să pună la poștă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de ședințe a curții cu juri, și procurorul general, revenindu-și din prima emoție, luase cuvântul pentru a deplânge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarând că acest incident neobișnuit, care va fi lămurit mai târziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, și cerând, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruința procurorului general era vădit în

contradicție cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curții, a juraților. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declarație și să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu totul altă întorsătură și că jurații nu mai aveau în fața lor decât un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici câteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc.; președintele, rezumând dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar jurații, în câteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorului general îi trebuia totuși un Jean Valjean și, nemaivându-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

Îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu președintele. Discutară despre „nevoia de a pune mâna pe primarul din Montreuil-sur-mer”. Fraza aceasta este a domnului procuror general și e scrisă în întregime de mâna sa pe ciorna raportului către șeful parchetului. După ce prima emoție se risipi, președintele ridică foarte puține obiecțiuni. Justiția trebuia să-și urmeze cursul. Și pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun și destul de inteligent, președintele, în același timp un mare și înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese *împăratul*, iar nu *Buonaparte*.

Ordinul de arestare fu deci expediat. Procurorul general îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinându-l cu executarea pe inspectorul de poliție Javert.

Se știe că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-și terminase depozitia.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmână ordinul de arestare și mandatul de aducere.

Curierul era și el un polițist foarte priceput, care, în câteva cuvinte îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare, semnat de procurorul general, avea următorul cuprins:

„Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în ședința de astăzi, a fost recunoscut drept ocnașul eliberat Jean Valjean”.

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert și care l-ar fi văzut în clipa când intra în anticamera infirmeriei n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea și i s-ar fi părut că are aerul cel mai obișnuit din

lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tâmple; urcase scara cu încetineala lui obișnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine și l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stângă. Asta dovedea o frământare cu totul neobișnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-și îngăduia niciun fel de neorânduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii și neînduplecat cu nasturii uniforme sale.

Ca să-și pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoții care s-ar putea numi cutremurări launtrice.

Venise liniștit, ceruse un caporal și patru soldați de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldați în curte și aflate unde e camera Fantinei de la portăreasa care nu avusese nicio bănuială, obișnuită cum era să vadă oameni înarmați întrebând de domnul primar. Ajuns în fața camerei Fantinei, Javert răsuci mânerul, împinse ușa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, și intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul ușii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mâna stângă în redingota lui încheiată până la bărbie. Printre cutele mânecii se putea vedea mânerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu așa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu și-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă.

În clipa în care privirea lui Madeleine întâlni privirea lui Javert, fără să se miște, fără să clipească, fără să se apropie, deveni înspăimântător. Niciun alt sentiment omenesc nu izbutește să fie mai groaznic decât bucuria. Era chipul unui demon care-și regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfârșit, mâna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe față tot ce avea în suflet. Adâncul lui răscolit ieși la suprafață. Umiliința de a-i fi pierdut pentru câțva timp urma și de-a se fi înșelat o clipă asupra lui Champmathieu dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atât de bine din capul locului și de-a fi avut atâtă vreme un instinct just.

Mulțumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfășurarea înfri-coșătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al șaptelea cer. Fără să-și dea limpede seama, dar având totuși intuiția nedeslușită a rolului și a izbânzii sale, întruchipa în el justiția, lumina și adevărul, în rostul lor dum-

nezeiesc de a distruge răul. Avea în urma și în jurul lui, la adâncimi fără fund, autoritatea, rațiunea, lucrul judecat, conștiința legală, pedeptarea crimei în numele societății, toate mărețiile lumii. Apăra ordinea; făcea să țâșnească fulgerul din lege; răzbuna societatea; dădea o mână de ajutor absolutului; se înălța în slavă; în victoria lui păstra un rest de sfidare și de luptă. În picioare, semeț, triumfător, desfășura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scânteierea nedeslușită a spadei sociale; fericit și mândru, ținea sub călcâi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul; strălucea de bucurie, nimicea, zâmbea și avea, în înfățișarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreție de netăgăduit.

Înspăimântător, Javert n-avea nimic mârșav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăția, convingerea, simțul datoriei sunt lucruri care, când se înșală, pot deveni hidoase, dar care, deși hidoase, rămân mari. Măreția lor, proprie conștiinței omenești, stăruie până și în onoare. Sunt virtuți care au un viciu: greșeala. Bucuria nemiloasă și curată a unui fanatic stăpânit de cruzime păstrează nu știu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-și dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plâns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfâșietor și mai groaznic decât această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV – Autoritatea reîntră în drepturi

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulse din mâinile lui. Mintea ei bolnavă nu-și dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simți că-și dă sufletul și, ascunzându-și fața cu mâinile, strigă înspăimântată:

— Domnule Madeleine, scăpați-mă!

Jean Valjean – de-acum încolo nu-l vom mai numi decât așa – se ridică și-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blând și mai liniștit din lume:

— Liniștește-te! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresă lui Javert: Știi ce vrei!

Javert răspunse:

— Haide! Repede!

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic și

delirant. Javert nu spusese „Haide! Repede!”, ci „Hai-repe!”... Nicio ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei; nu dădu lămuriri; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios și greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strângea în clește de cinci ani de zile, fără să izbutescă să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfârșitul. Se mărgini să spună: „Haide! Repede!”

Spunând aceste cuvinte, nu făcu niciun pas. Zvârli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvârlea ca un laț și cu care obișnuia să-i tragă cu violență pe ticăloși spre el.

Era privirea pe care Fantine o simțise pătrunzând-o până în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică?

Javert înaintă până în mijlocul odăii și strigă:

— Ei, vii sau nu vii?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decât călugărița și domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta nerușinată? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atât de uluitor, încât nici când aiura nu i se năzărise un asemenea lucru.

Îl văzu pe spionul Javert apucându-l de guler pe domnul primar; îl văzu pe domnul primar plecând fruntea. I se păru că se năruie lumea.

Într-adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar! strigă Fantine.

Javert izbucni în râs, un fel de rânjet înfiorător, care-i descoperi colții.

— Nu mai e aici niciun domn primar.

Jean Valjean nu încercă să înlăture mâna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti:

— Javert...

Javert îl întrerupse:

— Spune-mi „domnule inspector”.

— Domnule, urmă Jean Valjean, aș vrea să-ți spun un cuvânt între patru ochi.

— Tare! Vorbește tare! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.

Jean Valjean scăzu glasul:

— Vreau să te rog ceva...

— Ti-am spus să vorbești tare...

— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata...

— Ce-mi pasă mie! Nici nu te ascult!

Jean Valjean se întoarse către el și-i spuse repede, pe șoptite:

— Îngăduie-mi trei zile! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite! Am să plătesc oricât. Dacă vrei, vino cu mine.

— Glumești! strigă Javert. Ia te uită! Nu te credeam atât de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ștergi! Și zici că vrei să te duci să-i aduci copilul târâturii ăsteia? Ei, poftim! Știi că-mi placi?

Fantine tresări.

— Copilul meu! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette? Vreau copilul meu! Domnule Madeleine! Domnule primar!

Javert bătu din picior.

— Ia te uită și la asta! Tu să taci, pațachină! Halal de țara în care ocnașii sunt magistrați și târfele sunt îngrijite ca niște contese! Ei, o să se isprăvească acum. Era și timpul! Se uită țintă la Fantine și-l înșfăcă iar de guler, de cravată, și de cămașă pe Jean Valjean: Ți-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine și cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaș, de un ticălos, de un ocnaș pe care-l cheamă Jean Valjean și care e în mâna mea. Asta e!

Fantine se ridică brusc, se rezemă în mâini, brațele îi erau țepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriță, deschise gura ca și cum ar fi vrut să spună ceva; din fundul pieptului îi ieși un horcăit, dinții îi clănțăniră, întinse înspăimântată brațele, deschise convulsiv mâinile, privi în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuși în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschiși și stinși.

Murise.

Jean Valjean își puse mâna pe mâna lui Javert, care îl ținea de guler, i-o desfăcu ușor ca pe mâna unui copil și-i spuse:

— Ai ucis-o pe femeia asta.

— Haide, să isprăvim odată! strigă Javert furios; N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm! Garda e jos. Ori vii acum, ori îți pun cătușele.

Într-un colț al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile când erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cât ai clipi din ochi stinghia de la căpătâi, care și așa era cam șubredă, lucru ușor pentru puterea lui,

înșfăcă drugul și se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre ușă.

Jean Valjean, cu drugul în mână, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Când ajunse lângă el, se întoarse și-i spuse lui Javert în șoaptă:

— Nu te sfătuiesc să mă sâcâi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încăpea nicio îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta și să evadeze. Rămase pe loc, își apucă bastonul de capătul de jos și se rezemă de ușă, cu ochii ațintiți asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean își sprijini cotul pe tăblia de la căpătâiul patului și, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă și neclintită. Rămase așa, adâncit în gânduri, mut, vădit înstrăinat de orice în lume. Chipul și ținuta lui întreagă exprimau o milă nesfârșită. După câteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei și-i vorbi în șoaptă.

Ce i-a spus? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rândul oamenilor, femeii care murise? Ce cuvinte i-a șoptit? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise?

Există unele iluzii emoționante, care sunt poate realități sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplicie, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zâmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete și în ochii sticloși ai Fantinei, plini de uimirea morții.

Jean Valjean luă cu amândouă mâinile capul Fantinei, îl așeză bine pe perne, ca o mamă care și-ar așeza copilul, îi legă la loc cordo-nul cămășii, îi vârî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că plutește o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mâna Fantinei atârna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în fața acestei mâini, o ridică încet și o sărută.

Apoi se sculă în picioare și, îndreptându-se spre Javert, rosti:

— Acum îți stau la dispoziție.

V – Un mormânt potrivit

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea orașului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o

vâlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte: „era un ocnaș”, aproape toată lumea îl părăsi. În mai puțin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării și nu rămase din domnul Madeleine decât „un ocnaș”. Ca să fim drepti, trebuie să spunem că lumea nu cunoștea încă întâmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile orașului, nu se auzeau decât convorbiri de felul acesta:

„— N-ați auzit? Era un ocnaș liberat. — Cine anume? — Primarul. — Da de unde! Domnul Madeleine! — Da. — Adevărat? — Nu-l che-
ma Madeleine, are un nume groaznic de urât! Bejean, Bojean, Boujean. — Ah, Doamne! — E arestat! — Arestat! — E închis în tem-
nița orașului până la transferare. — Transferare? Va fi transferat? Unde va fi transferat? — Va fi trimis la jurați pentru un furt la dru-
mul mare pe care l-a săvârșit altădată. — Ei bine, bănuiam eu. Omul
ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de
onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întâlnea. Tot-
deauna m-am gândit că nu e lucru curat cu el.”

Îndeosebi „saloanele” se dădură în toată voia acestui fel de co-
mentarii.

O doamnă bătrână, abonată la *Drapelul Alb*¹, rosti aceste cuvinte,
a căror adâncime e aproape cu neputință de măsurat:

— Nu-mi pare rău deloc. Să se învețe minte bonapartiștii!

Așa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cândva domnul
Madeleine. În tot orașul numai două sau trei persoane au rămas
credincioase amintirii lui. Printre ele se numără și bătrâna portărea-
să care-i slujise.

În seara aceleiași zile, această cumsecade bătrână stătea singură
în cămăruța ei; era încă speriată și frământată de gânduri triste. Fa-
brica fusese închisă toată ziua și poarta era zăvorâtă. În casă nu se
aflau decât cele două călugărițe, sora Perpétue și sora Simplicie, care
vegheau lângă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obișnuia să se întoarcă acasă,
portăreasa se ridică mașinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar și
sfeșnicul cu care suia întotdeauna scara, agăță cheia în cuiul de unde
o lua el de obicei și puse sfeșnicul alături, ca și cum l-ar fi așteptat.
Apoi se așeză iar pe scaun și căzu pe gânduri.

¹ Ziar ultraregalist din vremea restaurației; drapelul alb cu flori de crin
al Bourbonilor înlocuise atunci tricolorul revoluției și al imperiului.

Biata bătrână făcuse toate lucrurile astea fără să-și dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici și strigă „O! Doamne, Dumnezeu! Și eu care i-am pus cheia la îndemână!”

În clipa aceea gemulețul cămăruței se deschise, o mână trecu prin deschizătură, apucă sfeșnicul și cheia și aprinse lumânarea la opaițul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii și rămase împietrită. Își înăbuși țipătul care i se suia în gâtlee.

Cunoștea mâna, brațul, mâneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de câteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsniță”, cum spunea ea mai târziu, când își povestea întâmplarea.

— Dumnezeu, domnule primar, eu vă credeam... strigă ea în sfârșit, dar se opri, pentru că sfârșitul frazei ar fi fost prea nerespectuos față de început.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfârși vorba:

— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiș în jos, și iată-mă! Mă urc în odaia mea. Du-te de o caută pe sora Simplicie. O vei găsi, fără îndoială, la căpătâiul moartei.

Bătrâna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu niciun sfat; era sigur că bătrâna avea să-l păzească mai bine decât s-ar fi păzit el însuși.

Niciodată nu s-a știut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiță laterală; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot și să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Când ajunse sus, puse sfeșnicul, pe ultimele trepte, deschise ușa fără zgomot și se duse să închidă, pe dibuite, fereastra și oblonul. Era o precauție necesară; cititorul își amintește că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă lumânarea și intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nicio urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curățise odaia. Culesese din cenușă și pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului și moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hârtie și scrisese pe ea: *„Iată vârful de fier ale bastonului meu și moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu*

juri”.

Puse banul și vârfurile de fier pe hârtie, ca să fie văzute numaidecât de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămașă veche și o rupse în fâșii. Își făcu rost astfel de câteva bucăți de pânză în care își împachetă sfeșnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat; pe când înșfăca sfeșnicele episcopului mușca dintr-o bucată de pâine neagră. Pesemne că era pâinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai târziu, după firimiturile de pâine găsite pe podea, când poliția a făcut o percheziție.

Se auziră două bătăi ușoare în ușă.

— Intră! spuse el.

Era sora Simplicie.

Era palidă, avea ochii roșii. Ținea în mână o lumânare care tremura. Așa sunt marile lovituri ale sortii; oricât de desăvârșiți sau de împietriți am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omească, și o silesc să iasă la iveală. Călugărița, în ziua aceea plină de emoții, devenise din nou femeie. Plângea și tremura.

Jean Valjean scrise câteva rânduri pe o hârtie pe care o întinse călugăriței.

— Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora își aruncă ochii pe ea.

— Poți să citești, spuse el.

Ea citi: *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu și înmormântarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.”*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decât câteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar:

— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie?

— Nu, spuse el, sunt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei și asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, când se iscă un zgomot grozav pe scări. Amândoi auziră un vuiet de pași care suiau și pe bătrâna portăreasă strigând cât putea mai tare și mai ascutit:

— Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici și că eu nu m-am mișcat de lângă ușă!

Un bărbat îi răspunse:

— Și cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscuse vocea lui Javert.

Odaia era făcută în așa fel, încât ușa, deschizându-se, acoperea

colțul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumânare și se așează în colțul acela.

Sora Simplicie îngenunche lângă masă.

Ușa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbătești vorbind în șoaptă pe coridor și glasul portăresei care tăgăduia. Călugărița nu ridică ochii. Se ruga.

Lumânarea de pe cămin răspândea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră și se opri uimit.

Se știe că substanța ființei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era venerația față de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată și nu înțelegea nici obiecțiunea, nici restricțiunea. Bineînțeles, autoritatea ecleziastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial și corect, așa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înșală, o călugăriță o făptură care nu păcătuiește. Le vedea ca pe niște suflete care înălțaseră un zid între ele și lume, un zid cu o singură ușă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Când o văzu pe soră, vru mai întâi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase și se hotărî să pună cel puțin o întrebare.

În fața lui era sora Simplicie, care nu mințise în viața ei. Javert o știa și o respecta și mai mult din pricina asta.

— Soră, spuse el, ești singură în odaia asta?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii și răspunse:

— Da.

— Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut?

Sora răspunse.

— Nu.

Mințea. Mințise de două ori, una după alta, fără să șovăie, repede, ca și cum s-ar fi jertfit pe sine.

— Iertați-mă! spuse Javert și, salutând-o adânc, plecă.

O, sfântă făptură, nu mai ești demult pe lumea asta!

Te-ai întâlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, și cu frații tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ți fie socotită minciuna asta!

Cuvântul surorii fu atât de hotărâtor pentru Javert încât nici nu

mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumea o lumânare abia stinsă.

Peste un ceas, un om trecea prin ceață, printre pomi, către Paris, depărtându-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.

Era Jean Valjean. Doi sau trei cărauși au depus mărturie mai târziu că îl întâlniseră, că ducea un pachet și era îmbrăcat cu o cămașă de lucrător. De unde luase cămașa aceea? Nu s-a știut niciodată. E drept că, cu câteva zile înainte, un lucrător bătrân murise la infirmeria fabricii și nu lăsase decât o cămașă de lucru. Poate că era aceea.

Încă un cuvânt despre Fantine.

Toți avem o singură mamă: pământul. Fantine fu redată acestei mame.

Preotul crezu că face bine, și poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba? Despre un ocnaș și o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormântarea Fantinei, o reduce la strictul necesar, adică la groapa comună.

Fantine fu deci îngropată în acel colț al cimitirului unde nu se plătește, care e al tuturor și al nimănui, și în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu știe unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămășițele ei pământești zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, așa și mormântul.

Sfârșitul părții întâi

CUPRINS

CENTENAR VICTOR HUGO 1802 – 1885	4
CARTEA ÎNTÂI	19
I – Domnul Myriel.....	19
II – Domnul Myriel devine Monseniorul Bienvenu	21
III – Episcop bun, episcopie grea	26
IV – Faptele asemănătoare vorbelor	28
V – Monseniorul Bienvenu își purta prea mult anteriele	34
VI – Cine-i păzea casa	37
VII – Cravatte	42
VIII – Filozofie la un pahar de vin	45
IX – Un frate descris de sora sa	48
X – Episcopul în fața unei lumi necunoscute	52
XI – O rezervă.....	62
XII – Singurătatea Monseniorului Bienvenu.....	66
XIII – Ce credea	69
XIV – Ce gândea	72
CARTEA A DOUA	76
I – După o zi de drum	76
II – Prudența dă sfaturi înțelepciunii	86
III – Eroismul supunerii pasive.....	89
IV – Amănunte asupra stânelor din Pontarlier.....	93
V – Liniște.....	96
VI – Jean Valjean	97
VII – În adâncul deznădejdi	102
VIII – Talazul și umbra	108
IX – Noi nemulțumiri.....	110
X – Omul care s-a trezit	111
XI – Ceea ce face	113
XII – Episcopul lucrează	116
XIII – Micul Gervais	119
CARTEA A TREIA	126
I – Anul 1817	126
II – Dublu cuartet.....	135
III – Perechi-perechi	139

IV – Tholomyès, de vesel ce e, cântă un cântec spaniol.....	143
V – La Bombarda.....	146
VI – Un capitol în care toți se iubesc la nebunie	149
VII – Înțelepciunea lui Tholomyès	150
VIII – Moartea unui cal.....	155
IX – Sfârșitul vesel al bucuriei	158
CARTEA A PATRA	161
I – Două mame se întâlnesc.....	161
II – O primă schiță a două figuri deocheate	168
III – Ciocârlia.....	170
CARTEA A CINCEA.....	173
I – Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei	173
II – Madeleine	174
III – Sume depuse la Laffitte	177
IV – Domnul Madeleine în doliu	179
V – Palide fulgerări în zare.....	181
VI – Moș Fauchelevent.....	186
VII – Fauchelevent ajunge grădinar la Paris.....	189
VIII – Doamna Victurnien cheltuiește treizeci și cinci de franci pentru morală.....	190
IX – Succesul doamnei Victurnien	192
X – Urmările succesului.....	194
XI – Christus nos Liberavit	199
XII – Trândăvia domnului Bamatabois	199
XIII – Rezolvarea unor chestiuni de poliție municipală.....	202
CARTEA A ȘASEA.....	211
I – Începutul odihnei	211
II – Cum poate Jean să ajungă Champ	214
CARTEA A ȘAPTEA	223
I – Sora Simplicie	223
II – Meșterul Scaufflaire e un om pătrunzător	225
III – O furtună în capul unui om.....	229
IV – Forme pe care le ia suferința în timpul somnului	245
V – Bețe-n roate.....	247
VI – Sora Simplicie pusă la încercare	257
VII – Călătorul, odată ajuns, își ia măsuri de plecare	263

VIII – Intrare de favoare.....	267
IX – Un loc unde se formează convingerile.....	270
X – Sistemul tăgăduielilor	275
XI – Champmathieu din ce în ce mai mirat.....	281
 CARTEA A OPTA	 286
I – În ce oglindă își privește părul domnul Madeleine.....	286
II – Fantine fericită	288
III – Javert e mulțumit	291
IV – Autoritatea reintră în drepturi.....	294
V – Un mormânt potrivit	297
CUPRINS	303

Victor Hugo

1802 – 1885

